ФЕДЕРАЛ КЪЫРАЛ ИЛМУ БЮДЖЕТ УЧРЕЖДЕНИЕ
«ГУМАНИТАР ТИНТИУЛЕНИ КЪАБАРТЫ-МАЛКЪАР ИЛМУ ИНСТИТУТУ»

Болатланы (Атабийланы) Асият

МАЛКЪАР ЭПИКАЛЫ ПРОЗАДА СУРАТЛАУ БЕЛГИНИ ЭНЧИЛИГИ

Нальчик ▪ 2016

УДК – 821.512.1+ 82.3
ББК – 83.3 (2 Рос=Балк)
Б – 79

Илму редактору
Толгъурланы Хамитни жашы Зейтун,
филология илмуланы доктору, профессор

Кесаматчыла:
Сарбашланы Мустафаны къызы Алёна,
филология илмуланы доктору

Берберланы Абуюсуфну жашы Бурхан,
филология илмуланы доктору

Атабийланы Даутну къызы Асият.
Б – 79 Малкъар эпикалы прозада суратлау белгини энчилиги. – Нальчик, КъМИИ-ну басма бёлюмю, 2016. – 156 бет.

Монография суратлау белгилени магъана энчиликлерин кенг маданият эм адабият кёрюмдюде ачыкълаугъа бойсунады. Илму ишде суратлау белгини эстетика ангыламы кёп тюрлю къарамдан бериледи. Къара сёз бла жазылгъан чыгъармалада белгилени энчи къуллукъларына эс буруп, малкъар жазыучула суратлау шартлылыкъ бла къалай хайырланнганларын кёргюзтюуге жораланнганды. Илму ишде белгиле бла хайырланыуну юлгюлери энчи миллет адабиятлада жуукълукъну неда башхалыкъны айырыргъа болушады.

Монография бийик окъуу юйледе ишлеген адабиятчылагъа, студентлеге эм устазлагъа деп жарашдырылгъанды.

ISBN 978-5-91766-124-7

© Болатланы (Атабийланы) Асият
© КБИГИ, 2016

ФЕДЕРАЛЬНОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ БЮДЖЕТНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ
«КАБАРДИНО-БАЛКАРСКИЙ ИНСТИТУТ ГУМАНИТАРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ»

А.Д. Болатова (Атабиева)

ОСОБЕННОСТИ СИСТЕМЫ СИМВОЛОВ В БАЛКАРСКОЙ ЭПИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ

Нальчик ▪ 2016

УДК – 821.512.1+ 82.3
ББК – 83.3 (2 Рос=Балк)
Б 79

Научный редактор
З.Х. Толгуров, доктор филологических наук, профессор

Рецензенты:
А.М. Сарбашева, доктор филологических наук
Б.А. Берберов, доктор филологических наук

Б – 79 **Болатова (Атабиева) А.Д.**
Особенности системы символов в балкарской эпической прозе. – Нальчик: Издательский отдел КБИГИ, 2016. – 156 с.

Данное монографическое исследование призвано всесторонне осмыслить символическое значение художественных образов, отразить их смысловую перспективу в широком культурологическом и литературном контексте, дать целостное определение символа как универсальной эстетической категории, обозначить его функциональные признаки, изучить в типологическом срезе различные способы проявления принципов художественной условности на материале балкарской эпической прозы.

Монография предназначена для филологов, преподавателей ВУЗов, исследователей национальных литератур.

ISBN 978-5-91766-124-7

© Болатова (Атабиева) А.Д.
© КБИГИ, 2016

THE FEDERAL STATE BUDGETARY SCIENCE ESTABLISHMENT
THE KABARDIAN-BALKARIAN INSTITUTE OF HUMANITARIAN RESEARCH

A.D. Bolatova (Atabieva)

THE FEATURES OF SYMBOL'S SYSTEM IN THE BALKARIAN EPIC PROSE

Nalchik ▪ 2016

UDK - 821.512.1+ 82.3
BBK - 83.3 (2 Рос=Балк)
B 79

Academic edvicer
Z.H. Tolgurov, doctor of filology, professor

Reviewers:
A.M. Sarbasheva, doctor of filology
B.A. Berberov, doctor of filology

Б – 79 **Bolatova (Atabieva) A.D.**
The features of symbol's system in the balkarian epic prose. – Nalchik: Publishing department of KBIHR, 2016. – 156 p.

This monographic searching is intended to comprehend fully the symbolic meaning of artistic images, to reflect it's semantic perspective in the wide culturologocal and literary context, to give a holistic definition of the symbol as a universal easthetic category, to identify it's functional signs, to study in the typological cut different ways of showing the principles of art convention according to the balkarian epic prose material.

This monograph is intended for the philologists, teachers, researchers of national literatures.

ISBN 978-5-91766-124-7

© Bolatova (Atabieva) A.D.
© KBIHR, 2016

АЛ СЁЗ

Бюгюннгю адабият теорияда илму ишибизни темасына айырылгъан соруу магъаналы жерни тутады. Ол суратлау белгини миллет адабиятда, артыгъыракъда къара сёз бла жазылгъан уллу эпика жанрлы чыгъармалада энчи орунун ачыкълап, аны тёрели юлгюлерин айныу халда кёргюзтюуге жораланнганды.

Сагъынылгъан теманы соруулларына эндиге дери хазна эс бурулмагъанын, миллет адабият илмуда тынгылы тинтилмегенин чертирге тийишлиди. Миллет жазыучуланы чыгъармачылыкъларын тинтиуге жораланнган илму китаплада аланы жазыу хатларын энчилеген шартланы юсюнден айтыла тургъанды. Болсада, бу тема бла байламлы оюмланы бир ызгъа тизип, юлгюледе тамам ачыкъларгъа кесаматчыла алыкъа жетишмегендиле.

Адабият илмуда энди орнала башлагъан символизм суратлау амалны энчиликлерин белгилегенибиз бла чекленмей, аны баш жорукълары малкъар прозаны келечилерини чыгъармаларында не тюрлю баямланнганын ачыкъларгъа итиннгенбиз. Ол болум илму ишибизни магъана жангылыгъын эсеплейди. Символист поэтиканы айырмалы этген шартла малкъар повесть бла романда не кезиуде эм къалай тамырланып башлагъанын, миллет жазыучула да ол чыгъармачылыкъ амал бла не хыйсапдан хайырланнганларын кёргюзтгенбиз.

Белгини башха суратлау мадарладан энчилигин, ол адам улуну сезиминде къалай жаратылыун, аны къуралыу жорукъларын, чыгъармада къуллугъун, магъана кенглигин ангылашындырыр ючюн, белгини хар не жаны бла тынгылы тинтип, адабият илмуда атлары айтылгъан алимлени аны юсюнден оюмларын шагъатлыкъгъа келтиребиз. Символ деген теория ангыламны магъанасына иги тюшюнюрча, тенглешдириу контекстни да кенгертир амал излей, илму ишибизни андан башлагъанбыз.

Битеудуния адабиятда къара сёз бла жазылгъан чыгъармалада суратлау белги бла хайырланыуну айырмалы юлгюлерин тинте келип, ызы

бла Шимал Кавказны литератураларында бу чыгъармачылыкъ амалны айныуун кёргюзтебиз. Аллай контекстни кёрюмдюсюнде миллет прозада суратлау шартлылыкъ, суратлау белги, мифология оюмлау не тюрлю айныгъанларын ачыкълаугъа кёчебиз. Малкъар жазыучуланы бир къауумуну суратлау белгиле бла хайырланыргъа ёчлюклери не сылтаудан болгъанын чертиуге да энчи эс бурулады. Къара сёз бла жазылгъан чыгъармада белгини айырмалы жерин ангылатыу магъаналыды.

Адабият илмуда суратлау белгини юсюнден тохташдырылгъан оюмланы барын да жыйышдырып, аланы кеси ангылаубузгъа кёре сюзюп, къайсы бирин тюзге санаргъа, къайсын терсге тергерге боллугъун черте келгенбиз. Суратлау белгини философия-эстетика ангыламын тынгылы эм толу ачыкъларгъа тийишлиди. Илму ишибизни методология мурдорун кёп тюрлю илму жазмала къурайдыла. Алада болгъан материалны бирикдирип, тюз багъа берип, жангы заманны жорукълауна кёре энчи кёзден ачыкъларгъа итиннгенбиз.

Шимал Кавказны жазыучулары ёз чыгъармачылыкъларында белги бла тири хайырланнганлары не себепден болгъанды, аны сылтауу недеди деген соруугъа жууап табар амалтын, илму ишибизни къурамында анга энчи бёлюмюн жоралагъанбыз. Кенг эпикалы кёрюмдюде миллет прозада эрттеден тохташхан тёрели сыфатла бла бирге малкъар жазыучуланы фахму къудуретлеринден жаратылгъан суратлау белгилени араларында башхалыкъны ачыкълагъанбыз.

Бир суратлау сыфат энчи миллет адабиятлада не тюрлю эм къаллай магъанада жюрютюлгенин жаланда типология тенглешдириуню болушлугъу бла ачыкъ этерге боллукъду. Заманны излемлери тюрлене баргъаны къадар, суратлау белгини кёрюмдюсю алышына, магъанасы да жангыра, байыгъа, кенгере, окъуучуну жюрегинде жангы сезимле туудургъаны ишексизди.

Малкъар прозада суратлау белгини айныу халын юлгюледе кёргюзтюп, миллет жазыучуланы ол ишде жетишимлерин чертиу да монографияны магъаналы ызыды. Илму ишибизде артыгъыракъда 1960–90-чы жыллада басмадан чыкъгъан чыгъармалагъа эс бургъанбыз. Белгиленнген кезиу литературабызны жашнагъан, жетишимли айныгъан заманыды. Адабият чыгъармаланы тынгылы жарашдырылгъан кёрюмдюлери, къурамлары, жанр онглулукълары да башда айтханыбызгъа шагъатлыкъ этедиле.

Тинтиуге айыргъан тема бла байламлы илму ишибизни бир къауум муратын, магъаналы ызын белгилерге тийишлиди:

– суратлау белгини юсюнден философия-эстетика ангыламны магъанасын толу ачыкълау;

– белгилени къуралыу-магъана жаны бла тюрлюлерин айырыу. Аланы башха суратлау мадарладан (сыфатдан, метафора тенглешдириуден, ушашдырыудан) энчилигин чертиу;

– суратлау белги бла бирге мифни битеудуния маданиятда магъаналы орунун, айырмалыгъын тергеу. Мифология оюмлау бла суратлау шартлылыкъны араларында къысха байламлыкъны баямлау;

– мифология сезимден жаратылгъан эрттегили белгиле (архетипы) эм жазыучуну суратлау фахмусундан жаратылгъан сыфатла бир бирден не бла энчиленнгенлерин тенглешдириу халда юлгюледе кёргюзтюу;

– миллет жазыучуланы бир тюрлю суратлау сыфатла бла терк-терк хайырланыргъа ёчлюклери не хыйсапдан, не умут бла болгъанын белгилеу;

– къара сёз бла жазылгъан чыгъармалада белгилени къайтарылып къатланыуларын, аланы эпикалы хапарлауда энчи эстетика къуллукъларын шартлау;

– жазыучуну философия фикири, мифология оюмлауу, сезим байлыгъы суратлау белгилени болушлукълары бла терен ачыкъланнганы себепли, аллай айырмалы сыфатланы кёпмагъаналыкъларына энчи эс буруу;

– малкъар прозада тири хайырланылгъан белги къурамланы энчилеп, суратлау чыгъарманы магъана кенглигин кеслеринде жыйышдырыу бла ангылатыуда аланы онглулукъларын чертиу.

Была барысы да, айтханыбызча, монографияны мурдорун къурагъан магъаналы ызладыла. Анга кёре илму жазмабызны къурамы энчи бёлюмлеге юлешиннгенди.

Белги не болгъанын, суратлау белги деп къаллай сыфатха айтылгъанын ачыкълауда адабият илмуда, эстетикада, философияда да алгъадан окъуна кёп тюрлю бир бирге къаршы сюелген оюм жюрюгенди. Ол даулашла бюгюнлюкде да селеймегендиле, нек дегенде сыфат, белги, метафора тенглешдириу, ушашдырыу – бир бирге сингнген келишимли ангыламладыла. Болсада, аланы энчиликлерин да айыра билирге керекди. Суратлау белгини ангыламына бир талай зат киреди. Аны магъанасын неда къара сёз бла жазылгъан чыгъармада эстетика къуллугъун кесича ангылагъанла кёпдюле. Ол хыйсапдан, бюгюнлюкде тюрлю-тюрлю илмулада аны юсюнден тохташхан оюмланы чертип, тенглешдириу халда сюзюп, бир ызгъа тизип, белгини, аны бла байламлы уа символикалыкъ реализм деген чыгъармачылыкъ амалны юсюнден тинтиу ишибизде толу хапар билдиребиз.

Бусагъат заманда адабиятчыланы асламы ачыкълагъан оюмгъа кёре, суратлау белги ол кёп магъаналы сыфатды, аны къурамы да бир

тюрлю болмайды, кёбюсю тёрели фольклор сыфатладан башланадыла. Халкъны кёлден чыгъармачылыгъында сакъланнган эрттегили, къайсыбызгъа да таныулу белгиле артда адабият чыгъармалагъа кийирилип, жангы философия магъана бла байыгъа келгендиле. Хар жолдан аланы къурамында тюрлениуле эсленедиле, энчи магъаналары къатлана барадыла.

Миллет авторла алгъадан берилген тёрели белгиле бла мифни къара сёз бла жазылгъан чыгъармаларында билипми хайырланнгандыла, огъесе ол болум жаланда эрттегили мифология оюмлаугъа бойсунууну ышанымыды? Бюгюннгю адабият илмуда бу соруу айырмалы жерни тутады.

Шимал Кавказны адабият илмусунда суратлау шартлылыкъны жорукълары эпикалы чыгъармада къалай баямланнганларын, мифология сезимни миллет проза юлгюледе ачыкъланыу халын чертип, белгилени да кёпмагъаналыкъларын, къуралыу энчиликлерин тинтирге итинмеклик Гусейновну М.А.,Темаеваны Х.Н., Юлметованы С.Ф., Мамиеваны И.В., Толгъурланы З. Х., Кучукланы З.А., Боташланы З.Ш., Сарбашланы А.М., Узденланы Ф.Т., илму ишлеринде эсленеди. Сагъынылгъан алимлени жазмаларында жыйышдырылгъан оюмла бизге суратлау белгини энчи миллет прозалада орунун кёргюзтюрге, аны адабият теория жаны бла да магъанасын толу ангылатыргъа болушхандыла.

Къара сёз бла жазылгъан чыгъармаланы поэтика къуралыуларын энчилеген жорукълагъа, суратлау сыфатланы да эстетика магъаналарына кеси заманында Сарбашланы А. да илму ишлеринде эс бургъанды [100], [101]. Ол миллет адабиятлада повесть бла роман жанрланы жетишимли айныулары айырмалы сыфатланы хайырындан болгъаны Толгъурланы З., Тёппеланы А., Шауаланы Х. чыгъармачылыкъларыны юлгюсюнде чертиледи.

Кучукланы З. да тинтиу ишлеринде суратлау белгини миф бла къысха байламлыкъда тинтирге жетишгенди [59]. Китабыны энчи бёлюмлери миф суратлау сыфатны магъанасын къалай эсеплегени, эрттегили тёрели белгиле бусагъатдагъы адабият чыгъармалада жангы магъанада жюрютюлгенлери, ташны бла терекни сыфатлары таулуланы сезимлеринде энчи болгъанларын чертиуге жораланнгандыла.

Миллет жазыучуланы чыгъармаларында айырмалы суратлау сыфатланы тизмесин къурап, аланы текстде жюрютюлюулерин эм не магъанада хайырланыуларын чертиуге Боташланы З.Ш. [19], Темаланы Х.Н. [107] диссертациялары жораланнгандыла. Болсада, сагъынылгъан илму жазмала суратлау белгини юсюнден толу ангылам бериу жумушну толтурмайдыла, аланы тинтиу къуллукълары башхады – бир авторну жазыу хатын энчилеген шартланы ачыкъ этерге.

Боташланы З. илму ишинде къарачай миллет прозада миф эм фольклор тёрелени белгилеуге энчи эс бурады. Халкъны мифология сезимини айырмалы шартларын тинтип, алим эрттегили сыфатланы тизмесин белгилейди, ала адабият чыгъарманы магъана ёзегине сингнгип, жангы кёзден ачыкъланнганларын айтады. Шимал Кавказны миллет адабиятларыны жуукълукъларын черте, типология жаны бла тенглешдиреди. Мифни поэтика тёрелери къарачай жазыучуланы (Байрамукъланы Ф., Хубийланы О., Суюнчланы А., Батчаланы М.) адабият чыгъармаларында къаллай магъананы тутханларын ангылатады.

Темаланы Х.Н., миллет адабиятланы эволюция жюрюшлери бир ызда болуп, аланы тири айныулары да къысха байламлыкъда ётгенлерин белгилей, Шимал Кавказны жазыучулары кеслерини суратлау фахмуларын, хунерлерин ёсдюрюу амалла излеп, башха сынамлы миллет авторланы чыгъармачылыкъларындан юлгю алгъанларын чертеди. Символика магъанада хайырланылгъан сыфатланы эм тёрели фольклор сюжетлени эпикалы чыгъармалада кёп кере къатланып суратланыулары алимни ачыкълагъан оюмларына шагъатлыкъ этедиле.

Кесини илму ишинде Темаланы Х.Н. суратлау белгилени типология тюрлюлерин ачыкъ этерге итинеди. Ол жумушну толтурууда алим бир талай миллет жазыучуну эпикалы жанрда къуралгъан чыгъармаларын тинтип, аланы мифология оюмлауларында ушашлыкъны белгилерге жетишгенди. Шимал Кавказны литератураларыны айныу халына белгили къыргъызлы жазыучу Чингиз Айтматовну прозасы къаллай себеплик этгенин юлгюледе ангылашыныулу ачыкълаялгъанды. Илму жазмабызны биринчи бёлюмюн жарашдыргъан заманда, миллет контекстни тынгылы кёргюзтюр ючюн, аны илму ишине эс бургъаныбыз да ол хыйсапданды.

Алай, белги деген ангыламны методология мурдорун салгъанла, айхайда, тыш къыраллы алимле бла орус адабиятчыла болгъандыла. Аланы санында сагъыныргъа тийишлиле: Лотман Ю.М., Виноградов В.В., Лосев А.Ф., Топоров В.Н., Минералова И.Г., Обломиевский Д., Мелетинский Е.М., Малзурова С.Д., Гачев Г.Д., Белый А., Бачелис Т.И., Сычова С.Г, Лившиц М., Дмитриев В.А., Жирмунский В.М., Рифтин Б.Л., Шатин Ю.В, Юнг К., Шлегель Ф., Тэрнер В., Силард Л., Кассирэр Э., Крейцер Ф, Редекер Хорст, Леви-Брюль Л., Люк Бенуас эм дагъыда башхала. Бу алимлени теория жаны бла оюмлары тинтиу ишибизге уллу себеплик этгенлери ишиксизди. Болсада, аланы илму китапларында суратлау белги жаланда теория жаны бла бир тюрлю къарамдан ачыкъланады, неда – энчи жазыучуну прозасы бла байламлыды. Алада бек биринчиден белгини мифологиягъа, халкъны кёлден чыгъармачылыгъына жуукълугъу шартланады.

Алайды да, миллет адабиятны кенг эпикалы кёрюмдюсюнде суратлау белги бла мифни айныуу къалай болгъанына хазна эс бурулмагъанды. Ол тема бла байламлы малкъар прозаны суратлау хазнасында жарашыулу юлгюлени айырып, аланы энчиликлерин ачыкълагъан илму иш жокъну орунундады дерчады. Бу болумланы эсге алгъанда, монографияны темасына аллай соруну айырыуубуз кезиулю болгъанына ишеклик къоймайды. Аны магъана жангылыгъын бюгюннгю адабият илмуну излемлери жорукълайдыла. Жазманы къурамы да ачыкъларгъа итиннген проблематикагъа ёз оюмубуз, энчи кёз къарамыбыз бла мардаланнганды. Суратлау белгини миллет адабиятлада айныуу типология жаны бла тенглешдириу халда берилгени да илму ишни даражасын кётюреди.

Монографияны магъана кенглиги жаланда суратлау белгини энчи тинтиую бла чекленип къалмайды. Илму ишде андан тышында да архетип деп къаллай сыфатха айтадыла, миф бла мифология чыгъармачылыкъ неди, белгини башха суратлау мадарладан айыргъан шартла къайсыладыла деген соруулагъа тынгылы жууап берип, аллай сыфатланы магъанасы чексиз-къыйырсыз болгъаны себепли, энчи контекстге кёре, къалай ангыланыргъа боллугъун ачыкълар амал излегенбиз. Ол да жазманы проблематикасын жангыртхан къыйматлы ызладан бириди.

Ишибизни методология мурдорун къурагъан илму статьялада, китаплада, тинтиу ишледе ачыкъланнган магъаналы теория оюмла уллу болушлукъ этгенлери ишексизди. Болсада, ала бизни эсибизни бийлеген соруулагъа толу жууап берирге жетишмегендиле. Бюгюнлюкде суратлау белги миллет прозаны кёрюмдюсюнде хар не жаны бла да тизгинли ачыкъланмагъанды. Ол болумну себебинден жангы монографиябызны бу теманы тинтиуге жоралагъанбыз.

Миллет эс бла битеудуния ниет ангыламланы биригиуюнден адабиятда жангы суратлау форма жаратылгъанды – белгилеге бла мифге таяннган эпикалы проза. Илму ишде биз суратлау белгини философия-эстетика ангыламын ачыкъларгъа итиннгенбиз. Суратлау сыфатны айырмалы белгиге кёчгенини сылтауу неде болгъанын, бир белгини энчи миллет жазыучула къалай ангылайдыла, чыгъармаларында не тюрлю хайырланадыла деген соруулагъа толу, тынгылы жууап бериргеди муратыбыз.

Шимал Кавказны халкъларында къара сёз бла жазылгъан адабият чыгъармаланы тенглешдирип, алада суратлау белгилени айныу халда кёргюзтюп, таныулу сыфат къауумну хар энчи миллет прозада не тюрлю магъанада ачыкъланыуун юлгюледе кёргюзтгенбиз. Ол илму жумушну толтурур ючюн эм алгъа белгини эстетика ангыламыны юсюн-

ден алимле ачыкълагъан оюмланы тинтип, алагъа кеси къарамыбыздан багъа берирге итиннгенбиз. Андан тышында илму ишибизде суратлау белги бла байламлы миф оюмлаугъа да энчи эс бурулгъанды. Малкъар прозаны эстетика тёрелерин башха миллет адабиятлада тохташхан жорукъла бла тенглешдиргенде, алада бир бирден юйрениулюк, ушашлыкъ белгиленип, миллетлик энчиликлери да чертилгендиле. Илму жазмабызны магъанасы дагъыда Шимал Кавказны миллет адабиятларында миф, тёрели сыфат дегенча ангыламланы айырмалыкъларын белгилеуге жораланнганды.

Аллай тенглешдириу амалны болушлугъу бла битеудуния маданиятда сакъланнган тёрели сыфатла бла суратлау белгилени къауумлары тинтиледиле. Хар халкъны маданият хазнасында суратлау шартлылыкъгъа тартыннган, ёз чыгъармачылыкъларында кёпмагъаналы белгиле бла тири хайырланнган жазыучуланы айырып, аланы бир бирге ушатхан неда бир бирден энчилеген шартларын юлгюледе кёргюзтюрге жетишгенбиз. Бу илму ишни ахыр хыйсаплары да ол магъаналы соруулагъа тынгылы жууап бериуге жораланнгандыла.

I БЁЛЮМ

Суратлау белгини сёз искусствода тохташхан эстетика ангыламы

1.1. Адабият илмуда суратлау белги бла мифни энчи жерлери

Суратлау белги – кёп магъаналы эстетика ангыламды, кеси да бир талай борчну толтурады. Сыфат бла энчи белги бирге келишдирилип, аны магъанасы алай ачыкъланады. Хар суратлау белги – сыфатды, алай, сыфатланы барысы да суратлау белгилеге ётюп къалмайдыла. Суратлау белгиде жыйышдырылгъан кёпмагъаналыкъ сыфатда болгъан магъанадан энчиди. Башхача айтханда, белги кесини кёпмагъаналыгъы бла айырмалыды. Суратлау белгини жашырын, таша магъанасына тюшюнюрге окъуучугъа акъыл неда анг бла хайырланнган азлыкъ этерикди. Аны тюз ангылар ючюн энчи философия оюмлау, дуниягъа энчи кёз къарам да керек боладыла.

Белгини аллегориядан айыргъан шарт да олду. Аны къурамы дунияны бетин кёргюзтюуге бойсунады. Ол жаны бла суратлау белгини мифге жуукълугъу эсленеди. Суратлау белгилени къайсы бири да кесине бир тюрлю жууабын излейди, ангылашындырыуун сакълайды. Аны магъана кенглиги чексизди. Сыфатланы символикалыкъ магъаналарын жазыучуну мифология дуния ангыламы жорукълайды. Адабият чыгъармалада ачыкъланнган белгилени метафора тенглешдириуле бла къатышдырыргъа жарамайды. Белги метафора бла метонимияны жалгъаныуларындан башланады. Алай, тюзюн айтханда, ол метафоралы тенглешдириу бла метонимия кёчюрюуден эсе къош къуралыпды. Суратлау белгини магъанасы жаланда энчи контекстде ачыкъ болады.

Бирде жазыучула ёз чыгъармачылыкъларында алгъадан айыргъан суратлау белгиле бла хайырланнганлай турадыла. Аллай белгиле бир чыгъармадан башхагъа кёче, магъаналары байыгъа, кенгере барады.

Ол шартлы белгиди дерге боллукъду. Суратлау белгини орунунда сёз неда бир энчи зат жюрютюлюрге боллукъду. Ала кеслери да бир тюрлю халны ангылатыу борчну толтурадыла.

Айтханыбыз бла байламлы суратлау сыфатны символика магъанасы къалай къуралады деген соруу тууаргъа боллукъду. Суратлау белгиле энчи чыгъарманы кёрюмдюсюнде тюзюнлей баямланып къалмайдыла. Хар белгини кесини тарых жолу болады, ол да миф ангыламдан башланады. Мифни кёпле буруннгу заманладан бери халкъда жюрютюлген хапарча неда айтыуча белгилейдиле. Ол тюрлю къарам тюздю, алай, биз ангылагъаннга кёре, бираз учхарады. Миф дуния кертиликни, дуния ангны ангылатыуда, неда аны къуралыу халына тюшюнюуде адам улуну биринчи сынамы болгъанды. Мифде тёлюлени бирлешлик сынамлары сакъланнгандыла. Ол заманнга бойсунмайды, андан азатды. Бу оюм бла байламлы мифология халкъны ёмюрлюк тарыхыны кёрюмдюсюдю дерге боллукъду. Миф адамны ангыны, ниетсезим хазнасыны ачыкъланыу тюрлюсюдю. Мифология сезим суратлау белгилеге таяннганы да сёзсюздю. Суратлау сыфатха салыннган мифологемаланы магъаналарына жаланда жюрек сезиу бла тюшюнюрге боллукъду.

Жазыучу кесини суратлау чыгъармасында хайырланнган миф жангы илишанла бла жангы магъананы жыйышдыра барады. Авторну кёз къарамы бла философия оюму миф поэтика фикирге къатланып, башха мифни туудурады. Жазыучу чыгъармасына салгъан жашырын магъана аллай башхалыкъда ангылашыныулу болады. Алай бла, биз сагъыш этгеннге кёре, суратлау белгиле «мифни тилинде сёлешедиле». Мифология кеси да белгиледен къуралгъан, тёгереги бек низамды. Башхача айтханда ол – дуния турмушну гитчеленнген юлгюсюдю. Мифологиялыкъ сезимни киритге ушатыргъа боллукъду, ол да кесине жараулу, келишимли «ачхычын» излейди. Мифология оюмлау затны бла сыфатны айырылмазлыкъ байламлыкъда кёреди. Анда керти жашаудан алыннган болумла бла учунуу халда суратланнган затла бирге ачыкъланадыла.

Белги суратлау сыфатны танытхан шартыды, анга жыйышдырылгъан магъанасын, ниетин ангылатхан. Белги кеси аллына магъаналы тюйюлдю, ол мифни къалай ангылаталгъаны бла айырмалы болады. Суратлау белгиде «сыфат» жокъду, ниетсиз. Ниет а сыфатдан тышында, неда ансыз жашау этмейди. Мифде аллай суратлау белгилени бир ненчасы чалышханды. Тёгерегиндеги дунияны белгиле бла ангылатыргъа итиниулюк адамны жаныуарладан энчилетген шартды. Адам улу туугъанлы да белгилеге эс буруп башлайды. Аны жашау-турмуш

адетлери окъуна белгиле бла хайырланыудан къураладыла. Ол болумну унутургъа жарамайды.

Башда айта келгенибизча, суратлау белги кёп тюрлю магъананы ачыкълагъаны бла энчиленеди, ол кеси да битеудуния маданиятны сынамындан алыннганды. Миллетни поэтика тёресинде тынгылы тохташхан белги къауум жангы магъананы ачыкълагъаны бла айырмалыды. Суратлау белгини магъанасы кенгди, айрыды. Ол себепден, хар окъугъаннга да бирча ангылашынып къалмайды, окъуучуну билим даражасына кёре туура болады. Суратлау белги бла хайырланыу юлгюле бир сёзню жуукъ контексле къайтарылгъанларында кёрюнедиле. Суратлау белгиле адабият чыгъармада къауум-къауум болуп тюберге да боллукъдула, бирде уа – энчи «тамгъачыкълача» орналыргъа. Сёзню контекстге бойсунуун, аны магъанасыны да къоншу сёзле бла байламлыгъын чертирге тийишлиди.

Белгили алимле кеси заманларында суратлау сыфатны юсюнден сагъышларын ачыкълай келгендиле. Аны къурамы юч кесекден жыйышдырылады: метафора тенглешдириуден, суратлау белгиден сора мифден. Орус адабиятчы М.Ю. Лотман, суратлау белгини энчилигин чертгенде, былай жазгъанды: «Символ деген ангылам суратлау низамда кесини кёпмагъаналылыгъы бла айырмалыды» [71:191]. Суратлау белгиге ёз къарамын А.Ф. Лосев да ачыкълагъанды: «Символ эстетикада, сёз искусствода, адабиятда да ахырына дери ангылашынмагъан, къаршчы, бирде уа жангылыулу, даулу ангыламладан бириди» [67:5]. Суратлау белги кёп тюрлю илмулада (философияда, эстетикада, культурологияда, адабиятда) тынгылы тохташхан ангыламды. С.С. Аверинцев жазгъаннга кёре, «Суратлау белгини къурамына керти жашаудан алыннган сыфат бла жыйышдырыу магъана бирча къатышадыла. Бири биринден тышында ала ангылашыныусуздула. Суратлау белгиге ётерден алгъа, сыфатны терен магъанасы аны ичинден жарытып, алай ачыкъ болады» [2].

Алай бла, хар алим да суратлау белгини магъанасын кесича ангылайды. Болсада, суратлау белги кёпмагъаналылыгъы бла энчиленнген сыфатды деген оюм аланы барысын да бирикдиреди. Ол эстетиканы айырмалы къауумуна саналгъанын да чертирчады. Суратлау белгини магъанасы белги бла аллегорияны тенглешдириуде ачыкъланады. Алай, къайтарып айтабыз, аланы бир бирден айыра билирге керекди.

Суратлау белги суратлау сыфатдан тышында ачыкъланыр амалы жокъду. Аны бир башха белги бла тенглешдирип, энчилиги недеди деген соруугъа жууаплагъанда, бу затха эс бурургъа керекди: суратлау белгини магъанасы толу да, жыйышдырыулу да болады. Белги орунунда жашаудан алыннган бир зат, неда затны ышаны, бир тюрлю шарты,

бирде уа жаныуар, неда табийгъат болум жюрютюлюрге боллукъду. Аны магъанасы алгъадан жорукъланады, ол къат-къатды, кёп бетлиди. Анга акъылы тюшюнюр ючюн, окъуучу кесини жюрек сезиуюне тынгыларгъа керекди. Суратлау белгини бир тюрлю ангыларча тюйюлдю, жаланда кеси оюмунга, энчи ангылаунга кёре аны бир талай къаршы магъаналарын бир бирден айырыргъа, неда келишдирирге боллукъду.

Суратлау белгини юсюнден айтханда, аны къауумлауна да эс бурургъа тийишлиди. Кеси заманында ол соруугъа белгили акъылман Аристотель жууап излегенди. Ол оюм этгеннге кёре, ала шартлы эм керти белгилеге юлешинедиле. Тюзюн айтханда, ол заманлада аллегория бла символну бир бирден башхалыгъы алыкъа хазна белгиленмеген эди. Кёбюсюнде «дидактикалы аллегоризм» деген ангылам жюрютюлгенди. Суратлау белгини къуралыу халыны, аны энчилеген шартланы юсюнден Ф. Крейцер да жазгъанды («Символика и мифология древних народов» деген китабында). Кесини илму ишинде алим суратлау белгилени бу тюрлюлерин айыргъанды: «мистикалы суратлау белги» сора «пластика суратлау белги» [56]. А.В. Шлегель а былай чертеди: «чыгъармачылыкъ – ол чексиз, къыйырсыз суратлау белгилеудю» [135], – деп. Романтизм жорукълагъаннга кёре, адам улуну не тюрлю усталыгъында да белгиле тири хайырланыладыла. Гегель ачыкълагъан оюм да «символ бек биринчиден шартлылыкъгъа таяннган къаллай болса да бир белгиди» демекликни чертеди.

Биз ангылагъаннга кёре, суратлау белгиле юч тюрлю боладыла. Бирлери битеудуния маданиятда эрттеден тохташхандыла, ала кимге да таныулудула, магъаналарын ангыларгъа да къыйын тюйюлдю (кюн, ай, гюл, жулдуз эм д.а.к). Башхалары миллет эсни энчилеген суратлау белгиледиле, ала халкъны мифология сезиминден жаратылгъандыла (таулу халкъда аллай белгилени санында ташны, тауну, терекни, сууну сыфатлары жюрютюледиле). Ючюнчю къауумну уа жазыучула кеслери къурашдырадыла, ёз чыгъармачылыкъларында тири хайырланадыла.

Мёчюланы Кязимни поэзиясында ол – чорбат чыпчыкъ бла жаралы жугъутурду. Къулийланы Къайсынны суратлау хазнасында ташны, къаманы сыфатлары магъаналы жерни аладыла, неда акъ къарны юсюнде къара ат. Зумакулланы Танзиляны чыгъармачылыгъында аллай айырмалы сыфатладан бири – къаяны къатылыгъында ёсген гюлдю, неда – дунияны бирикдириулю сыфатын къурагъан мияла аякъ. Отарланы Керимни (жолла) бла Бабаланы Ибрагимни (сынла) поэзияларында кёп кере къатланып суратланнган сыфатла да, айтхан оюмубузгъа келише, поэтле ачыкъларгъа итиннген философия магъананы ангылатхан белгиледиле.

Андан тышында, къара сёз бла жазылгъан адабият чыгъармаланы алып къарагъанда, Шауаланы Х. прозасында желни сыфатын белгилерчады. Тёппеланы Алимни эпика чыгъармачылыгъында санны белги орунунда жюрютюлюннгенин чертирчады. Юлгюге жазыучуну «Сыйрат кёпюр» деген романын келтирирге боллукъду, мында сан энчи жерни алады. Неда «Тогъузкюнлюк жол» деген хапарында жолну белгиси. Толгъурланы Зейтунну прозасында артыгъыракъда тюрсюнню магъанасы айырмалыды. Бир энчи тюрсюн, жазыучуну философия фикирин ачыкълаугъа бойсунуп, белгини къуллугъун толтурады (акъ гыранча, акъ жыйрыкъ, къызыл кырдык, кёк гелеу; жангызлыкъны белгилеген, унутулгъан сюймеклик сезимни ачыкълагъан сары чапыракъла эм д.к.б.).

Символизм деген чыгъармачылыкъ амал жорукълагъаннга кёре, суратлау белги кемсиз бийик даражасы болгъан юлгюдю (орусча айтханда – идеал). Белгилеге ишексиз табыныулукъ аны биринчи излемиди. Символизмни келечилери ёз чыгъармачылыкъларында эки магъаналы шартны белгилеуге эс бурадыла: жыйышдырып тинтиу (синтез) бла кёлге салыу (внушение), тюшюндюрюу, ийнандырыу. Суратлау белгиге кёз къарамларын ачыкълагъанла кёбюсюнде кеслери да ол чыгъармачылыкъ амалны жолун тутхан жазыучула болгъандыла. А. Белый статьясында бу соруу бла байламлы оюмун ангылатады: «Искусствону хар тюрлюсюнде да суратлау белгилеуню юлгюлери эсленедиле. Белгиле кеслеринде дунияны чексиз кенглиги бла заманны жорукъларын жыйышдыргъан сыфатладыла» [8]. Алимни кёз къарамы бла байламлы музыканы тамалы – низамды, поэзияда сыфат магъаналыды, суратчылыкъ усталыкъда – тюрсюнлени болушлугъу бла ачыкъланнган сыфат. Бу оюмну дагъыда андан ары айнытыргъа боллукъду. Суратлау белги жазыучуну сынамын, сезимин энчилигин билдириучю амал эсе, «жангызда сезим бла сынам – хакъдыла».

Философия илмуда суратлау белгиге кёз къарамын ачыкълагъанладан бири В.М. Жирмунский болгъанды. «Метафора в поэтике русских символистов» (1921) деген ишинде ол кесини оюмларын тизеди: «Суратлау белги метафора тенглешдириуню бир энчи шартланыууду. Кеси да адамны жюрек тебиуюн ачыкълаугъа бойсунады» [43]. Башхача айтханда, суратлау белги метафораны айырмалы юлгюсю болуп келеди. Дуния халны тенглешдириуюню юсю бла бир затха ушашлыгъына кёре ачыкъланнган сыфатды. Жирмунский айтхан бир жаны бла тюздю, болсада, суратлау белгини ангыламын тап келишдиргенди, тынгылы ачыкълаялгъанды дерча тюйюлдю.

«Биз суратлау белгиге тинтилген затхача, тюрслеп, къарагъаныбызча, ол да, бизге къарап, кесинде жыйышдырылгъан магъаналаны

кёрюп ангыларгъа онг береди», – дегенни чертедиле бир-бир алимле. Суратлау белги анга жуукъ башха суратлау мадарладан энчилениуюн, айырылыун излейди. Биз сагъына келген аллегория, метафора, метонимия адабиятда, сёз искусствода кеслерини энчи къуллукъларын толтурадыла. Суратлау белги аладан эсе къош ангыламды, аны жорукълары да башхадыла. Ол жаланда бир магъана бла чекленип неда бир тюрлю ангыланып къалмайды (аллегорияча, метафора тенглешдириуча). Белгиге ётер ючюн, суратлау сыфат кесини чеклеринден чыгъаргъа керекди. Суратлау белги, адамны ангыча, бурун заманладан келген затды. Сёлешиу тилибиз окъуна белгиледен башланнганын унутургъа жарамаз. Биз таныгъан харфла, неда затны санын кёргюзтген сёзле – барыда белгиледиле.

В. Иванов жазгъаннга кёре, «Сёзню кючю ишексиз тюйюлдю, шартды. Сёз жаланда болгъан затха таянса хайырлыды, жараулуду. Философ, суратчы, жазыучу кеси сёзлерин айтханда алданыргъа боллукъдула. Сёз миллетни излемин ачыкълау борчну толтурады» [46:347]. Аны айтханыбыз: суратлау белги сёзню магъана теренлигин жыйышдырады. Ол, кеси белгилеген затны (предмет – вещь) чеклерин кенгертип, аны тюрлю-тюрлю магъанала бла толтурады. Ол себепден, белги суратлау чыгъарманы битеу лексикасындан энчиленеди, синтаксисинде да айырмалы жерни алады.

Суратлау белги тохтамай айныгъанлай турады. Жангы тенглешдириу-ушашдырыу тизгинле къураргъа ёчлюгю бла аны магъана толулугъу кеси кесинден уллуду. Суратлау чыгъармада (неда контекстде дейик) белгиге жангы магъанала къошула барадыла. Ол магъаналагъа окъуучу кеси ангыламына, дуния къарамына, ёз сынамына кёре тюшюнеди. Суратлау чыгъармада ачыкъланнган белгиле эки тюрлю болгъанларын унутургъа керек тюйюлдю. Бирлери тынч ангылашынадыла, бир бирлери бла да иги келишедиле. Башхалары – къош къуралгъан белгиледиле, ала кеслеринде бир энчи айырылгъан белги къауумну жыйышдырыргъа боллукъдула. Ол шартны В.В. Виноградов кесини илму ишинде чертгенди [21:244].

Суратлау белгини тюз ойланыуунда «текст», «контекст» деген ангыламла магъаналыдыла, нек дегенде, белги жаланда аллай кёрюмдюде шартланады. «Текст къуру да бир тюрлю хапарны болумсуз (пассивный) жыйышдыргъан оруну болуп къалмайды, ол къаллай болса да бир магъананы ачыкъларгъа онг берген затды» [69]. Аны болушлугъу бла автор окъуучусу бла ушакъ этеди. Суратлау чыгъарманы хар окъугъан адам да бирча ангыламайды, ёз оюмлауна кёре аны магъанасына алай тюшюнеди.

Айтханыбыз бла байламлы «маданият контекст» деген ангылам белгиленирин излейди. Биз таныгъан суратлау белгиле битеудуния миллетлени кёлден чыгъармачылыкъларында тохташхан поэтика тёрелеринден, мифлеринден алыннгандыла. Аны себепли, аллай белгиле къайсыбызгъа да таныулудула. Аланы магъаналарына биз ич сезиюбюз бла тюшюнебиз. Сёз ючюн, символист поэтикагъа келише, «ариулукъ» бизни оюмубузда «тюз жарашыу» (гармония целого) бла тенг этиледи. Адамны бу дунияда жашауу да тюшча ангыланады, кюндюзгю кюнню жарыгъы да огъурлулукъ бла тенглешдириледи. Бу тизмени учсуз-къыйырсыз кенгерте барыргъа боллукъду.

Чыгъарманы хапарлау ёзеги кёбюсюнде суратлау белгини магъанасын жорукълайды, символикалыкъ магъананы жюрютген а – суратлау сыфатды. Суратлау белги да текстни бирлешлигин сакъларгъа амал береди. Текст, белгини башха сыфатланы арасына кийирип, аны кёпмагъаналылыгъын ачыкъланмагъа къоюп, окъуучугъа туура этеди. Болсада, «белги текстге дери тохташхан затды, ол себепден, анга бойсунуулукъдан азатды» [70:243]. Белги жазыучуну акъылына маданият эсден келеди. Ол «топуракъгъа тюшюп тирилген мирзеулей, жангы контекстде ачыкъ болады». Битеудуния адабиятда эрттеден келген суратлау белгиле бла жангыдан жаратылгъан белгиле тохташхандыла.

Суратлау чыгъарманы кёрюмдю кенглигинде бир ненча белги басыныргъа, жыйышдырылыргъа боллукъду. Ол кезиуде битеу чыгъарманы ниет магъанасы аллай энчи айырылгъан сёзле бла байламлы ачыкъланады. Символну орунунда жюрютюлген сёз жаланда контестде ангылашыныулу боллукъду. Алайсыз ол бош сёзлей къалады, бир тюрлю бир жыйышдырыулу магъананы ачыкълар онгу жокъду. Текст бла суратлау белги диалектикалы байламлыкъны жюрютедиле. Символ белги болгъанындан сора да, ол белгини жайма магъана бла толтурады. Суратлау белги сыфат бла аны ангыламындан къуралады. Ол алгъадан окъуна тарых-маданият тёреле бла байламлыды. Аны миллет эс жорукълайды десек, жалгъан сёз айтырыкъ тюйюлбюз.

Мифни юсюнден да кёп тюрлю ангылам жюрютюледи. Барында сагъынмасакъ да, тюзге жуукъ оюмланы ачыкълайыкъ. Бюгюннгю жашауубузда мифге биз алдаулу, кёзбау хапаргъача къарайбыз. Андан кенг ангыламгъа кёре, миф ол – белгиди, сёздю. Мифде миллет къаумланы бирлешген сынамлары жыйышдырылгъанды. Ол ата-бабаларыбызны эрттегили дуниягъа къарамларын ачыкълагъан амалды. Миф дуния турмушну къуралыу халын ангылашындыргъан юлгю болуп келеди. Адам улу не заманда да бу соруулану юсюнден сагъышланнганды: адам къайдан чыкъгъанды, аны дуниягъа ким жаратханды, адамны

жашаууну магъанасы недеди, дунияны турмушу алай некди, табийгъат болумланы сылтаулары не бла байламлыды дегенча. Кесини оюмлау даражасына, сезиуюне кёре жамауат аланы ангылар амал излегенди. Мифле адам улуну ол итиниулюгюнден жаратылгъандыла.

Жашау кертилик бла анга келишмеген, къурашдырылып айтылгъан хапарланы араларында чек мифде белгиленмей къалады. Миф къурагъан дуния кеси жорукъларына кёре жашайды. Аны болумун керти жашау сынамлыкъ бла ангыларгъа къыйынды. Мифде хапарланнган болумла бла бюгюннгю кюнню араларында бир талай заман ётгени сезиледи. Алгъын хар зат да башха тюрлю эди дерча. «Миф кесини магъанасын тюрлю-тюрлю сыфатлада бла белгиледе жашырады» [49:10]. Аллегорияда, метафорада, суратлау белгиде шартлап кёргюзтюлген болум мифде хакъ затча ангыланады [65:21]. Сёз ючюн, бизни халкъыбызны кёлден чыгъармачылыгъында кёп тюрлю таурух сакъланнганды. Алада айтылгъан затла бурууннгу заманлада керти жашауну болумларыча сезиле эдиле. Халкъыбыз алгъын эмегенле, суу Анасы, жер Анасы, агъач киши, акъ Марал, Апсаты, Тейри болгъанларына ийнаннгандыла, аны себепли, аллай сыфатла керти жашауда тюбегенлерине ишексиз эдиле. Бюгюнлюкде биз аланы жомакъгъа санайбыз. Мифге да къурашдырылгъан хапаргъача къарайбыз.

Мифология жамауат сезимни эрттегили мурдоруду. Энтта къайтарып айтайыкъ, ол дуния турмушну ангылатхан оюмладан къуралгъанды. Кеси да заманланы байламлыкъларын тас этдирмезге болушхан кючдю. Миф поэтика адам улуну бурун заманладан бери тарыхын ангылатады, магъаналы маданият юлгюлерин сакълайды. Анга «мифологема», «архетип» деген ангыламла киредиле. Мифологема деп халкъны мифологиясында сакъланнган энчи жашау неда табийгъат болумланы алгъадан берилген сыфатларына айтылады. Жазыучу аланы керти жашаудагъы болумла бла тенглешдиреди. Суратлау чыгъармада мифологемала дунияда болмагъанча айырмалы кёрюмдюге салынадыла. Мифологиялыкъ оюмлау табийгъат болумланы белгиле орунларында хайырландырады. Суратлау адабиятда миф бир ёлчемге алынады. Ол кесинде алгъын заманны юсюнден хапарлаудан сора да бусагъат, неда боллукъ заманны ангылатыу юлгюлерин сыйындыргъанды.

Фахмулу жазыучу дунияны неда жашау болумланы энчи белгилени болушлукълары бла кёргюзте, ачыкълай, ангылата да билирге керекди. Тёгерегинде анда-мында чачылып тургъан сыфатланы, ниетлени ол къатышлыкъдан айырып алыргъа, сора алагъа бир тюрлю магъана сыйындырыргъа, эстетика кюч да салыргъа борчлуду. Ол къыйын жумушну толтуруу сыннган сауутну кесеклерин жангыдан жыйыщдыргъан кибикди.

Жангы мифни къурашдырыр ючюн, алгъадан сакълана келген юлгюлени тюрлендирип, алагъа жан салып, жангы къарамдан ачыкъларгъа керекди. Хар жазыучу дунияны суратын кеси къарамындан, энчи кёзден кёргюзтеди. Алай бла, ол ёз чыгъармачылыгъында жангы миф жаратыргъа боллукъду. Аны алайлыгъына суратлау чыгъармалары шагъатлыкъ этедиле. Бу болумгъа мифология чыгъармачылыкъ дейдиле. Бир энчи мифология архетип тюбемеген, бир тюрлю миф окъуна хайырланмагъан суратлау чыгъарманы табаргъа къыйынды.

Мифни буруннгу формада сакъланнган юлгюлери аслам санда халкъны кёлден чыгъармачылыгъында тюбейдиле. Мифология хар заманда да суратлау белгиле бла тири хайырланнганды. Мифологиялыкъ сезимни магъаналы ёлчемине кёпле белгини санайдыла. Аны сезим магъана ачыкълагъан даражасы кемсизди. Суратлау белги жыйышдырыулуду, жорукълаугъа таянады, абстракция халда къуралады. Ол болум аны суратлау сыфатдан энчилейди. Суратлау сыфат жаланда бир кёрюмдюде, бир магъанада бериледи. Белги уа, къайтарып айтайыкъ, кёпмагъаналылыгъы бла айырмалыды.

«Опыт о человеке: Введение в философию человеческой культуры. Что такое человек» деген китабында белгили философ Э. Кассирэр былай жазгъанды: «Адам – белги бла энчиленнген жаныуарды. Миф, дин, искусство, илму, тил, усталыкъ – была барысы да белгини кёп тюрлю ачыкъланнган кёрюмдюлеридиле. Аланы болушлукълары бла адам улу тёгерегиндеги къатышлыкъны (хаос) энчи жорукъгъа, низамгъа салгъанды» [51]. Анга кёре, жаныуарла бла тенглешдиргенде, тюрлю-тюрлю сезимлеринден сора да, адамны аладан энчилеген зат – белги бла хайырлана билгениди. Суратлау белгини уа магъана кенглиги учсуз-къыйырсызды. Ол да, суратлау сыфатча, «жашау кертиликге бойсунады, аны ачыкълаугъа жораланнганды. Хар сыфат – суратлау белгилеудю» [67]. Бу оюм бла жарашыргъа къыйынды, нек дегенде, битеу сыфатла суратлау белгилеге кёчюп бармайдыла. Аланы аралырында А.Ф. Лосев быллай къауумларын айырады: илму белгиле, мифологиялыкъ белгиле, ниетлик эм дин белгиле [69].

П. Флоренский суратлау белгини магъанасын былай ангылатады: «Бир затдан башха затха кёчюрюлген магъана анга алай терен сингнгенди, бирин биринден айырыргъа амал болмай къалады. Суратлау белги ачыкъланнган зат бла аны ачыкълагъан ниет суратлаучулукъну (идейная образность) биригиулеринде шартланады» [124]. Ю.М. Лотманны теориясы да, А.Ф. Лосевни оюмларында жетишмей къалгъан жерлерин толтура: «Суратлау белгиле, маданият эсни бла сынамны магъаналы кесеги болуп, текстлени, сюжет низамланы, неда башха

семантика къурамланы бир маданият къатламдан (пласт) бирсиге кёчюредиле», – дегенни чертеди [67].

М.К. Мамардашвили бла А.М. Пятигорский суратлау белгилени эки тюрлюсюн айырадыла: башланнгыч белгиле (первичные) бла экинчи къат белгиле (вторичные символы) [76]. Кесигиз кёргенликден, суратлау белгини магъаналарын ангылатыуда къаршчы оюмла, келишимсизликле, чюйреликле да кёпдюле. Суратлау белги кёпмагъаналы сыфат болгъаны себепли, аны тюз эм толу ангыламын бир адам кеси тынгылы ачыкълаялыр деп, ышаныу азды. Битеудуния философияда бла маданиятда тохташхан талай къаршчы оюмну жыйышдырып, бир бирге келишдирмегенлей, неда бир ызгъа тизмегенлей, аны магъанасына тюшюнюрге къыйынды.

Символикалыкъ белгилеуню суратлау чыгъармада ачыкъланыу формаларын тинтиуге В.В. Виноградовну салгъан къыйыны да эсленирчады. Ол «суратлау белгини магъана жаны бла айныуу чексизди, кенгди», – деген оюмну чертгенди [21]. Суратлау белги, адабият чыгъармагъа терен сингнген, аны къурамына, сюжет айныууна да къысха къатышхан стилистика кесегиди. Текстни къуралыуунда аны магъанасы уллу болгъанын да белгилер кереклиси жокъду. Алимле ангылатханнга кёре, адам улуну эсинде, ангында тохташхан суратлау белгиле анга керти жашауну ангыларгъа болушхан амалладыла.

Символизм миллет адабият чыгъармачылыкъда энчи ызча тынгылы тохташмагъан эсе да, философия фикирли жазыучуланы, сора суратлаучулукъгъа, суратлау белгилеуге тартыннган философланы бирикдиргенди. В. Иванов символизмни арасында эки къаршы ызны белгилегенди. Биринчи ызны айыргъан жазыучула жашау кертиликден таймай, керти болумланы ачыкъларгъа итиннгендиле. Ала хайырланнган суратлау белгиле ийнаныулудула. Аллай жазыучуланы санында реалист прозаны келечилерин – Ф.М. Достоевскийни, А.П. Чеховну сагъыныргъа тийишлиди. Учуннган халда жазаргъа сюйген адабиятчыла уа (сёз ючюн, А. Белый) башха жолну айырадыла. Ала къурашдыргъан суратлау белгиле керти жашаудан узакъдыла. Аллай чыгъармалада суратлау шартлылыкъ хайырланыулуду (ол жаны бла М. Булгаковну прозасы юлгюлюдю). Бир бирге къаршчы сюелген жазыу ызла – реализм бла идеализм – суратлау белгилеучюлюкню онгларын бирча тири хайырланнгандыла дерчады.

Белгиле жаланда энчи жазыучуну чыгъармачылыгъында ачыкъланып турмайдыла. Аланы бир къаууму алгъадан берилгендиле, кимге да таныулудула (биз барыбыз да билгенликден, кёгюрчюн – дуния тынчлыкъны, мамырлыкъны белгисиди, гюл – сюймеклик сезимни неда

тиширыуну ариулугъун ачыкълагъан белгиди, бешмюйюшлю жулдуз – Совет союз бла Американы къыраллыкъ белгисиди, акъ тюрсюн – кёп миллетлени сезимлеринде тазалыкъны белгисиди, тюз ниетлиликни ёлчемиди. Башхаларын а, сёз усталаны суратлау фахмулары туудурады. Ол илишан белгини мифге жуукъулашдырады. Юлгюлю белги энчи текстде ангылашыныулу болады. Чыгъарманы хапарлау ёзегинде бир сёзню неда сёз тутушну кёп кере къатланып сагъынылыуу суратлау белгини башха сыфатланы арасындан айырыргъа болушады. Бир-бир белгиле уа адабиятда кимге да таныулу сыфатлача тохташып къалыргъа боллукъдула. Ала кёп жазыучуну чыгъармаларында тюбей-тюбей туруучудула, окъуучугъа да терк ангылашыныулу боладыла.

Дунияда суратлау белгилени чексиз-сансыз кёп тюрлюлери бардыла. Алай, аланы магъаналы къауумлары быладыла: миллет белгиле, маданият белгиле эм бир тюрлю илмугъа неда усталыкъгъа жараулу белгиле. Миллет белгиле бир энчи халкъ неда адам къауууму хайырланнган белгиледиле (юлгюге викингле къурашдыргъан руналаны, китайлыланы неда египетлилени иероглифлерин, друидлени терек, ёсюм символларын келтирирге боллукъду). Маданият белгилени санында ючмюйюшню, неда бешмюйюшлю жулдузну (совет властьны белгисин), фашизмни белгилеген свастикасын сагъыныргъа боллукъду. Ючюнчю къауумгъа уа, сёз ючюн, геральдика, астрология, математика, алгебра, геометрия дегенча илмула бла байламлы белгиле киредиле.

Къара сёз бла жазылгъан символист чыгъармалада тюрсюнню магъанасы кемсиз уллу жерни алгъанын да чертирге керекди. Ол мифологиядан, халкъны кёлден чыгъармачылыгъында тохташхан тёреледен келген затды. Тюрсюнлени болушлукълары бла жазыучу баш жигитлерини дуниягъа къарамларын, ич сезимлерин ачыкъ этеди, суратлау чыгъарманы айныу халын да жорукълайды. Символист чыгъармаланы поэтика энчиликлерин тинтгенде, дагъыда бир шартны эсге алыргъа керекди: аланы композиция къурамларында къайтарыула, неда текстде бир сёзню кёп кере къатланыуу магъаналыдыла. Кёзге урунмагъан, эслерге къыйын болгъан гитче затланы айырып, аланы юсю бла магъаналы оюмну ачыкълаугъа эс бурулады. Была барысы да окъуучугъа суратлау чыгъарманы ниет магъанасын сездириуге себеплик этген амалладыла.

Алайды да, тюрсюнню болушлугъу бла суратлау чыгъармада бир энчи магъананы ачыкъларгъа итинмекликни эрттегили тарыхы барды. Буруннгу заманладан бери адамла «бояуну тилине» уллу магъана бергендиле. Ол зат мифледе, таурухлада, жомакълада, дин назмучулукъда да ачыкълана келгенди. Суратлау адабиятда бир тюрлю тюрсюнню

айырып кёргюзтюу чыгъарманы магъана даражасына келиширге керекди, неда баш жигитлерини ич оюмларына, жюрек сезимлерине кёре болады. Тюрсюнню магъанасын ангылауда адам улуну эрттегили оюмлауу бийлик этеди. Динде акъ тюрсюн Аллахны белгисича ангыланады, ол бийик ниетни, жюрек тынчлыкъны ачыкълайды. Кеси да бу дунияда эм сыйлы, бийик даражалы ангыламлагъа тенг этиледи. Къызыл тюрсюн, эрттегили оюмлаугъа кёре, къанны белгисиди. Къан урушну ангыламы бла байлашдырылып, жыртхычлыкъны, огъурсузлукъну белгисича ангыланады. Андан тышында къызыл тюрсюн саулукълулукъну, кючлюлюкню ачыкълагъан бояуду. Жашил тюрсюн табийгъатны ариулугъу бла тенглешдирилип, жашауну къартаймазлыкъ кючюн шартлайды, адамны жюрегинде ырахатлыкъ сезимни туудурады. Ол Ислам дин бла къысха байламлыкъдады. Къара бояу кесини онглулугъу бла битеу башха тюрсюнлени женгнгеди. Не заманда да ёлюм бла байламлы жюрютюледи. Ёлюм да, къара тюрсюннге ушаш, жаны болгъан хар затны жутуп къояды. Бушууну, мудахлыкъны, жангызлыкъны ёлчеми болуп келеди.

Алай бла, адам улу, тёгерегинде болгъан затлагъа тюрслеп къарап, бу болумланы юлгюлеринде жашауну, дунияны магъанасына тюшюне барады. Ол халда оюмлау битеудуния адабиятны сынамында тынгылы тохташхан затды. Болсада, тюрсюнню белги орунунда жюрютюлюую аз санлы миллетлени суратлау хазналарында, фольклор байлыкъларында да сакъланнганды. Малкъар прозада тюрсюн бла уста хайырланыуну юлгюлерин, сёз ючюн, Толгъурланы Зейтунну эпика чыгъармачылыгъында эслерге боллукъбуз.

Реализмни жорукъларына бойсуннган, суратлау белгилеучюлюкню излемлерине келишген чыгъармаланы къуралыу-кёрюмдю жаны бла тинтиу иш бек къыйынды. Нек дегенде аланы поэтикалары чемерди. Символист поэтика адабиятда тынгылы тохташхан, кёпден бери алышынмагъан тёрелерин бузады. Жазыучула чыгъарманы суратлау дуниясын символизмни жорукъларына келишдире, къош халда кёргюзтедиле, бир къатламны юсюне башхасын къоша, кенгерте, жангы мистикалы болумлагъа жол ача барадыла.

Символист жазыучуланы жетишимлерин, адабиятчылыкъ усталыкъгъа кийирген жангы суратлау мадарларын XX ёмюрню ахырында «постмодернизмни» келечилери хайырланнгандыла. Суратлау белгиле бла хайырланыу жолну айыргъан жазыучулагъа жашау кертиликни ачыкълаудан эсе, ич сезимни, ич дунияны ачыкълау магъаналы эди. Аланы чыгъармачылыкълары жангылыкъ келтирген суратлау сынам болгъанды. Символист жазыучула сёзге ажайып магъана берирге ёч

эдиле, сёз бла ойнауну айырмалы юлгюлерин да биринчи ала кёргюзтгендиле. Аланы бийик жетишимлеринден бири – дуния ангыламны жангы тюрлюсюн тохташдыргъанлары эди. Символизм, искусствону чеклеринден чыгъып, жашауну философиясы болургъа итиннгенди. Сёз ючюн, Н. Бердяев бла М. Булгаков ол оюмгъа жакъ басханладан болгъандыла. Заманны къыйын, айланч халы адам улугъа «менсилигин» ангылатыр амалланы излетгенди. Символист жазыучула оюм этгеннге кёре, искусство хакълыкъдан, керти жашаудан узайыргъа онг берген, дунияны къурамын, турмушун да игилендириу, тамам этиу амалладан бириди.

Алай, реализм жазыу ыз адабиятда тынгылы тохташханлы бери, суратлау чыгъармачылыкъ бютюнда онглу болгъанды дерге тийишлиди. Ол басымлы, жайма магъана бла байыкъгъанды. Къайсы теманы айырыргъа, неда аны суратлау чыгъармада ачыкъланыу халы нечик болургъа кереклисине алгъынча жорукълау тыйгъычла жокъдула. Суратлау белгини сездириу кючю реалист жазычулагъа дуния жюрюшюню тасхаларын ачыкъ этерге онг береди.

Белгиле не заманда да адабият чыгъармалада терк-терк хайырланыла тургъандыла. Ала суратлау сыфатха теренлик, ачыкълыкъ къошхандыла. Символист поэзия адабият илмуда эндиге дери тынгылы ачыкълана келген эсе, белгилеге таяннган прозаны магъана кючюн тинтиуге кереклисича эс бурулмагъанды. Аллай проза чыгъармаланы жанр энчиликлерин айырыуда, аланы къаллай суратлау амалланы себепликлери бла жазылгъанларын белгилеуде алыкъа уллу даулашла бардырыладыла.

Адабият чыгъармачылыкъда суратлау белги бла хайырланыуну сылтауларын ачыкълагъан заманда суратлау шартлылыкъгъа да энчи эс бурургъа тийишлиди. Суратлау шартлылыкъ (художественная условность) – ол бир тюрлю низамгъа келтирилген, бир талай эстетика ачыкълау мадарланы къаууму бла хайырланнган чыгъармачылыкъ амалды. Кеси да адабият чыгъарманы контекстинде шарт халда берилген мифология сыфатланы мурдорунда къуралгъанды. Анга кёре, суратлау шартлылыкъ дуния турмушну мифология кёз къарамдан ачыкълайды десек, тюз боллукъду. Аны жорукълауна кёре, шартлылыкъ керти жашаугъа чюйре келеди. Суратлау шартлылыкъны излемлерине келише, адабият чыгъармада дуния турмуш юч къатлы кёргюзтюлюнеди: кёзге кёрюннген хакъ дуния (реальность – керти жашауну бети), табийгъат адетден тышында болгъан дуния (сверхъестесственное – тюшде кёргенча алдаулу), диннге жуукъ ниет дуния (духовный уровень).

Суратлау шартлылыкъны адабият илмуда тохташхан тюрлюлери – таурухда неда илму бла байламлыкъда къурашдырылгъан хапар (сказочная и научная фантастика), семиртиу-хыликкя халда суратлау (гротеск), мифология сюжетле бла тири хайырланыу (мифологизация), белгиде бир тюрлю терен магъананы бирикдириу (символическое обобщение), жашырын халда жаз тил бла философия оюмну ачыкълау (философское иносказание). Аланы хар бири суратлау чыгъарманы къуралыуунда кесини энчи борчун толтурады. Битеудуния адабиятда аллай юлгюле азлыкъ этмейдиле (Г. Гессени, Э. Гоффманны «Эликсир Сатаны», О. Уальдны «Соловей и роза», Н. Гогольну «Вечера на хуторе близ Диканьки», М. Булгаковну «Мастер и маргарита» деген чыгъармалары айтхан оюмубузгъа шагъатдыла).

Мифологиядан келген сыфатла М. Булгаковну чыгъармачылыгъында магъаналы жерни аладыла. Орус жазыучу къурагъан суратлау белгиле асламысында дин бла байламлыдыла дерге боллукъду. Ала адамны кёлюнде аман бла игини, огъурлулукъ бла огъурсузлукъну демлешиулерин ачыкълайдыла. Аллай белгилени санында табийгъат кючлени (къарангы, тютюн, чарс) неда ибилисни кёп кере суратланыуларын сагъынырга боллукъду. Жазыучу дунияны къыямагъа жуукълашханына шагъатлыкъ этген болумланы юслеринден сагъышланыргъа ёчдю. Аллай оюмлаугъа эсхатология дейдиле.

М. Булгаков кесини дуниягъа энчи къарамы бла, суратлау чыгъармаларына сейирсиндириулю магъана салыргъа итиннгени бла орус адабиятда айырмалы болгъанды. «Мастер и Маргарита», «Белая гвардия» деген романларында жазыучуну мистикагъа неда дин оюмлаугъа тартыннганы бютюн бек эсленеди. Аны чыгъармачылыгъында битеудуния маданиятны таныулу белгилери бла ёз къадарыны сынамы биригип, жангы миф къуралады. Булгаков ХХ ёмюрню жазыучусуду. Бу тынгысыз кезиуде жамауат жашауда, халкъланы тарыхларында да кёп тюрлю къыйынлыкъла, бушуулу болумла буюрулгъандыла. Къайгъылы кюнледе, къыйын тарых болумланы кезиуюнде дуния адамгъа башы тюбюне айланнганча, магъанасызча кёрюне эди. Аллай айры дунияны суратлауда жазыучу белги, метафора тенглешдириу, жан салыу дегенча суратлау мадарла бла хайырланыугъа кёчеди.

Жазыучу чыгъармаларын притча халда къураргъа ёчдю, кёп кере да тюшню кёргюзтеди. Жашау бла ёлюм, кюн жарыгъы бла къарангылыкъ, тюш бла тюн, кертилик бла алдаулукъ деген чюйре сюелген, къаршчы кючле бири бирин женгнге келедиле. Сёз искусство аллай басымлы соруулагъа эс бурмай къояргъа амалы жокъду. Булгаковну прозасы

философия оюмуну теренлиги бла кеси заманын иги да озгъанды, аны «билгичлиги», къужурлугъу окъуучуну сейирсиндирирчады. Хакъ кертиликни жалгъан оюм алышдыргъан дунияда адамгъа тюз жолну табаргъа къыйынды. Ол оюм М. Булгаковну чыгъармачылыгъына мудахлыкъ макъам кийиреди. Аны романларында къыяманы белгилери кёрюнедиле (жюрекде юйсюзлюк сезимни, мудахлыкъны туудура). Таурат китапда айтылгъан болумлагъа жазыучуну терк-терк къайтханы да анданды. Жашауну магъанасына тюшюнюрге итиниулюк, адам улуну къылыгъында бла сезиминде игилик хорларына ишексиз болуу М. Булгаковну чыгъармаларыны баш ниетиди.

Символика бла суратлау шартлылыкъ И. Бунинни хапарлары бла повестьлеринде да эсленеди. Аны «Антоновские яблоки» деген хапарына акъ сёз бла жазылгъан проза дерге тийишлиди. Авторну эллегия халда ачыкъланнган сагъышлары айтхан оюмубузгъа шагъатлыкъ этедиле. Юлгюге дагъыда жазыучуну «Деревня», «Братья» деген чыгъармаларын айырыргъа боллукъду. Жаз тиллилик Вс. Гаршинни таурухларына да жарашыулуду («Сказка о жабе и розе»). Символика магъананы тутхан сыфатла А. Платоновну чыгъармачылыгъында да белгиленедиле, сёз ючюн, «Июльская роза» деген хапарында.

А. Белыйни чыгъармачылыгъында суратлау сыфатны мурдорун жорукълагъан белги бла эмблеманы ангыламлары бири бирине сингнгендиле, бирини магъанасы башхагъа кёчеди. Жазыучуну оюмлауу, дунияны юсюнден ангыламы, жюрек сезиую символист жазыу ызны айырадыла. Белыйни прозасы назмучулукъ халда жазылгъанын да чертирге тийишлиди. Автор кесини чыгъармаларын ритмикалы низамгъа сыйындырыргъа итинеди. Алада дунияны экили бетде берилиую айырмалыды. Кёзге кёрюннген хакъ дуния (керти жашауну бети) эм табийгъат адетден тышында тургъан дуния (тюшде кёргенча алдаулу бетде суратланнган) бири бирине къаршчы сюеледиле.

А. Белый оюмлагъаннга кёре, адамны тёгерегин къуршалагъан табийгъат да, дуния да кертиликни бир белгисидиле, алай кеслери уа керти болмайдыла. Биз жашаубузда хайырын кёрген затла, дуния кеси саулай да бизге кёргюзтген магъанасындан эсе терен, кенг, жайма магъананы ачыкълар онгу барды. Хар дуния болумда таша магъана жашырылады. Ол жашырын магъанагъа суратчы жаланда кесини жюрек сезиую бла тюшюнеди. Белыйни прозасында жайма суратлау белги эки неда андан кёп къаршы магъана жыйышдырыргъа боллукъду. Автор аллай сыфатха чюйре айланнган белги дейди. Символист ызгъа тартыннганы себепли, А. Белый жашау кертиликни угъайлап, окъуучусуну эсин бир тюрлю кемчилиги болмагъан бийик даражалы

юлгюлеге бурады. Аны чыгъармалары келишдириулеге (параллели), ушатыулагъа (аналогии), къатлаулагъа (повторы) байдыла.

Жазыучу текстлени бирин бирине кийирирге (интертекстуальная игра) да ёчдю. А. Белый кесини энчи суратлау дуниясын къурайды. Символист жазыучула ангылагъаннга кёре, аллай жангы сейирсиндириулю дунияны жаратыргъа жетишалгъан теургду. А. Белыйни айырмалы чыгъармаларындан бири «Котик Летаев» – «Крещённый китаец» – «Записки чудака» деген трилогиясыды. Аны къуралыу мурдору Л.Н. Толстойну «Детство» – «Отрочество» – «Юность» деген чыгъармаларына жууукъду. Экиси да баш жигитлерини къылыкъларын айныу халда кёргюзтгендиле.

Суратлау бирикдириу А. Гринни прозасында тынгылы тохташхан чыгъармачылыкъ мадарладан бириди. Суратлау бирикдириуню бийик юлгюсю – белгиди. Мифни, неда белгиге ётген суратлау сыфатланы аллегория халда суратларгъа итинмеклик А. Гринни жазыу ызыны таныулу шартыды. Аны эсине келген абстракциялы суратла, керти жашауда болмагъан сыфатла, эки къатлы хронотоп чыгъармаларыны асламысыны композиция къурамларында хайырланыладыла. Керти жашаудан къачаргъа итиннгени аны жазыу ызын романтикалыкъ символизмге жууукълашдырады.

ХХ ёмюрню ал жылларында орус адабияда тохташхан символизмни баш жорукълары А. Гринни прозасында шарт эсленедиле. Баш жигитлерин героикалыкъ халда суратларгъа тартыныу, чыгъармаларыны магъаналарын да таурухха ушашлыгъы жазыучуну чыгъармачылыкъ хатыны дагъыда бир айырмалы илишаныды. Юлгюге «Блистающий мир», «Алые паруса», «Крысолов» деген повестьлерин, «Бегущая по волнам», «Золотая цепь», «Дорога никуда» деген романларын сагъынныргъа тийишлиди. Аланы баш жигитлери кеслери суратлау белгини орунунда берилирге боллукъдула (персонаж-символ). Суратлау белги чыгъарманы битеу къатларына сингнгенди, башхача айтханда, текстде жайыла барады.

Белгиленнген суратлау мадарла бла тири хайырланыу къыргъызлыла Ч. Айтматовну (хапар «Висячий мост», повестьле «Прощай, Гульсары!», «Джамиля», «Путь соломщика», «Пегий пёс, бегущий краем моря», роман «Плаха»), Т. Касымбековну («Сломанный меч»), корейли А. Кимни («Белка», «Собиратели трав», «Луковое поле»), оруслу В. Аксёновну («Шёл по дороге человек») чыгъармаларында да эсленеди. Биз сагъына келген чыгъармалада жазыучула кеслери къурашдыргъан «жашау кертиликни» ачыкълайдыла. Мифология сыфатла ол энчи берилген дунияны таныулу белгилери болуп келедиле. Аллай чыгъарманы баш

жигитлери бирде ёз сыфатларын тюрлендирирге да болуучудула (испытывают метаморфозы). Сёз ючюн, Ч. Айтматовну прозасында Джамиляны, Дуйшенни, Толгонайны, Тонобайны, Едигейни сыфатлары боран бла тенглешдириледиле. Баш жигитни тюш кёрюую, ёлгенле бла тюбешиую, кёзюне кёрюннген сейир суратлары, неда эмегенлени сыфатларын текстге кийириу – суратлау шартлылыкъны тёрели ышанларыдыла, жазыучуну энчи мифоэпикалыкъ оюмуна келишген затладыла.

Символизм суратлау амалны жорукъларына кёре къуралгъан чыгъармаланы алып къарагъанда, къайсы жанрдан да бек хайырланыулу – *роман* формады. Аны жазылыу-къуралыу халыны баш энчиликлери – лирикалыкъ жанлау, психология теренлик, ачыкъ эм кесгин магъаналыгъы, текстни сёлешиу болумун поэзиядача низамлы халда берилиуюдю. Орус адабиятны символист бёлюмюню айныуунда эки чагъы (стадия) белгиленнгенди. Къуралыууну ал кезиуюнде суратлау чыгъармачылыкъда къалай? деген соруу ал сатыргъа салыннган эди. Башхача айтханда, жазыучула артыгъыракъда чыгъарманы кёрюмдюсюне эс бургъандыла. Андан ары суратлау чыгъармачылыкъны борчлары тюрленнгендиле, анга кёре, ал сатыргъа не? деген соруу чыкъгъанды (чыгъарманы магъанасы бла байламлы). Ызы бла жазыучула нек? деген соруугъа жууап излегендиле (суратлау чюйреликни сылтауларын баямлагъан).

Мифоэпикалыкъ оюмлаугъа тартыннган жазыучула дунияны кимге да ангылашыныулу, къайсыбызгъа да бирча таныулу суратын берирге итиннгендиле. Жазыучула роман форманы айыргъанлары да ол итиниулюк бла байламлыды. Роман – толу, чеклери иги да кенг, эпикалы, азат суратлау формады. Жашауну барыуунда энди боллукъ болумланы ангылатхан анга тёреди. Басымлы соруулану къозгъау, кёп оюмну бирикдириу романны кенг, сыйындырыулу магъанасын къурайдыла. Бу суратлау форма дуния болумланы байламлыкъларын тамам ачыкъларгъа онг береди. Аны себепли, роман жангы заманны эпосу болуп келгенди. Романны тыш кёрюмдюсю баш жигитни жашау къадарыны ышыкъларын кёргюзтюуге жоралана эсе, ич кёрюмдюсю уа инсанны халын, къылыгъын айныу халда суратлаугъа бойсунады. Анга кёре, жазыучу адамны ич оюмларын, къайгъыларын, сезимлерин, итиниулюгюн, жюрек тебиуюн ачыкълагъаны бла бирге кесилигин тас этген, кеси кеси бла жарашалмагъан жигитни сыфатын къурайды.

Жазыучула бирде бир ненча магъаналы тематика ызны айырып, аланы ахыр чеклерине дери айныталмай къалыргъа да болгъандыла. Ачыкълай келген оюмну ахырына дери ангылатыргъа жетишмей къалыулары символист жазыучуланы романларында – тёрелиди. Роман жанр, не теманы ачыкъласа да, бюгюннгю кюнню жорукъларына бойсунургъа

керекди, ол себепден, заманны хар тюрлениуюн кёрюп, аны излемлерин толтурады.

Символист романны баш жигити – кёбюсюнде ангы экиге бёлюннген (раздвоенность), ичинден «ууалгъан» (расколотая изнутри личность) инсанды. Аллай сыфатны юлгюсюнде жазыучу бирлиги бузулгъан дунияны белгилейди. Айтханыбыз Ф. Сологубну, А. Белыйни, В. Брюсовну, Д. Мережковскийни чыгъармачылыкъларыны типология жуукълугъуна ишеклик къоймайды. Дуния инсанны кёлюндеги сезимлеринде неда аны ёз сынауунда ачыкъланады. Ол себепден, лирикалыкъ жанлау символизмде тири хайырланылгъан амалды (аллай поэтика мадарла бла, сёз ючюн, А. Белыйни «Петербург» деген романы жазылгъанды).

Ол жаны бла А.П. Чеховну прозасы бла драматургиясы да айырмалыдыла. Аны жазыу хатында жашау кертилик бла суратлау белгиле бирча тири хайырланыладыла. Чеховну чыгъармаларында бир энчи затны терен сюзюу, аны юсю бла бир магъаналы оюмну ачыкълау энчи жерни алады. Жазыучуну кёлюнде жаратылгъан суратлау белги баш жигитни жюрек сезимин, кюзгюде кёргюзтгенча, туура этеди. Аллай белгиле кёбюсюнде табийгъатдан алыннгандыла. Сёз ючюн, Чеховну прозасында тюрлю-тюрлю къанатлыланы сыфатлары терк-терк тюбейдиле: чарлакъ (*чайка*), уку. Аладан сора терекни, сууну сыфатлары да хайырланыулудула. Бирде къанатлы тиширыу бла да тенглешдириледи, ол аны къадарында бушуулу болумланы ачыкълагъан белги болуп келеди. Чыгъарманы айныуу бла бирге суратлау белгини магъанасы да андан ары кенгнгерирге ёчдю. Контекстге кёре къанатлы жашауну игиге, онгуна бурулууна ышаныулукъну белгисича ангыланады. Терекни сыфаты да («Три сестры», «Вишневый сад» деген чыгъармалада) терен магъананы ачыкълайды: бир энчи юйюрню жашауунда озгъан заманны ырахатлыгъы бла бюгюннгю къыйын болумун белгилей.

Суратлау белги бир тюрлю магъанада ангыланырча тюйюлдю, аны магъана бёлюмлери бир-бир ызындан, ашыгъыусуз белгилене барадыла. Терекле жаны болгъан затлача суратланадыла. Ала адамгъа бу дунияда къадарыны жазыуун, буюрулууун эсге саладыла, баш жигитлеге жашауда ёз жерлерин табаргъа болушадыла. Сагъыныла келген табийгъат болумладан сора да, суратлау адабиятда энчи белгилени орунларында жашау-турмушдан алыннган затла, неда тюрсюнле да жюрютюлюрге боллукъдула.

А.П. Чеховну, Н.В. Гогольну, М.Е. Салтыков-Щедринни, М.А. Булгаковну бла Ф.М. Достоевскийни реалист прозаларында бир гитче затны тюрслеп ачыкъларгъа итинмеклик шарт эсленеди. Бу жазыучуланы

чыгъармачылыкъларында энчи белги къауум къуралады. Чыгъармаланы атларында неда баш жигитлени энчи атларында окъуна символикалыкъ магъана белгиленирге болады (орус адабиятда аллай юлгюле – «Мёртвые души», «Нос», «Человек в футляре», «Записки из мёртвого дома», «Собачье сердце»; «Мелкий бес» эм д.а.к.).

Бизни ангылаубузгъа кёре, аланы барындан да Ф. Достоевскийни чыгъармачылыгъы терен философия фикири бла энчиленеди. Ол, орус адабиятда биринчи болуп, «ниет белгини» (идея-символ) устасына саналгъанды. Баш жигитлерини ич монологлары, кеси кеслери бла ушакъ бардырыулары суратлау чыгъармада аллай иннетни ачыкълагъан амал болуп келедиле. Сёз ючюн, князь Мышкинни («Идиот»), Радион Раскольниковну («Преступление и наказание») кеслери бла даулашыу ушакъны бардыргъанларын эсге тюшюрейик. Раскольников къарт къатынны балта бла ургъанындан сора, «мен аны ёлтюрмегенме, кесими ёлтюргенме» дейди. Аны тёгерегин къуршалагъан затла, табийгъат болумла (кюнню жарыгъы, суу) бары да символика магъананы тутадыла. Бир ненча кере Нева сууну башха жагъасына ётгени сайын, ол кесин ёлюп жангыдан жашаугъа къайтханча сезеди (аны сыфаты таурат китапда Лазарьгъа ушашдырылады). Кюнню жарыгъы бетине ургъаны сайын, Раскольниковну кёзлерин къаматады. Ол кесини къарангы юйчюгюне асыры юйреннгенден, жарыкъны сюймейди, ахырыда кётюралмайды. Белгиленнген илишанла баш жигитни ниет такъырлыгъын кёргюзтген шартладыла.

Чыгъарманы композиция къурамында тюрсюнню магъанасы да бек уллуду. Романда артыгъыракъда сары тюрсюн женгнгеди (къарт къатынны отоууну сары бояугъа боялгъаны, Соня Мармеладованы мекямында юй кереклени сарылыкълары д.б.). Бир затны неда бир болумну тюрсюн бла белгилерге итинмеклик жазыучуну ушатыу ангыламы бла байламлыды. Ол болумгъа «тюрсюнню психологиясы» дейдиле.

Достоевскийни чыгъармачылыгъыны баш ниети – къачан болса да хар затны кеси орунуна келиуюдю (восстановление, возрождение). Ол ниетни ачыкълагъан белги – сууну сыфатыды. Хар жангы романында санны белгилеген сёзле да тири хайырланылгъандыла (*тёрт, жети, юч, отуз* деген сёзлени магъаналары суратлау белги орунунда жюрютюледиле, аланы хар бири энчи борчну толтурады). Дин белгиле да жазыучуну прозасында азлыкъ этмейдиле. Юлгюге «Записки из мёртвого дома» деген чыгъармасын алайыкъ. Мында христиан орузламадан алыннган символика айырмалыды. «Адам кеси къадарында къыйналыуу, азап чегиую бла насыбын табады» деген теософия оюмну жазыучу тюзге санайды. Чыгъармаларыны асламы оюм берген хапарча притча

халда къуралыулары да андан болур. Жазыучу окъуучуну ич ангыламакълыгъына бурады эсин. Ол жаны бла автор суратлау адабиятха жангылыкъ кийиргенледен болгъанды («Братья Карамазовы» деген романында).

Айтханыбыздан сора дагъыда чертирге тийишлиси: жазыучуну чыгъармаларында ачыкъланнган энчи суратлау белгиле бир талай жангы белгилеге кёчедиле. Аны прозасында суратлау белгини магъанасы чыгъарманы баш ниетине келишеди. Ф. Достоевскийни оюмуна кёре, суратлау белги инсанны психологиялыкъ энчилигин ачыкълаугъа бойсунургъа керекди.

Аллай юлгюледе тюшню суратлау – айырмалыды. Тюш белги орунунда хайырланылады. Айтхан оюмубузгъа шагъатлыкъ этген юлгюле: Н. Гогольну «Портрет», «Невский проспект», А. Пушкинни «Борис Годунов», «Пиковая дама», Ф. Сологубну «Тяжёлые сны» деген белгили чыгъармаларыдыла. Достоевскийни прозасында тюш адамны жангыдан жаратылыууну белгиси болуп келеди. Тюшюнде адам кеси кесин теренден ангыларгъа онг табады. Тюш баш жигитни кеси кеси бла даулашын, кёлюнде жарыкъны бла къарангыны, игилик бла аманлыкъны къазауатларын ачыкълайды. Фахмулу жазыучу «Преступление и наказание» деген романында аланы тынгылы оюмлап, ийнаныулу суратлайды.

Орус адабиятда белгиленнген магъаналы тематика ызла, анда тынгылы тохташхан тёрели сыфатла, суратлау белгиле бла хайырланыуну да айырмалы юлгюлери аз санлы миллетлени жаш адабиятларыны айныуларына уллу себеплик этгенлерин чертирчады. Миллет жазыучуланы бир къаууму, заманны излемлерине келише, ёз тиллеринде бла орус тилде бирча уста жазгъандыла (писатель-билингв). Аллай авторланы санында Айтхылыкъ къыргъызлы жазыучу Ч. Айтматовну сагъыныргъа тийишлиди.

Ч. Айтматов ана тилде бла орус тилде бирча уста жазалгъан авторладанды. Аны чыгъармачылыгъын энчилеген шарт – мифология белгиле бла тири хайырланнганыды. Жазыучуну эпикалы прозасында аллай сыфатла экили эстетика къуллукъну толтурадыла: миллетлик сезимни бла ниет соруулану ачыкълаугъа бойсунуп. Къыргъызлы авторну повестьлери бла романларын айырмалы этген – энчи синтаксисди. Андан тышында – къурагъан сыфатларыны тизмеси, терен философия магъаналары.

«И дольше века длится день» деген романында жазыучу суратлау белги бла тири хайырланады. Аны чыгъармаларында мифология белгиле ниет-эстетика къуллукъну, миллетлик энчиликни чертиу магъананы

толтурадыла. Айтматов адет-къылыкъ, адеп-намыс соруулагъа артыкъ эс бурады. Ол адамны къылыгъында эсленнген ахшы илишанларын багъалайды, огъурлулукъгъа баш урады, адепсизлик, къатыкёллюлюк, жазыкъсыныусузлукъ бла жарашалмайды.

«Акъ пароход» деген повестинде жазыучу маралны сыфатын суратлайды. Эс буруп окъугъанда, бу чыгъарманы магъанасын Толгъурланы З. «Къызгъыл кырдыклары» бла тенглешдирирге боллукъду. Малкъар прозачы да, Ч. Айтматовча, тюзлюкню бегимге салыр ючюн, жигитлерин ёлюмге жоралайды. Алай бла автор «азап чегиую бла адам ниетин таза этеди» (теория о «катарсисе») деген оюмну айнытады. Толгъур улуну повестинде суратланнган баш жигитлеринден бири Каракай (Ч. Айтматовну чыгъармасында Орозкъулгъа ушаш) табийгъатха намыссызлыгъын кёргюзтеди, ол андан жаланда алыргъа сюеди. Эки жазыучуну да прозаларында табийгъат чыгъарманы баш жигитиди, аны жаны болгъаны окъуучугъа баямды. Суратлау тинтиуге уа жазыучула адамны къылыгъын, къадарын жоралайдыла.

Чыгъармаланы сюжет айныулары эпикалы хапарлаудан жанлап, ич сагъышланы, жюрекни таша сезимлерин, къайгъыларын ачыкълаугъа бойсунадыла. Алада миллет жазыучуланы дуниягъа къарамларын, философия фикирлерин ачыкълагъан бир талай сюжет ыз белгиленирге боллукъду. Ч. Айтматов да, Толгъур улу да, ашыкъмай, аз-аздан кеслерини энчи философия низамларын къурайдыла, адамны игилениуюне, жангырыууна, кир ниетден тазаланыууна, аманлыкъчы сезимледен азатланыу жолну айырадыла.

Миллет поэтиканы энчиликлери Сибирьде жашагъан халкъланы адабият чыгъармаларында да шарт белгиленедиле (артыгъыракъда алтай халкъланы прозаларында). Дунияны къуралыу-турмушуну суратлау юлгюлерин миф оюмлауну болушлугъу бла кёргюзтюрге С. Сарыг-Оол, А. Ким итиннгендиле. Дуния бла адамны юслеринден сагъышланыу, аланы байламлыкъларын чертиу сагъынылгъан авторланы къара сёз бла жазылгъан чыгъармаларында магъаналы жерни тутады.

Хакаслы жазыучу С. Сарыг-Оол кёбюсюнде роман жанрда жазгъанды. «Повествование Ангыр-Оола» деген уллу эпикалы чыгъармасында заманны мифология оюмлаугъа кёре ачыкълайды. Романда кёп тюрлю мифология сыфатла хайырланыладыла: Ангар-Сандан атлы терек (туугъан жерни белгиси), бурун заманладан келген Адыгыр-Чыланны сыфаты (жилян – чыгъармада фашист Германияны белгилейди), тау–агъач анасы – Дангына, Кюн-Патчах, Монге-Сартык атлы тау эм дагъыда башхала. Сарыг-Оолну прозасында дунияны юч къатлы къурамына энчи эс бурурчады. Адам улуну жашауунда Кюнню, Айны,

Жерни (анача), Кёкню (атача ангыланыуу) кемсиз магъаналары чертиледи. Чыгъармада дагъыда *от, суу, жел, тюз* дегенча халкъны мифологиясында ачыкълана келген табийгъат кючле бла болумла белгилени орунунда суратланадыла.

Бурун заманладан бери адам, табийгъат арасында жашагъаны себепли, тёгерегинде кёрген болумланы кеси кесине ангылатыр амал излегенди. Кесинден онглу кючле бла, тюрлю-тюрлю табийгъат болумла бла байламлыкъ жюрютюр ючюн, адам магия (хыйны-халмаш, *ажайып*) неда дин адетлени (обряд, ритуал, культ) болушлукълары бла хайырланнганды. Мажюсю заманладан башлап жамауат жашауда табийгъатха, неда бир энчи жаныуаргъа табыныулукъ (тотемизм) тёреге киргенди. Алтай жанында жашагъан халкълада *тюз* – кёнделен жер кенглигин (пространство по диагонали), *тау* – тик жер кенглигин (вертикальное пространство), *суу* а тохтаусуз айныгъан, тюрленип тургъан жер кенглигин (меняющееся, динамичное пространство) ачыкълагъан белгилеча кёргюзтюлюнедиле. Сууну символикасында аны тазалаучу, адамгъа, жаныуарлагъа, ёсюмлеге да жан берген кючю чертиледи. Сууну сыфаты ёмюрлюкню белгиси болуп келеди. Аны жаны болгъанына ишеклик къалмайды. Ол ангылаула барысы да Сарыг-Оолну «Повествование Ангыр-Оола» деген романында толу ачыкъланадыла.

Жазыучуну прозасында юрта (кёчгюнчю халкъланы жашагъан юйлери) Гъаршны учсуз-къыйырсыз кенглигини белгисича бериледи. Аны ичинде бир мюйюш жокъду, ол – тёп-тёгерекди. Ол себепден, Аламны гитчеленнген юлгюсюча ангыланады. Андан тышында юрта юйюрню бирлешлигин белгилеген сыфат болуп келеди. Жазыучуну прозасында от жагъаны сыфаты да айырмалыды. Ол къайсы миллетде да юйню ортасында салыннганды. Жаннган от бурун заманладан бери маданият эсде ырахатлыкъны белгисича жюрютюлгенди. Ол оюмлаугъа кёре, от жагъа адамны жашауну юзюлмей андан ары барыуун ачыкълагъанды, кечени къоркъуулу къарангылыгъындан адамны сакълагъанды (аллай юлгю бу авторну «Саугъа» деген повестинде да тюбейди). Белгиленнген контекстде ёчюлген от жагъа жашауну ахыр чегине жуукълашханын ачыкълагъаны да окъуучугъа ангылашыныулу болады.

Алтай халкъланы адабиятларында мифологемала бла уста хайырланыуну юлгюлерин Д. Каинчинни чыгъармачылыгъы кёргюзтгенди. Жазыучуну хапарларыны сюжет айныуунда тёрели сыфатла суратлау белгилеге ётюп, жазыучуну энчи философия фикирин ачыкълаугъа бойсунадыла. Аллай белгилени санында биягъыча отну, сууну, терекни, от жагъаны сыфатларын сагъыныргъа боллукъбуз. Каинчинни су-

ратлау чыгъармаларында («Пепел звезд» деген повестинде) эрттеги-ли тюрк мифологемала эркин жюрютюледиле, артыгъыракъда, тюрк халкъла мажюсю заманда табыннган жаныуарланы сыфатлары. Сёз ючюн: мыллыкчы къуш (меркитлилени мифлеринде тотем къанатлы), неда кёк бёрю – тюрк халкъланы анасы (мифге кёре, ол сют ичирип ёсдюрген жашчыкъдан артда къыпчакълыланы тукъуму башланнганды). Повестьни баш жигитлери – къуш Курч Тырмак (Жютю Тырнакъ) бла байракъчы-аскерчи Бек Тайак (Къаты Тыякъ – къушну тукъумун жюрютгенледенди) ёз къадарларында кёп тарых болумланы сынагъандыла. Чыгъармагъа автор ана бёрюню сыфатын да кийиргенди. Баш жигити Ойгорулну ич монологунда жазыучу битеу тюрк халкъланы тарых къадарларыны юсюнден сагъышларын ачыкълайды.

Повесть композиция къурамы бла да энчиленеди: ол – тёгерекди. Аллай суратлау амалны болушлугъу бла автор озгъан заман бла ушакъ бардырады. Чыгъарманы хапарлауу, бир жерден бир жерге кёче, озгъан заман бла бюгюннгю кюнню араларында айныйды.

Жазыучу туугъан халкъыны бушуулу тарых болумларын «Голова жеребца» деген повестинде да ачыкъларгъа итиннгенди. Чыгъармада «кесеу болгъан ат илкич» (обугленная коновязь) алтай халкъны 1920-чы жыллада жашау халыны ачыкъ белгисича ангыланады. Повестьни баш жигити ол кюйген ат илкини орунуна жангыны салгъанды. Ол болум а халкъны эсинде миллет сезимни кючлениуюн, кеси кесин къалай ангылагъанын белгилейди, башхача айтханда – «менсилигин» артха къайтаралгъаныны (обрести себя) белгиси болуп келеди. Титни бла Шабуракны (баш жигитлени тюз атларыды) сыфатлары бла байламлы автор *жолну* суратлайды. Аладан бири ёз болмачылыгъы ючюн кеси кесин терслейди, башхасы уа – биреуню ёлтюргени ючюн кеси кесинден айыпны кетерирге кюрешеди. Титни башха аты Тау къапланды (Горный Барс), огъурсузлугъу бла ол, кертида, жаныуаргъа ушайды. Баш жигитлени къылыкъларында белгиленнген келишимсизлик ниет айырыу бла байламлы болгъанын да чертирчады.

Башха повестинде («Пусть глазам моим покажутся горы») Д. Каинчин кёчгюнчю халкъны сыфатын суратлайды. Миллетини тарых ышыкъларында Мызыл деген тиширыуну къадары суратланады. Туугъан жери аны эсинден кетмейди. Орта Азиягъа кёчюрюлген заман тиширыуну жашаудан умуту юзюлген кезиуюдю. Мызылны сыфатында жазыучу миллет эсде сакъланнган Дуния Анасын кёргюзтгенди. Тиширыу юч сабийи бла кенг тюзде барады. Аны акъылы, эси да туугъан жериндедиле. Сабийлери «кёзлерибизге таула кёрюнсюнле» деп Аллахдан тилек этедиле. Тауланы сыфаты алагъа ол азаплыкъгъа

чыдаргъа кюч-къарыу береди. Тыш жерде хауа да башхады, табийгъат да суху, къууатсыз кёрюнеди, тюрсюнледе да жарыкълыкъ жокъду. Аллай энчи затланы юсю бла автор жангызлыкъ сезимни ачыкъларгъа жетишгенди. Тыш жер «къуп-къуруду», «тынгылауукъду». Туугъан жерни сыфаты уа бир ненча мифологема белгилени тизмесинден къуралады: кёкде азат учхан къанатлыдан, тёгерекни къуршалагъан тауладан, къалын агъачдан…Алай бла, жазыучу окъуучуну кёлюне къысха жол табады, эсде къалырча, къайсы жюрекни да жарсытырча, сагъышландырырча шургулукъ туудургъан сыфатланы айырады.

Сагъынылгъан чыгъармада тарых темадан сора да авторну эстетика къарамы шарт белгиленеди. Мында мистика бла керти жашауну бир бирге байлашдырылгъанлары айырмалыды. Аллай сейирсиндириулю суратла, бирде ангылашыныусуз, экили болсала да, керти жашауну ич сырындан кёргюзтедиле. Романны бу тюрлю бёлюмлери жазыучуну суратлау муратын жалчытыргъа себеплик этген амалдыла. Анга кёре чыгъарманы хапарлау ызында керти жашаудан алыннган болумланы ачыкълау бла бирге мифология сюжетле да уста хайырланыладыла.

Повестьде экидуниялыкъ ачыкъ эсленеди. Алгъа адамны бу дунияда жашауу кёргюзтюлюнеди, аны бла къысха байламлыкъда жаныуарланы дуниялары суратланады, сора, ала бла да чекленмей, жазыучу кеси ангылагъаннга кёре инсанны ниет тазалыгъы, неда такъырлыгъы ючюн ол дуниясы къалай боллугъун белгилени болушлугъу бла ачыкълайды. Ол халда малкъар прозачы Толгъурланы З. прозасы да айныйды. Башда сагъынылгъан чыгъарманы «Кёк гелеу» деген романыны композиция къурамы бла тенглешдирирге боллукъду.

Кёп магъаналы суратлау сыфатла, алгъаракълада черте келгенибизча, чыгъармада бир бирге чюйре сюелген ниетлени ачыкълаугъа бойсунадыла, адам улуну дунияда жашауууну экили бетин шартларгъа болушадыла, окъуучуну жашау бла ёлюм, огъурлулукъ бла кюйсюзлюк дегенча ниет ангыламланы магъаналарына тюшюндюредиле.

«Над нами Белуха» деген романында Д. Каинчин мифологиялыкъ подтекст бла хайырланады. Мында суратланнган Белуха атлы сыйлы *тау* алтай халкъны не тюрлю палахладан да къоруулагъан кючдю. Мифде айтылгъаннга кёре, анда сабийлени къоруулаучу Умай жашагъанды (ол алтай халкъны мифологиясында юч сыйлы аллахларындан бири болгъанды). Адам чакъырса, андан болушлукъ тилеп излесе, Умай Эне тейри къылыч бла жерге тюшеди, деп ийнаннгандыла. Аны башына кийген ючбашлы къалпагъы сыйлы тау бла тенглешдириледи. Аллай сыфатла миллет энчиликни белгилегенлери ишексизди.

1.2. Шимал Кавказны миллет адабиятларында суратлау белгилени магъаналары

Лирикалыкъ жанлау, психология теренлик, жайма метафорала, суратлау белгиле бла да хайырланыу юлгюлени къабартылы жазыучу Ад. Шогенцуковну чыгъармачылыгъында да табаргъа боллукъду (сёз ючюн, «Весна Софьят» деген повестинде). Къарачай-малкъар адабият да бир кезиуде мифологиялыкъ поэтиканы жорукъларына женгдиреди. Мифологиядан алыннган сыфатла Батчаланы М. «Элия», «Элчилерим» («Аул Кумыш») деген повестлеринде тюбейдиле. Огъурлулукъ бла кюйсюзлюкню араларында баргъан сермеш бу чыгъармаланы баш ниет соруууду. Батчаев терен магъаналы суратлау белгини къурайды. Акъ къарда ызланнган къызыл тёгерек бушуулу магъананы ачыкълаугъа бойсунады. Къанны сыфаты аманлыкъгъа къаршчы турууну белгиси болуп келеди. Тауланы суратлау белгини орунунда хайырланыу Байрамукъланы Х. «Эртден жулдузу», А. Шортановну «Горцы» деген чыгъармаларыны айырмалы ышанларыды.

Таулу халкъда уа ташха табыныулукъ – тёреди. Сагъынылгъан мифологема тарых эсни белгисича ангыланады. Сууну сыфаты да символикалыкъ магъананы тутады. От жашауну андан ары барыуун кёргюзтген сыфатды, биз анга жангырыуну белгисинеча къарайбыз. От жагъаны, терекни, атны, къушну сыфатлары да кеслерини миллетлик магъаналары бла энчиленедиле. Сёз ючюн, Батчаланы М. «Элия» деген повестинде атны мифологемасы айырмалыды. Мында огъурлу, сынамлы къартны бла жигит аскерчини сыфатлары магъаналы жерни тутадыла. Аллай сыфатла миллет къылыкъны басымлы юлгюлерин кёргюзтедиле, аны энчилеген махтаулу илишанланы ачыкълаугъа бойсунадыла. Аллай архетипле Э. Капиевни («Поэт» деген новеллала жыйымдыгъында), С. Сарыг-Оолну («Повествование Ангыр-Оола» деген романында – Одучу), Толгъурланы З. («Къызгъыл кырдыкла» деген повестинде – Къаспот), Тёппеланы А. («Сыйрат кёпюр» деген романында – Хамзат) прозаларында кенг хайырланыладыла.

Батчаланы М. «Кюмюш Акка», «Элчилерим» («Аул Кумыш») деген повестьлеринде дунияны миллетлик энчиликге келишдирилген юлгюсюн кёргюзтеди. Бу чыгъармалада *сууну* белгиси тынгылы ачыкъланады. Сууну сыфаты дагъыда Суюнчланы А. «Караван къонгуроуну тауушу» деген сураталау чыгъармасыны композиция къурамында магъаналыды. Мында суу баш жигитни сыфаты бла байламлы кёргюзтюлюнеди. Байрамукъланы Ф. «Ёмюрлюк атлыла» деген чыгъармасында атлыны тёрели белгиси суратланады.

Шимал Кавказны къара сёз бла жазылгъан адабият хазнасында магъаналы мифологемаладан бирлери – Дуния Тереги (Мировое Древо) бла Дуния Тауду (Мировая Гора). Ала экиси да суратлау чыгъармаланы магъаналарында ёмюрлюкню, жашауну тохтаусуз айныуун, адам бла табийгъатны къысха байламлыкъларын ачыкълагъан белгиледиле. Алайды да, мифология сезим миллет адабиятда кесини тийишли жерин тапханды дерге боллукъду. Суратлау белгиле бла суратлау шартлылыкъ да миллет жазыучуланы проза чыгъармаларында тири хайырланылгъан мадарладыла.

Башда тинтиле келген суратлау юлгюлеге кёре, битеудуния адабиятда, орус литературада, миллет прозалада да мифология, суратлау шартлылыкъ эм суратлау белгиле бла хайырланыуну типология жуукълукълары ачыкъ эсленеди. Болсада, символист жазыу ызны айыргъан миллет авторланы чыгъармалары аны ючюн бирча болуп бармайдыла. Аланы хар бири кесини энчи жазыу хаты бла, къурагъан суратлау сыфатларыны къаууму бла, дуниягъа ёз къарамы бла, энчи философия фикири бла айырмалыды. Алай бла, миллет адабиятда жангы суратлау амал тохташханды – белгилени мурдоруна таяннган реализм. Аны онглулугъуна шагъатлыкъ этген юлгюле кёпдюле, магъана ауурлугъу бла эстетика кючю да чексиздиле дерчады. Ол себепден, битеудуния адабиятны контекстинде, къара сёз бла жазылгъан миллет чыгъармалада да эрттеден ачыкълана келген, кесини энчи орунун тапхан суратлау белгини айныу жолун тинтиу бюгюнлюкде бек магъаналыды.

Аны жетишимли айныуунда фольклор-мифология тёрелени себеплиги да эсленеди. Ол болум артыгъыракъда роман жанрны эволюция жюрюшюнде кёрюнеди. Халкъны кёлден чыгъармачылыгъы миллетибизни ёмюрледен бери сакъланнган ниет хазнасыды. Эрттеден тохташхан суратлау тёрелени эсеплиги къара сёз бла жазылгъан чыгъармаланы къуралыу халларында, поэтикаларында, магъана кенгликлеринде, ачыкъланнган сыфатларыны къаумунда белгиленеди. Айтхан оюмубузгъа миллет жазычуланы бир къаууму келишедиле. Юлгюге А.Кешоковну, И. Базоркинни, Е. Уруймаговну чыгъармачылыкъларын келтирирге боллукъду.

Миф поэтика жорукълагъан тёреле бла тири хайырланыулукъ жаш миллет адабиятлада баямланады. Алай, фольклор юлгюлеге таяннган эпикалы прозаны айныу жолу энчиди. Энди къалам сынап башлагъан жазыучуланы халкъны кёлден чыгъармачылыгъына тартыныулары не хыйсапданды деген соруну жуабы бирди: аны болушлугъу бла миллет авторла кеслерини жазыучулукъ хунерлерин ёсдюргендиле, суратлау усталыкъларыны даражаларын кётюргендиле. Болсада, ала

фольклорда хазыр берилген сюжетлени, сыфат къауумну, суратлау мадарланы тюзюнлей анда болгъаныча къатлап бармайдыла. Хар жазыучу аланы ёз оюмуна, жашау къарамына, чыгъармачылыкъ сынамына, фахмусуна кёре тюрлендирип, ачыкъларгъа сюйген ниет-философия магъанагъа кёре келишдирип, алай хайырланады.

Къайсы миллет жазыучуну чыгъармачылыгъында да мифни тёрелери эсленирге боллукъдула. Алай, мифология магъананы жыйышдыргъан суратлау белгилени къураргъа адабиятчыланы кёбюсю жетишмегенди. Мифологиялыкъ жанлау, метафора тенглешдириуле, фольклор илишанла бютюнда эпикалы прозаны къуралыуунда айырмалыдыла. Мифден бла кёлден чыгъармачылыкъдан юйрениулюкню илишанларын ачыкълай, Мусукаева А.Х., Аджаматова Н.К. кеслерини илму ишлеринде жаза келгендиле. А. Мусукаева [81] чертгеннге кёре, фольклордан алыннган сыфат къауум бла суратлау белгилени тизмеси Шимал Кавказны адабиятында роман жанрны айныуунда бегирек шартланады. Юлгюге къабартылы адабиятчы А. Кешоковну къара сёз бла жазылгъан чыгъармаларын келтиреди. Аланы атларында окъуна энчи символикалыкъ магъана эсленеди дегенни чертеди («Сломанная подкова», «Грушевый цвет»).

Халкъны кёлден чыгъармачылыгъын хар жазыучу кесича ангылагъаны ишексизди. Ол аны магъанасына фахмусу бла ангыламына кёре тюшюнеди. 1930-чу жылладан башлап бюгюнлюкге дери миллет авторла ёз халкъыны ниет байлыгъын хайырлана келгендиле. Къабартылыла – Дж. Налоев, Али Шогенцуков, адыгейли – Т. Керашев, черкесли – М. Дышеков, къарачайлы – Аппаланы Х., малкъарлы – Гуртуланы Б. миллет адабиятланы тарых айныуларыны ал жылларында фольклор поэтикадан юйрениулюкню юлгюлерин кёргюзтгендиле.

Белгилисича, миф поэтика тёрелени жорукълары Нарт таурухлада, башхача айтханда, жигитлик эпосда сакъланнгандыла. Сёз ючюн, И. Базоркинни «Из тьмы веков» деген романыны баш жигити Нартлагъа ушашдырылып къуралгъанды. Аллай юлгюле малкъар прозада да азлыкъ этмейдиле. Гуртуланы Э. «Шамсудин къаласын» алайыкъ. Мында да жигитликни, Ата журтха сюймекликни, аны ючюн жан берирге хазырлыкъны ёлчемлерин жыйышдыргъан сыфат Шамсудинди. Неда 1960–80-чи жыллада жарашдырылгъан романланы къуралыу энчиликлери бла магъаналары бу оюмгъа шагъатдыла (А. Кешоковну «Вершины не спят», «Сломанная подкова», Е. Уруймагованы «Навстречу жизни», Х. Теуновну «Род Шогемоковых», Гуртуланы Б. «Жангы талисман»» эм д.а.к.). Алада фольклор белгиле иги да тюрлендирилип, жангы кёзден бериледиле, энчи философия фикирни жыйышдырадыла.

Миллет адабиятчыла эрттегили жигитлик хапарланы, таурухланы, айтышланы мурдорларында жангы магъананы сыйындыргъан суратлау чыгъармаланы бир тюрлю мурат бла къурайдыла. Аллай юлгюледе жигитлик магъанадан сора да ниет соруулану ачыкъланыуу айырмалыды. Шимал Кавказны эпикалы прозасында адам улу бла табийгъатны байламлыгъын чертиу энчи жерни алады. Адабиятыбызны айныу жолуну ал жылларында халкъны кёлден чыгъармачылыгъы бла хайырланыуну сылтауу фольклордан юйрениулюк болуп, жаш авторланы жазыучулукъ хунерлерин, суратлау сынамларын ёсдюрюр муратдан чыкъгъан эсе, 1960-чы жылладан башлап, миллет жазыучула эслерин башха затха бурадыла. Ала халкъны бюгюннгю жашау халына бюсюремеулюклерин ачыкълайдыла, тамблагъы кюнлерини юсюнден да сагъышланадыла. Ол ауур сагъышла не бла байламлыдыла деген соруу чыгъаргъа боллукъду.

Дуния айныуунда эсленнген тюрлениуле, жашауда бола тургъан жарсыулу ишле адам улуну табийгъатдан, ёз тамырларындан айырыла башлагъаныны шартларыдыла. Ол болум бла байламлы аз санлы халкъла миллетлик энчиликлерин тас эте башлагъанларыны къоркъуулугъу гурушхалыкъ туудурады. Миллет жазыучула табийгъатны сыфатын энчи белгиледе берирге ёчдюле. Аллай таныулу, айырмалы магъананы жыйышдыргъан сыфатла Ёмюрлюк Тау бла Ёмюрлюк Терекди. Сагъынылгъан мифологемала малкъар проза чыгъармалада артдан-артха терк-терк тюбейдиле (Толгъурланы З., Тёппеланы А. романларында). Бу тюрлю сыфатлада жазыучула адам бла табийгъатны къысха байламлыгъын ачыкъларгъа итинедиле. Ала эрттегили дуния турмушну белгилейдиле.

Мифге адам улуну ёмюрлюк сынамын, эсин, оюмлаун сакълагъан, ниет хазнасын, жигитлик эм огъурлулукъ ёлчемлерин кесинде жыйышдыргъан, сейир этдирген юлгюгеча къараргъа тийишлиди. Мифни мурдорунда къуралгъан суратлау белгилеге таянып, миллет жазыучула адабият чыгъармаларында битеудуниялыкъ магъананы ачыкъларгъа жетишгендиле. Миллетлик сезим бла битеудуниялыкъ къарамны ниет байламлыгъы ишексизди. Ол оюмгъа шагъатлыкъланы кёп халкъны эпикалы чыгъармаларында кёребиз – Ч. Амирэджбини «Дата Туташхия», О. Гончарны «Твоя заря», В. Астафьевни «Царь-рыба» деген чыгъармаларында.

Айтхылыкъ къыргъызлы жазыучу Ч. Айтматовну чыгъармачылыгъында мифология белгиле эки тюрлю къуллукъну толтурадыла: ниет-эстетика бла миллетлик борчну. Миллет энчиликни ачыкъларгъа итинмеклик малкъар прозачыла Толгъурланы Зейтунну, Тёппеланы

Алимни чыгъармаларында да шарт эсленеди. Ч. Айтматовну жазыу ызын Ф. Достоевскийни чыгъармачылыкъ хаты бла тенглешдирирге боллукъду. Артыгъыракъда суратлау сыфатлагъа символикалыкъ магъана берирге ёчлюгюне эс бурсакъ. Ч. Айтматовну прозасы Шимал Кавказны адабият айныууна къошумчулугъу уллу болгъанын алимлени кёбюсю чертедиле. Ол ёз чыгъармачылыгъында хайырланнган миф поэтиканы тёрелерине таянып, башха миллет адабиятланы келечилери кёп айырмалы суратлау юлгюле жазгъандыла. Къыргъызлы авторну белгили повестьлери бла романлары («Тополёк мой в красной косынке», «Пегий пёс, бегущий краем моря», «Белый пароход» эм д.б.) миллет литератураланы суратлау хазналарында магъаналы жерни тутадыла. Ол кёргюзтген юлгюледен юйрениулюк малкъар жазыучула Толгъурланы З. бла Тёппеланы А. прозаларында шарт кёрюнеди.

Ч. Айтматовну «Белый пароход» деген повестин Толгъурланы З. «Къызгъыл кырдыклары» бла тенглешдиргенде, арада ушашлыкъ баямланады. Экисинде да Маралны сыфаты айырмалы магъанада ачыкъланады. Биринчи чыгъармада Ана-Марал, башхасында – Акъ Марал табийгъатны жыйышдырыулу сыфатын къурайдыла. Эки юлгюде да табийгъат болумланы неда жаныуарланы адамгъа ушатыу амал хайырланыулуду. Мифология сыфатланы юсю бла жазыучула адамны табийгъатха къарамын ачыкъларгъа итинедиле. Кесине керекде, тап тюшсе, адам табийгъат байлыкъ бла хайырланыр ючюн къалмайды. Алай, анга эслилик, сакълыкъ керек болгъанын бирде унутхан этеди демеклик бу чыгъармаланы баш философия оюмуду. Ол тема дагъыда А. Абу-Бакарны прозасында да орунун тапханды.

Энчи суратлау белгини бир талай миллет адабиятда къалай айнытылгъанын эм аны не тюрлю магъанада берилгенин кёргюзтюр ючюн, аланы тенглешдириу халда тинтирге тийишлиди. Сёз ючюн, Акъ Маралны сыфаты барыбызгъа да белгилиди. Ол кеси да буруннгу замандан келген мифологемагъа саналады. Аны суратлау белгиге ётгени чыгъарманы ниет-философия магъанасын ачыкълауу бла байламлыды. Ч. Айтматовну «Белый пароход», А. Абу-Бакарны «Белый сайгак», Толгъурланы З. «Къызгъыл кырдыкла» деген повестьлеринде Акъ Маралны сыфаты айныу халда, юч тюрлю къарамдан ачыкъланады. Болсада, юч суратлау чыгъарманы да ниет магъаналары бирди: огъурлулукъ бла аманлыкъны араларында сермешни, неда адамны табийгъатха, туугъан жерине сакъ болургъа борчлулугъун ачыкълау.

А. Абу-Бакар да кесини чыгъармасына белгили мифология сюжетни кийиреди. Халкъда жюрюген таурухха кёре, ёге анасыны кюйсюз бегимине бойсуна, аулакъда кеси жангызлай къалгъан ёксюз

къызчыкъны акъ маралланы юйюрю къутхарып, алып ёсдюргенди. Ч. Айтматовну повестинде уа эки жашчыкъны сыфаты къуралады. Ала бир бирге къаршчы сюеледиле, экисини ниет айырыулары да башхады. Бири огъурлулукъгъа табынады, экинчиси уа кеси къайгъылыды, кийик жаныуарланы ёлтюргенин да гюняхха санамайды. Сабийни сыфаты Шимал Кавказны прозасында терк-терк тюбейди. Кеси да асламында ниет тазалыкъны белгисича бериледи (С. Панешни, Батчаланы М., Хубийланы О., Тёппеланы А., Толгъурланы З. чыгъармачылыкъларында). Мында ачыкъланнган сыфат къауумну ушашлыкълары, магъана жаны бла жуукъулукълары да бошдан тюйюлдю. Бирча мифологиялыкъ оюмну хыйсабынданды.

Табийгъатха жан салгъан, адам табыннган жаныуарны, ёсюмню (хансны, терекни) неда бир башха дуния болумну сыфатын ачыкълагъан Шимал Кавказны адабиятында тёрелиди. Аллай суратлау шартлылыкъны юлгюлери, сёз ючюн, Абу-Бакарны («Белый сайгак»), С. Панешни, О. Хубиевни, Х. Ашиновну, Батчаланы М. («Кюмюш Акка»), Толгъурланы З. («Къызгъыл кырдыкла») прозаларында аслам санда тюбейдиле. Сагъынылгъан миллет жазыучуланы чыгъармачылыкъларын бирикдирген шартла быладыла: сабийни сыфатын ниет тазалыкъны белгисича, огъурлулукъну ёлчемича суратлау; кёп тюрлю мифологемаланы (маралны, атны, тауну, сууну сыфатларын) текстге кийириудю.

Адам бла табийгъатны келишимликлерине жораланнган чыгъармала миллет чыгъармалада кёпдюле. Белгиленнген соруу бюгюнлюкде да бек магъаналыгъа саналады, нек дегенде, артдан-артха адам улу ёз жеринден, тамырларындан, табийгъатдан да аз-аздан айырыла барады, жарсыугъа. Бизни жашауубуз табийгъат бла байламлы болгъаны кимге да ангылашыныулуду. Бусагъатдагъы энди ёсюп келген жаш тёлюню миллетлик энчиликлерин тас этиулерини къоркъуулугъу сагъышландырырчады.

Кавказда жашагъан миллетле не заманда да табийгъатха жуукъулукъну багъалагъандыла. Табийгъат болумлагъа неда бир энчи жаныуаргъа табыныулукъ буруннгу таулуланы мифология оюмлауларын энчилеген шарт болгъанды. Адам улу бла табийгъат кючлени байламлыкъларын ата-бабаларыбыз уста билгендиле, дуния турмушну жорукъларына эрттеден тюшюнюп, кеси жашауларын андан айырмагъандыла, биргеликде кёргендиле. Табийгъатны сыйлау, анга табыныу, андан юлгю алыу, юйрениу, болушлукъ излеу тёре болгъанды. Ол болум, айхайда, мажюсю замандагъы тенгрианство бла жорукъланады.

Ёмюрлени ичинде кёп тюрлю философия оюмла бири бирин алыша келгендиле, алай адамны дуниягъа къарамы хазна тюрленмегенди

дерчады. Адам улу кесини табийгъатда жерин, анга ыразылыгъын, аны аллында борчлулугъун ангылагъанды. Ол сезимле тёлюден-тёлюге ёте, миллет эсни илишанларын къурагъандыла. Сабий ата-анасын сыйлагъанча, адам да хар заманда табийгъатха кесини жюрек ачыкълыгъын бергенди. Бюгюнлюкде уа, ол, кесини борчун унутуп, табийгъатны байлыгъы таркъаймазлыкъ сунуп, жаланда алыргъа сюеди, аны ачытады, къыяулукъ жетдиреди. Ол себепден, бюгюнлюкде биз табийгъатха бютюн сакъ болургъа борчлубуз деген оюмну ангылатыргъа итинедиле символист жазыучула. Миллет прозачыланы кёбюсю халкъны кёлден чыгъармачылыгъына, мифге къайтханлары да ол хыйсапданды. Миллетибизни тамблагъы кюнюню юсюнден сагъышланыу, келир тёлюлени жашау болумларына жарсыулукъ сезим адабиятны магъаналы тематика ызларындан бири болгъанды. Ол себепден, миллет жазыучула жигитликни, таза ниетлиликни, эслиликни, огъурлулукъну да айырмалы юлгюлерин фольклорда бла мифде излегенлери ангылашыныулу болумду.

Г. Юнг, кеси заманында философияда архетип деген ангыламны магъанасын белгилей, адам улуну буруннгу заманладан келген сынамы суратлау белгиледе къалай жыйышдырылып ачыкъланнганын юлгюледе кёргюзтгенди [137]. Дунияны къуралыу халы не тюрлюдю, кесини жаратылыуу да не сылтаудан болгъанды деген соруулану ангылатыр амал излегенди адам. Терек, тау, таш, суу эм дагъыда аны кибик табийгъат болумлагъа символикалыкъ магъана берген тёре болгъанды.

Мифо-эпикалы белгилени сыйындыргъан суратлау чыгъармалада текстни магъанасы да бек уллуду. Гъаршны, битеудуниялыкъ турмушну ачыкълаугъа бойсунуп, аны магъанасы кенгере, къужур бола барады.

Шимал Кавказны миллет адабиятлары да ол жумушну толтурууда бир низамгъа келишедиле. Нек десегиз, аланы тарых сезимлери, айныу жоллары да къысха байламлыкъда ётгенди. Ол биригиуню эсеплеген сылтауладан бири кёчгюнчюлюкню азабы болгъанды. Аллай бушуулу кезиуде чечен-ингуш халкъланы, къарачай-малкъарлыланы, къалмукълуланы, къыргъызлыланы, къазакълыланы бир жашау болумлагъа салыннганлары адабият чыгъармалада толу ачыкълана келгенди. Талай халкъны суратлау сынамлары бир бирге сингнгип, айыргъан тематика ызларын жорукълагъанды.

Ол болумгъа белгили орус алим В. Жирмунский да эс бургъанды. Аны оюмлууна кёре, адабият теорияда «тарых жаны бла тинтиу-тенглешдириу ишде миллет литератураланы энчиликлерин чертиу бла бирге аланы келишиулерин белгилеген да магъаналыды» [43]. Халкъла арасында бирлик суратлау чыгъармачылыкъда ушашлыкъны жорукълайды. Аллай бирлешни къыйматлыгъын кёп алимле белгилегендиле

(Толгъурланы З., Г. Ломидзе, Н. Гачев, Р. Бикмухаметов, Г. Гамзатов, К. Султанов, К. Шаззо д.б.).

Адабиятчыла чертгеннге кёре, тыш миллетлени чыгъармачылыкъ сынамлары бла шагъырейленип, башха халкъланы адабиятларындан юйренирча, ала литературагъа кийирген жангы суратлау мадарла бла хайырлана билир ючюн, жаш жазыучуланы анга ниет-эстетика хазырлыкълары керек болгъанды. Экинчиден а, миллет адабиятда къуралгъан энчи суратлау тёрелери болурун излегенди. Жаланда ол заманда халкъла арасында байламлыкъны жюрютюрге амал табылады. Энди къурала башлагъан жаш миллет адабиятла кеслеринден онглуракъ, суратлау сынамлары уллу болгъан, битеудуния адабиятда да энчи жерлерин тапхан литератураланы жетишимлерине эс буруп, аладан юлгю алыргъа онг тапхандыла. Бу тюрлю болумланы магъаналыкълары Шимал Кавказны миллет адабиятларыны тарых айныуунда туура кёрюнедиле.

Суратлау шартлылыкъны юсюнден айтханда уа, миллетле арасында байламлыкъ, келишимлик бютюнда эсленеди. Жарсыугъа, бюгюннгю дунияда бола тургъан тарых тюрлениуле, жамауат жашауда белгиленнген жангылыкъла да адамны миллетлик сезимини даражасын тюшюргендиле. Халкъны ата-бабаларындан келген ниет хазнасын эниш этип, жаш тёлюню да алгъыннгы адеп-къылыкъ ёлчемледен ангылауу къалмагъанды, ёз миллетинден узакъ бола башлагъанды, тыш маданият низамлагъа хорлатып.

Быллай жарсыулу болумланы эсге ала, миллет жазыучула, ёз тамырларындан айырылгъан халкъны миллетлик сезимин кючлендирир умутда, эслерин кёлден чыгъармачылыкъны юлгюлерине, неда мифологиягъа къайтарадыла. Ниет проблематиканы айнытыуда, философия магъананы теренлендириу амалла излей, миллет авторла белгили къыргъызлы жазыучу Ч. Айтматовну эпикалы чыгъармачылыгъына таянадыла. Ол къурагъан суратлау юлгюледе, сыфат къауумда, ол ачыкълагъан ниет соруулада жаш жазыучула мифо-эпикалы чыгъармачылыкъ амалны жорукъларын ангыларгъа, суратлау белгиле бла да хайырлана билирге юйренедиле.

Фольклор поэтика тынч кёрюннгенликге, мифология сыфатланы жарашдырыуда артыкъ онглу болмагъан эсе да, аны мурдорунда миллет проза чыныкъгъанды. Халкъны кёлден чыгъармачылыгъыны болушлугъу бла суратлау литература энчи эстетика низамны даражасына дери ёсгенди. Фольклор бла мифде терен философия фикир жыйыщдырылгъанды. Жазыучу, аны жашырын магъанасына тюшюнюп, жангы къарамдан суратларгъа фахмусу, хунери да жетишсе, аны къа-

ламындан кенг эпикалы чыгъарма жаратылыргъа боллукъду. Аллай юйрениулюкню къыйматлы илишанларын Ч. Айтматовну прозасында кёребиз. Л. Лебедева, К.А. Асаналиева, Л. Арутюнов, В.В. Юлдашева эм дагъыда башха алимле белгилегеннге кёре, Ч. Айтматов кёп халкъны миллетлик эсинде сакъланнган мифология сыфатланы бирикдирип, аланы кёпмагъаналылыкъ шартларын баямлай, оюм къудуретлерин ачыкълаучу сёз усталадан бири болгъанды.

Битеудуниялыкъ эстетика ёлчемле аны эпикалы прозасында жангыдан кюч аладыла. Шимал Кавказны адабиятлары да ол айыргъан суратлау ыз бла барадыла. Аланы чыгъармаларын ниет-магъана жаны бла бирикдирген шарт – мифни поэтикасыды. Эпикалы прозада битеудуниялыкъ (общечеловеческое) бла миллетлик (национальное) ангыламла суратлау белгини кючю бла ачыкъланадыла. Ол соруу жаш адабиятлада тохташхан айырмалы тематика ызладан бириди.

Суратлау белги, хар жолдан жангы магъанала бла байыгъа, хапарлау текстде айныу халда бериледи. Ч. Айтматов къурагъан сыфатла не заманда да символикалыкъ магъананы жыйышдырадыла. Аллай айырмалы белгилени жамауатны ангыламын, халкъны тарых кёз къарамын тюрлендирир кючлери барды. Аны чыгъармачылыгъында тюрлю-тюрлю жазыу хатла, дуниягъа энчи кёз къарам, магъаналы тематика ызла, заманны излемлерине бойсуна, бир низамгъа сыйынып, бир ниет борчну толтурадыла. Битеудуниялыкъ контекстде ал сатыргъа миллет адабиятчыланы барын да бирикдирген проблематика чыгъарылады – таза ниетликге табыныулукъ.

Кёпмагъаналы суратлау белгилени къурауда жазыучуну жетишимлиги ишексизди. Аны эпикалы оюмлауу, халкъны кёлден чыгъармачылыгъыны себеплигин толу сынап, фольклорда сакъланнган бийик эстетика юлгюле жазыучулукъ ишинде дайым болушлукъ этгенлей тургъандыла. Къыргъыз халкъда аллай ёмюрлюк ниет хазнасы «Манас» эпосда сакъланнганды. Шимал Кавказны литературалары уа кеслерини айныуларын Нарт таурухладан башлагъандыла. Аллай бийик эпикалы юлгюледе миллет къылыкъны къурагъан ниет энчиликле бла бирге жамауатны ёмюрлюк сынамы (мифологиясы) жыйышдырылгъандыла. Жарсыугъа, бюгюнлюкде алгъыннгы адеп-къылыкъ, ниетнамыс ёлчемле учузлана барадыла. Жамауат эсни терсине бургъан хыйсапла кёпдюле. Жаш тёлю да игини амандан айыра хазна билмейди, дунияда да хар зат къатыш болгъанды. Ол себепликден, миллет адабиятчыла магъаналы, къыйын жашау соруулагъа жууап излейдиле. Адамлыкъ бла жигитлик, ёхтем къылыкълыкъ, сёзюне бла борчуна кертичилик, ниет тазалыкъ дегенча ариу илишанланы суратлау

чыгъармаларыны магъана ёзегине сингдирип, жаш тёлюню ёкюлю болургъа итиннгендиле. А. Туаршев («Испытание мужества»), Г. Братов («Я вернусь»), С. Капаев («Полноводная Тазасу»), Х. Ашинов («Вооруженные люди») да ол санда.

Адабиятчы Боташланы З.Ш. илму ишинде [19] Ф. Евтыхны («Судьба одной женщины»), Г. Кошубаевни («Пророчество судьбы»), С. Курумованы («Моя ошибка»), А. Абу-Бакарны («Чегери») чыгъармаларын тинте, алада ачыкъланнган тиширыу сыфатлагъа энчи эс бурады. Эпикалы хапарлауну контекстинде ала ниет тазалыкъны белгилерича ангыланадыла. Сагъынылгъан чыгъар-маланы баш жигитлери Ч. Айтматовну «Джамилясына» ушашдырыладыла. Миллет жазыучуланы чыгъармаларын андан ары тенглешдире баргъанда, алим Батчаланы М., Байрамукъланы Х., С. Панешни, С. Капаевни, Х. Ашиновну прозаларында тюбеген жаш жигитлени сыфатлары биягъыча Ч. Айтматовну биринчи повестьлерини баш жигитлерине келишдириледиле деген оюмну чертеди.

Башда белгиленнген миллет авторланы чыгъармачылыкъ хатларын энчилеген шартла: тарых сезимни айнытыу, терен философия магъананы ачыкъларгъа итинмеклик, баш жигитлени сыфатларын жарашдырыуда психологиялыкъны кючлендириу, жамауат жашауда эсленнген чюйреликлени ачыкълауда жазыучуланы суратлау жютюлюклери.

Шимал Кавказны тийресинде жашагъан халкъланы тарых жоллары бир болгъаны себепли, фольклор-мифология тёрелеринде да кёп жаны бла ушашлыкъ эсленири баямды. Ол тюрлю келишимлик адабият чыгъармачылыкъда бютюн шарт кёрюнеди, артыгъыракъда айыргъан белгиледе**,** сыфат къауумда, эпикалы хапарлауда айныгъан сюжет ызлада. Хар миллет адабият да, айный баргъаны къадар, аны башха тыш миллет литератураладан энчилеген илишанлары да шарт белгиленедиле. Ол энчилик миллетлик сезим бла байламлыды. Анга кёре айырмалы суратлау белгиле бла таныулу сыфат къауум къураладыла. Аллай белгилени асламысы эрттегили мифологемаланы мурдорунда жаратылгъандыла. Аны айтханыбыз: суратлау белгиле неда символикалыкъ магъананы жыйышдыргъан сыфатла кёбюсюнде ана фольклордан, неда башха халкъланы маданият хазналарындан, тыш миллет литератураладан киргендиле.

Жазыучуланы фахмулары, мифология оюмлары, философия сезимлери жаратхан энчи сыфатла, жаланда аланы ёз чыгъармачылыкъларында хайырланылгъан суратлау белгиле битеудуния литературада аздыла. Бу оюмубуз бла байламлы суратлау белгилени алгъадан берилгенлеге (миллет эсде эрттеден тохташхан мифологемалагъа) неда

жазыучула эпикалы хапарлауда ачыкъларгъа итиннген энчи ниет-философия фикирге бойсундуруп, кеслери къурашдыргъан сыфатлагъа юлеширге боллукъду.

Шимал Кавказны адабиятларында тёрели сыфатланы тизмеси кенгди, жаймады. Сёз ючюн, сабийни сыфаты чечен, ингуш, къыргъыз, адыгей, черкес, къабарты, къарачай-малкъар прозалада айырмалы жерни алады. Кеси да ниет тазалыкъны, огъурлулукъну, жюрек халаллыкъны белгисича суратланады. А. Туаршевни, Ч. Айтматовну, Батчаланы М., Хубийланы О., Толгъурланы З., Тёппеланы А. чыгъармаларын юлгюге алайыкъ.

Ч. Айтматовну «Белый пароход» деген повестинде ачыкъланнган жашчыкъланы сыфатлары эки тюрлю къарамдан кёргюзтюлюнедиле. Ала табийгъатха не кёзден къарагъанлары, къайсы жолну айыргъанлары бла энчиленедиле, огъурлулукъ бла аманлыкъча бир бирге къаршчы сюеледиле. Чыгъарманы баш жигитлеринден бири – Орозкъулгъа ушаш, А. Абу-Бакарны «Белый сайгак» деген повестини жигити да адам бла табийгъатны келишимлигин ачыкълаугъа бойсунады. Эсманбет табийгъатны ырахатлыгъын ояды, «жаны болгъан затны ёлтюрмезге» деген ниет низамны бузады (къызыл чабакъны тутханы, неда уугъа барып маралны ёлтюргени бла). Жашчыкъ халкъда жюрюген эрттегили таурухну эшитгенди: Ногъайны тукъуму буруннгу заманладан бери Акъ Маралгъа табыннганын, аны ёлтюрюрге чыртда жарамагъанын биледи. Алай, ол мурдарлыкъдан артха турмайды.

Ч. Айтматов бла А. Абу-Бакар айыргъан мифология сюжетлени Толгъурланы З. «Къызгъыл кырдыкла» деген повестинде да кёребиз. Тёппеланы А. «Сыйрат кёпюр» деген чыгъармасында ачыкълагъан сабий сыфат (къарт Хамзатны туудугъу Музафар) тёлюлени байламлыкъларын кёргюзтеди, жашауну ёчюлмезине шагъатлыкъ этген белгиди. Толгъур улуну «Кёк гелеу» деген романында да жашчыкъны сыфаты жангы магъанада бериледи. Къыраллыкъ низам адамны къалай жутуп къойгъаны Кърымны сыфатында шарт кёрюнеди. Туугъан жеринден, тамырларындан айырылыуну белгиси болуп келеди.

Алай бла, тюрлю-тюрлю адабият юлгюлени тенглешдириу халда тинтиу бизни быллай оюмгъа келтиреди: бир энчи суратлау белги хар къайсы адабиятда да бирча берилмейди, жазыучула аны жангы символикалыкъ магъана бла байыкъдырадыла.

Символист жазыу амалны келечилери табийгъатны да энчи суратлау жигитни орунунда ачыкълайдыла, анга жан салыргъа ёчдюле. Къара сёз бла жазылгъан миллет чыгъармаланы асламында табийгъат эпикалы хапарлауну бети болгъаны бла чекленип къалмайды. Ол

чыгъармада бола тургъан ишлеге къатышады, адамгъа кесини ыразылыгъын неда бюсюремеулюгюн ачыкъларгъа амал табады, ёз оюмун айтыргъа онгу барды.

Ол тема кёбюсюнде Ч. Айтматовну прозасында тири айныйды («Пегий пёс, бегущий краем моря»). Мында, биягъыча, адам бла табийгъатны араларында чюйреликге эс бурулады. Белгиленнген повестьни баш жигитлери уучуладыла. Ала, тенгизни къутургъан сууна тюшгенлеринде, араларында эм гитчени, жашыракъны жанын къутхарыр амалтын, кеслерин ёлюмге буюргъандыла. Башхала ючюн жан аямаулукъ, бирле ючюн жан бериу адамны ниет кючюн белгилеген шартды. Таулула не заманда да, не къыйын жашау болумлада да адамлыкъ намысын тюшюрмезге кюрешгендиле. Инсан къылыкъны бек даражалы илишаны олду. Толгъурланы З. («Къызгъыл кырдыкла» – Къаспот), А. Туаршевни («Испытание мужества» – Мурадин), Тёппеланы А. («Сыйрат кёпюр» – Хамзат) чыгъармаларында ачыкъланнган ниет магъана бла баш жигитлерини къаууму айтхан оюмубузгъа шагъатдыла. Ч. Айтматов «И дольше века длится день» деген романында бушуулукъ макъамны айнытады, айырмалы суратлау белгиле бла уста хайырланады. Озгъан заман бла бюгюннгю кюнню байламлыгъы, энчи инсанны къадарында халкъны тарых жолун ачыкълау, тарых эсни бийик даражагъа чыгъарыу – была барысы да аны чыгъармасыны магъанасын энчилеген затладыла.

Символист жазыу ызгъа тартыннган миллет жазыучула тарых болумланы суратлауда мифология сюжетлени текстге кийирип, тенглешдириу халда жашырын философия магъананы ачыкъларгъа итинедиле. Эпикалы хапарлауну айныуунда ич монологла бла эсгериуле, неда баш жигитлени сейир тюш кёрюулери – суратлау шартлылыкъны таныулу илишанларыдыла. Ол халда Толгъурланы З., Тёппеланы А., П. Кошубаевни, Ю. Чуякону прозалары къураладыла. Мифология жанлау аланы чыгъармаларында хайырланыулу суратлау мадарладан бириди. Алада адамлыкъ ангылам ал сатыргъа чыгъарылады. Миллет прозала адамны инсанлыкъ борчу, жашау айырыуу, къыйын тарых болумлада аны къылыгъында эсленнген тюрлениуле дегенча магъаналы ниет сорууланы тинтиуге жораланнгандыла.

Айтматовну Ч., Толгъурланы З., Тёппеланы А. романларында огъурлулукъ, таза ниетлилик дегенча ариу илишанлары болгъан жигитле аманлыкъчы кючге хорлатадыла, бирде уа ажымлы жоюладыла. Болсада, аланы тюзлюк ючюн кюрешлери, ёлюмлери да магъанасыз тюйюлдюле. Адамлыкъ бла жигитликни ёлчемлерине келишген сыфатланы инсанлыкъ сезимлери кючлюдю, ала ёз оюмларын жакъларгъа

итинедиле, бийик ниет ючюн ёлюрге хазырдыла. Ч. Айтматовну жигити Арсен Саманчин да аллайды. Жашау ачылыкъгъа чыдау, бирлени бушууларына жан аурутуу, башхала ючюн кесин аямаулукъ – адам улуну ниетин тазалагъан амалладыла (орусча айтханда – «очищение через страдание и сострадание»). Суратлау чыгъармада бушуулу макъам кючлене баргъаны къадар, огъурлулукъ бла аманлыкъны аралырында сермеш къызына барады. Ол кезиуде баш жигитни ниет айырыуу магъаналыды. Тюз жолну айырыр ючюн, ол ата-бабаларыны акъылман сёзлерин эсгереди, аладан болушлукъ излейди.

Халкъны буруннгу заманладан сакъланнган ниет хазнасындан юлгю алыу, юйрениулюк сезиледи. Миллет эсде аллай сезим-оюм юлгюледен бири – адам улуну келир жаш тёлюлени бла ата-бабаларыны аллында жууаплылыгъыды. Кавказда не заманда да аллай оюм жюрюгенди: адам хар атламына, хар этимчилигине (иги/аманмы болсун) сакъ болургъа борчлуду, нек дегенде, аны ол атламыны ахыр себеби неда зараны жети тёлюге дери жетип турлукъду. Бу тюрлю оюмну эсге ала, миллет жазыучула инсан жууаплылыкъ деген соруугъа терен магъана салгъандыла. Ол жаны бла миллет авторла: Тёппеланы А. «Сыйрат кёпюр», Толгъурланы З. «Къызгъыл кырдыкла», Ю. Чуякону «Чужая боль» деген чыгъармалары айырмалыдыла.

Эпикалы прозада ачыкъланнган жигитлени сыфатларында героикалыкъ бла тарых сезим кючлене барадыла. Ала ёз насыпларын, жюрек ырахатлыкъларын да миллетини жашау сынамын, ниет хазнасын, адеп-къылыкъ ёлчемлерин багъалауда, бийик даражагъа жетдириуде, келир тёлюлеге сакълауда кёредиле. Тёппеланы А. «Сыйрат кёпюр» деген романында аллай эсде къалырча, тынгылы ачыкъланнган сыфатладан бири къарт Хамзатды. Толгъурланы Зейтунну «Къызгъыл кырдыкларында» – Къаспот.

Символист прозада, буруннгу таурухладача, сейирлик болумланы суратлау тёрели эди. Аллай таурух халда берилген хапарлауну айныуу озгъан замандан башлап бюгюннгю кюннге дери созулады. Ол суратлау амал бла хайырланыу жазыучугъа халкъны тарыхында бушуулу болумлагъа тюз багъа бичерге онг береди. Юлгюге Ч. Айтматовну, Толгъурланы З., Тёппеланы А. повестьлери бла романларын келтирирге боллукъду.

Символизм суратлау амалны жорукъларына келишген прозаны энчи шартларын айырып, белгилей келгенде, дагъыда не затха эс бурургъа тийишлиди. Суратлау белгилени къурауда миллет авторла кёбюсюнде эрттегили мифологияда орналгъан архетип сыфатлагъа таянадыла. Сёз ючюн, къарачайлы адабиятчы Батчаланы М. «Элия» деген

повестинде ачыкъланнган акъ къарда ызланнган къызыл тёгерек энчи белгини орунунда жюрютюледи. Ол кеси да къанны белгисиди, мифологиялыкъ тенглешдириуден жаратылгъанды.

Шимал Кавказны халкъларында кенг жайылгъан буруннгулу сыфатланы санында Ташны, Жерни, Сууну, Тауну, Терекни, Желни, Элияны неда сыйлы жаныуарланы (Бёрю, Къуш, Ажир, Марал) сагъыныргъа боллукъду. Тауну символика магъанасы кимге да белгилиди: бу сыфат адам улуну бийик ниет къууумун, къылыкъ къатылыгъын, жашау къыйынлыкълагъа тёзюмлюгюн кесинде бирикдиргенди. Алай бла, бюгюнлюкде Таш неда Тау чыдамлыкъны энчи белгилерича ангыланадыла.

Тауну белгисин къабартылы жазыучу А. Шортановну («Горцы»), къарачайлы Байрамукъланы Х. («Эрттен жулдузу») романларында да кёребиз. Къайтарып айтайыкъ, кавказлылада *ташха* табыныулукъ тёрели болгъанды. Бу сыфатны магъанасына тюшюнюрге болушхан да олду. Алайды да, бир энчи белги заманны излемлерине кёре, хар жолдан жангы эстетика магъананы жыйышдыра, ниет жаны бла да байыгъа баргъаны ишексизди.

Тау бош табийгъат болумдан алгъа мифологемагъа дери, ызы бла уа тарых сынамны, тарых эсни белгисине дери ёседи. Ол халда айный баргъан сыфатладан бири Сууду. Миллет эпосда *суу* таурухланы хапарлау ёзегинде энчи жерни алады. Суратлау прозада уа бу сыфат белгини орунунда хайырланылады. Ол жаны бла Толгъурланы З. «Жетегейле» деген романы юлгюлюдю (Нух эфендини суу жагъасында ич сагъышлары, аны тарых болумла бла тенглешдиргени). Бу чыгъармада тау суу экили магъанада ангылатылады: бир жанындан аны тазалау шарты чертиледи, экинчиден а ол табийгъат кючню белгилейди, аны бла тенглешдирилип, идеология кюрешни да ачыкълайды. Сууну тёрели белгини даражасында суратланыуу Сюйюнчланы А. («Караван къонгуроуну зынгырдауу»), Батчаланы М. («Кюмюш Акка») деген хапарларында шарт кёрюнеди, суратлау чыгъармагъа жашырын философия магъанада къошулуп.

Миллет прозада барыбызгъа да белгили символика сыфатланы тизмесине *къылыч* бла *атлыны* сыфатларын да къошаргъа тийишлиди. Ала бла хайырланыуну юлгюлерин биз Байрамукъланы Х. чыгъармачылыгъында да кёрюрге боллукъбуз.

Андан тышында, халкъны мифо-эпика оюмлауна сыйына, отну сыфаты да миллет адабиятда жангы кёзден суратланады. Артыгъыракъда аны жангыртыу-тазалау кючю чертиледи. *От* жашауну метафоралыкъ белгиси болуп келе эсе, аны бла байламлы ачыкъланнган *от жагъа* да туугъан жерни жыйышдырыулу бетин къурайды.

Жолну сыфаты осетинли жазыучула К. Дзесовну «Фёндагсар Уастырджи», Н. Джусойтыни «Возвращение Урузмага» деген чыгъармаларында тынгылы ачыкъланады. Аланы барында да мифологиягъа жууукълукъ эсленеди. Ол болумну Мамиева И.В. «Архетип дороги в современной осетинской повести» [77] деген илму статьясында белгилегенди. Алимни оюмлауна кёре, миллет эсде сакъланнган буруннгулу сыфатны суратлау чыгъармагъа кийириу сезим ангыламны кючлендирген амалды. Аллай белгилени сездириу кючлери заманнга бойсунмайдыла, аланы магъаналары хакъды, ишексизди, кимге да ангылашыныулуду, нек дегенде, архетип миллетлик сезимни энчилеген белгиди.

Сагъынылгъан чыгъармаланы эки къатлыгъына да энчи эс бурурчады, аланы бир бёлюмлери керти жашау болумланы юслеринден хапарлайдыла, экинчилери уа – мифологияны мурдорунда къуралгъандыла. К. Дзесовну жигитлерини табийгъат бла тюз жараша билгенлерин, ата-бабаларыны адет-намыс низамларына келишиулерин чертирчады. Осетинлилени миллетлик сынамларында мажюсю дин бла байламлы Уастырджини сыфаты айырмалыды («жолоучулукъну жакъчысы»). Повестьни баш жигити Дзаххо аны бла тенглешдириледи. Жолоучулагъа болушмакълыкъ аны эндиги жашауну магъанасыды. Повестьни хапарлаунда дагъыда энчи символикалыкъ магъананы жыйышдыргъан бир айырмалы жери барды: къолунда жаннган чырагъы тёгерекни къарангылыгъын жарытхан тиширыуну юй башда жангыз сюелген ауанасын суратлайды жазыучу. Окъуучуну эсинде бу сыфат бурун заманда скифле табыннган от жагъаны сакълаучу Табити (Тапати) бла тенглешдириледи. Ол жарыкълыкъ Аллахны адамлагъа болушлугъуча ангыланады.

Н. Джусойты «Реки вспять не текут» деген повесть къаумунда *жолну* сыфатын юй бла къысха байламлыкъда береди. Ёз жерине, тамырларына, халкъны эрттегили ниет ёлчемлерине къайтыуну магъанасын чертеди автор. Ол тема артыгъыракъда «Возвращение Урузмага» деген чыгъармасында бютюн бек эсленеди. Баш жигитни ич сагъышлары бла терен сагъышлары айырмалыдыла. Тас этилген, учузланнган ниет хазналыкъны артха къайтарыу жазыучуну эсинден кетмейди. Сюрюучю Урузмаг ёз къадарын эпикалы жигитни (Нартны) сынамы бла тенглешдиреди. Ол кеси ёлгенден сора бу дунияда къаллай ыз къоярыгъыны юсюнден сагъышланады, намыссыз ёлюмден бек къоркъгъаны жокъду. Алай бла, жазыучу бир магъаналы ниет соруну ачыкъларгъа итинеди: адам улу ёлюмге къалай тюбейди, кесини огъурлу ишлери ючюн жамауат эсде ариу сёз бла сагъынылса, ол заманда ёлюмню керти да хорлайды демекликни ангылатады. «Бу теманы кеси заманында Л.Н. Толстой

(«Три смерти», «Смерть Ивана Ильича»), В. Распутин («Последний срок»), А. Ким («Лотос»), Ч. Айтматов («И дольше века длится день») энчи кёз къарамдан ачыкълай келгендиле» [74:161].

Жолну сыфаты осетинли жазыучу Г. Агнаевни «Длинная осенняя дорога» деген повестинде да белгиленнгенди. Мында да *жол* жашауну белгисиди. Адам ол жолда бара, кесини акъылын, ниетин, къылыгъын игилендириуге итинип, не жаны бла да хурметге тийишли болургъа борчлуду. Жанын аманлыкъчы сезимледен тазаларгъа, бийик даражагъа жетерге. Агнаевни повестинде буруннгулу тёрели сыфат иги да тюрлендирилгенин кёребиз. Бу чыгъармада баш жигитни терс айырыу этгенин чертирчады. Тау адетде «къонакъ Аллахны къонагъыды» демеклик ниет ёлчемге салыннганды. Алай, жолоучу анга хурмет этген юйюрге артыкълыкъ этеди, ышанмакълыкъларын алдайды. Жазыучу чыгъармасында жол балчыкъны суратлайды. Повестьни хапарлау ёзегинде ол огъурсузлукъну белгисича ангыланады, баш жигити – Махарны ниет такъырлыгъын ачыкълагъан сыфат болуп келеди. Аны къылыгъында адамлагъа сансызлыкъ женгнгенди. Игиликге, тазалыкъгъа итинир орунуна, жаш башха жолну айырады. Ол тюрлю айырыу бла Махар ёмюрлюк жанын жаханим отуна тежейди, жашауну магъанасын терс ангылагъаны себепли.

Юч жазыучуну проза чыгъармаларын тенглешдирип, къуралыумагъана жаны бла да тынгылы тинтип, ахырда И.В. Мамиева бир оюмгъа келеди. Жолну сыфаты бла байламлы мифология ангыламгъа таянып, «Покровитель путников» деген чыгъармада – Аллах, «Возвращение Урузмага» деген повестьде – адам, «Длинная осенняя дорога» деген эпикалы юлгюде уа – Ибилисни сыфаты, жазыучу айыргъан ниет магъанагъа бойсунуп, жашырын халда ачыкъланадыла.

Алгъаракълада черте келгенибизча, табийгъат болумланы адамгъа ушатыу, алагъа жан салыу (антропоморфизм) миллет эсде терен орналгъан мифология сезимди, адабият чыгъармалада да тынгылы тохташхан суратлау амалладан бириди. Аллай сыфатла неда белгиле бир энчи философия магъананы жыйышдырадыла. Ала халкъны ниет ышанын ачыкълайдыла десек, тюз боллукъду.

Шимал Кавказны адабиятларында *къушну*, *бёрюню, атны* сыфатлары да таныулудула (сёз ючюн, Толгъурланы З. «Кёк гелеу» деген романында Алакёзню, Гажай бёрюню сыфатлары). *Ат* да миллет сезимде бир энчи магъанада орналгъан мифологемады. Белги орунунда жюрютюле, ол эстетика эм философия къарамдан ачыкъланады. *Атны* сыфаты Батчаланы М., Ю. Чуякону, Н. Куёкну прозаларында бек даражалыды. Батчаланы М. «Элия» деген повестинде бу суратлау белги эпикалы

хапарлаугъа романтикалыкъ макъамны кийиреди, учуннган халда бериледи. Толгъурланы З. «Кёк гелеу» деген чыгъармасында мифологизация суратлау амал тири хайырланылады. Ол да Гажай бёрю бла Алакёзню къаршылыкъларында белгили болады. Адабиятчы Сарбашланы А. чертгеннге кёре [101:443], романда суратланнган сыфатла бла белгиле ол кезиудеги жамауат-политика жашауну жашырын магъанада ачыкълаугъа бойсунадыла. Ажирни къадары халкъны озгъан замандагъы жашауу бла тенглешдириледи, аны сыйырылгъан насыбын белгилейди. Алакёз огъурлулукъну, кертичиликни, тёзюмлюкню жыйышдырыулу белгисиди.

Жаныуарланы сыфатларын адам улуну жашауу, неда къылыкъ илишанлары бла тенглешдирирге ёчлюк Шауаланы Х. прозасында да толу эсленеди. Жазыучуну «Ит жыйын» деген чыгъармасы айтхан оюмубузгъа шагъатды. Солманны юйюрюн суратлауда автор «Бёрюден бёрю тууады», «къан бла кирген, жан бла чыгъады» дегенча терен магъаналы нарт сёзлени эпикалы хапарлаугъа кийиргени бошдан тюйюлдю. Аллай, адамлыкъларын тас этген, намыссыз, адепсиз, зар ниетли къауумгъа Шауа улу «ит жыйын» деп атагъанды. Алай бла, суратлау чыгъармада энчи табийгъат болумладан сора да белги орунунда жаныуарланы сыфатлары терк-терк тюбейдиле.

Къабартылы жазыучу А. Кешоковну къара сёз бла жазылгъан юлгюлеринде («Сломанная подкова», «Грушёвый цвет», «Сабля для Эмира») жигитлик эпосну илишанлары шарт белгиленедиле, аны бла бирге уа эпикалы чыгъармада фольклор символиканы женгнгенин да чертирге тийишлиди. А. Кешоковну жазыу хатын энчилеген суратлау белгиледен бири *къара къанатлыны* (къузгъунну) сыфатыды, ол кеси да душманны ачыкълайды. «Вершины не спят» деген романында зурнукну сыфаты айырмалыды. *Къанатлыны* сыфаты Толгъурланы З. «Акъ жыйрыкъ» деген чыгъармасында да жангы магъанада суратланады. Жаннет чыпчыкъ бу эпикалы хапарлауда адамны бушуулу къадарын ачыкълагъан белги болуп келеди (орус адабиятда аллай юлгюлени А.П. Чеховну прозасында эслерге боллукъду).

Миллет жазыучула ёз чыгъармачылыкъларында бурунгулу мифология белгилени мурдорунда тюрлю-тюрлю суратлау сыфатланы къурап, энчи низамгъа салып, жангы къарамдан ачыкъларгъа жетишгендиле. *Ананы, акъылман къартны, эпикалы жигитни* сыфатларын да ол тизмеге къошаргъа тийишлиди. Къара сёз бла жазылгъан чыгъармалада дагъыда *жолну, таланы, сынны* метафоралыкъ магъанада хайырланыуларын чертирчады. Болсада, аллай айырмалы белгиле бла мифологемала хар жангы юлгюде энчи ниет къууллукъну толтурадыла. Ала авторну оюмлауна кёре тюрлендирилип, жангы бетде бериледиле.

Миллет жазыучуланы бир къаууму уа, суратлау хунерлери иги да чыныгъып, бийик даражагъа кётюрюлген жангы философия-эстетика белгилени тизмесин къурайдыла. Толгъурланы З. чыгъармачылыгъын энчилеген аллай суратлау белгилени орунунда *Таланы* (туугъан жерни белгиси), кёк гелеуню (къыраллыкъ идеологияны кюйсюзлюгюн ачыкълагъан сыфат) сагъыныргъа боллукъду. Тёппеланы А. прозасында да *шауданны* сыфаты айырмалыды («Сыйрат кёпюрню» эпикалы хапарлаунда ол халкъыбызны къадарын ачыкълагъан тенглешдириу белгиди). Романда жазыучу миллетни тарых сынаун чалдишге тюшген къанатлыгъа ушатады, къыраллыкъ низамны уа губу ау бла неда ырхы бла тенглешдиреди.

Къара сёз бла жазылгъан миллет чыгъармалада суратлау белгиледен сора да мифологиядан алыннган оюн-эришиу форма хайырланыулуду (Толгъурланы З. «Ашыкъ оюн», Байрамукъланы Х. «Ёмюрлюк атлыла», Батчаланы М. «Кюмюш Акка»). Быллай мифология сюжетле эпикалы чыгъарманы кёрюмдюсюнде энчи суратлау къуллукъну толтургъанлары баямды.

Арт заманда басмаланнган суратлау чыгърмаланы текстлеринде мифо-эпикалыкъ жанлау магъаналы жерни алады. XX ёмюрню ахыр жылларында миллет адабиятлада жангы жазыу ыз кюч алып башлагъанды – постмодернизм. Аны келечилери халкъланы бирикдирген битеудуния ангыламлагъа эс бурадыла. Алагъа дери жазылгъан суратлау чыгъармалада миллет энчиликни чертиу баш жорукъгъа саналгъан эсе, эндиги жазыучуланы тёлюсю ол энчиликни белгилеуден узакъдыла. Битеудуниялыкъ философияны айырып, анга табынып, адам улуну (ол къайсы миллетни келечиси болса да) не заманда да сагъышлары, жарсыулары, жюрек къайгъылары, дуниягъа къарамлары, сынамлары да бирди деген къужур оюмну жакълайдыла.

Постмодернизм суратлау ызны жорукълауна кёре, Дуния, Гъарш, мифология эс барыбызны да бирикдирген ангыламладыла. Ол тюрлю философия кёз къарам Г. Садулаевни, Б. Чипчиковну прозаларында шарт кёрюнеди. Аланы чыгъармаларында да суратлау белгиле магъаналы жерни тутадыла. Кеслери да, орус тилде жазгъанлары себепли, эслерин жангы философия-эстетика оюмланы ачыкълаугъа бередиле. Сагъынылгъан авторланы къара сёз бла жазылгъан юлгюлеринде Г.Г. Маркесни неда Х. Борхесни суратлау тёрелеринден юйрениулюк ачыкъ эсленеди.

Б. Чипчиковну чыгъармаларында («Нерестились рыбы в свете лунном», «Аленький цветочек», «Мы жили рядышком с Граалем», «Дворец мой в безлюдной степи») дин белгиле бла хайырланыргъа тартыннганы

кёзге илинеди. Жазыучу айыргъан суратлау ыз сёзге табыныулукъну жорукълайды. Постмодернист чыгъармачылыкъ амалны келечилери сёзню магъана даражасын багъалайдыла. Ала айтханнга кёре, сёзню сезерге, кёрюрге, бетин, ийисин, тюрсюнюн окъуна ангыларгъа боллукъду. Постмодернист жазыучула сёзню кемсиз бийик даражагъа кётюрюрге итиннгендиле. *Сёз* Аллахдан берилген нюрдю демеклик аланы эстетика кёз къарамларын энчилеген шартды. Гитче кёрюмдюсю болгъан зат кесинде бир тюрлю магъана кенгликни сыйындырады деген философия оюмну жакълайдыла. Аллай жорукълаугъа бойсуннган суратлау чыгъармалада сёз кесини тёрели магъанасында берилмейди. Башхача айтханда, сёз – белгиди, аны магъанасы да къужурду. Юлгюге Б. Чипчиковну прозасында христиан динде хапарланнган сыйлы аякъ (Грааль) жангы эстетика магъананы жыйышдыргъанды. Анга тийген адамны сыйлы аякъ кесини нюрю бла жарытады, бир тюрлю бийик билимге тюшюндюреди.

Кесигиз кёргенликден, миллет адабиятчыланы чыгъармаларында суратлау белгиле бла хайырланыу хар заманда да бирча болмагъанды. Мифологиядан, халкъны кёлден чыгъармачылыгъындан, динден алыннган буруннгулу сыфатла суратлау адабиятха иги да тюрлендирилип киргендиле. Ала жазыучуну дуниягъа къарамына, философия оюмлауына, фахму даражасына кёре жангырып, бир талай ниет магъананы кеслеринде жыйышдырып, энчи суратлау къуллукъну толтурадыла. Белгилени кёпмагъаналыкълары да ол сылтаудан болады. Аланы болушлукълары бла миллет прозачыла философия фикирлерин тынгылы ачыкъларгъа онг табадыла, жашау эм тарых болумланы тюз кёзден кёргюзтюп, тийишли багъа бичедиле.

Хар фахмулу авторну чыгъармасында дунияны ёмюрлюк турмушуна тюшюндюрген айырмалы сыфатла къураладыла. Символист прозада табийгъатны, бютюн кенг ангыламда уа – Гъаршны гитче юлгюсю суратланады. Ол юлгюде миллет энчилик да таныулу болады. Ачыкълай келген оюмларыбызгъа, сёз ючюн, Батчаланы М. «Кюмюш Акка», «Элчилерим» деген чыгъармалары толу келишедиле. Аланы поэтика илишанларын белгилеген заманда бу затлагъа эс бурургъа керекди: суратлау заманны бла хапарлау кенгликни къат-къат болуууна, эпикалы хапарлауну да къыйын композиция къурамына. Баш жигитлерини ич сагъышлары, авторну (суратчыны) жазыу хатын энчилеген шартла – быланы барысында да тюрлю-тюрлю маданият тёрелени бир-бирге чалышханлары эсленеди.

Алайды да, миллет эс бла битеудуния ниет ангыламланы бириги-уюнден адабиятда жангы жазыу ыз жаратылгъанды – суратлау белгилеге бла мифге таяннган реализм. «Битеудуниялыкъны жолу бла бара,

усталыкълары ёсген аз санлы халкъланы литератураларыны миллет энчиликлери тынгылы белгиленнгенди…» [107:208].

Илму ишибизни биринчи бёлюмюнде биз суратлау белгини философия-эстетика ангыламын ачыкъларгъа итиннгенбиз. Суратлау сыфатны айырмалы белгиге кёчгенини сылтауу неде болгъанын, бир белгини энчи миллет жазыучула къалай ангылайдыла, къара сёз бла жазылгъан чыгъармалада не тюрлю формада ачыкълайдыла деген соруулагъа толу жууап берирге итиннгенбиз.

Шимал Кавказны халкъларында къара сёз бла жазылгъан адабият чыгъармаланы тенглешдирген заманда, алада суратлау белгилени айныу халы шарт эсленеди, тёрели сыфат къауумну хар энчи миллет прозада не тюрлю магъанада ачыкъланыуу юлгюледе кёрюнеди. Малкъар прозаны эстетика тёрелерин башха миллет адабиятлада тохташхан жорукъла бла тенглешдиргенде, алада бир-бирден юйрениулюк, ушашлыкъ, миллетлик энчиликлери да чертиледиле. «Миллет энчиликле не къадар толу кёргюзтюлселе, искусство ол къадар башха миллетлеге сыйлыды. Окъуучула литературадан аны излейдиле, аны «битеудуния-лыгъы» да анга кёреди» [111:63].

Аллай тенглешдириу амалны болушлугъу бла битеудуния маданиятда сакъланнган тёрели сыфатла бла суратлау белгилени къауумлары тинтиледи. Хар халкъны миллет прозасында суратлау шартлылыкъгъа тартыннган, ёз чыгъармачылыкъларында кёпмагъаналы белгиле бла тири хайырланнган жазыучуланы айырып, аланы бир бирге ушатхан неда бир бирден энчилеген шартларын юлгюледе кёргюзтюрге жетишгенбиз. Бу илму ишибизни биринчи бёлюмюню ахыр хыйсаплары да ол магъаналы соруулагъа тынгылы жууап бериуге жораланнгандыла.

II БЁЛЮМ

Миллет адабиятда символизм суратлау амалны айныуу

2.1. Къара сёз бла жазылгъан чыгъармалада суратлау белги бла хайырланыуну биринчи юлгюлери (1920–40-чы жж.)

Суратлау белгиле бла тири хайырланыу артыгъыракъда поэзияда кенг тамамлана келгенди. Ол болум, айхайда, аны жаз тиллилиги бла байламлы болур. Акъ сёз бла жазылгъан чыгъармалада кёп тюрлю суратлау амалла (метафора тенглешдириу, аллегория, семиртиу, ушашдырыу дегенча) бирикдирилип, бары да жазыучуну фикирин, дуниягъа кёз къарамын, ол къурагъан сыфат къауумуну ич сырларын ачыкълаугъа бойсунадыла. Суратлау белгиле да тенглешдириу халда бир затны юсю бла жашырын магъананы ачыкълап, кеслерине бир тюрлю философия фикирни сыйындырадыла.

1920–40-чы жылла малкъар адабиятны айныу тарыхыны магъаналы ауушларыдыла. Аны аякъланыуу, жетишимли ёсюую, ниет хазнасыны бла суратлау къолайыны байыгъыуу да бу кезиуден башланнганын алимле бизге дери да чертгендиле. Ол жыйырмажыллыкъда сёз искусствода этилген биринчи атламла миллет литератураны келир жыллада айыргъан тематика, сезим-фикир ызларын жорукълагъан мурдору болуп келгендиле [13:85–86].

Хар адабиятны кесини энчи тарых жолу болгъаны кертиди. Ол ёсюу-айныу жолда ышыкъла, чырмаула да кёпдюле. Болсада, бизни миллет литературабызны бюгюнлюкде бийик суратлау даражагъа жетишгени ишексизди. Аны алайлыгъына фахмулу жазыучуларыбызны айырмалы чыгъармаларыны кенг тизмеси шагъатды. Малкъар прозаны энди тириле башлагъан кезиуюнде адабиятха къошулгъан жаш тёлю, жазыу усталыкъларын, суратлау хунерлерин айнытыр муратда, халкъда алгъадан сакъланнган кёлден чыгъармачылыкъны юлгюлерине

бла орус литератураны дерслерине таяннганлары кимге да белгилиди. Миллетни маданият хазнасын сакълауда, жаш адабиятыбызны тамырландырыу ишде жазыучуланы жууаплыкълары уллу эди. Аллай магъаналы жумушну толтургъан, айхайда, къыйын болгъанды, бютюнда къаламларын энди сынай башлагъан жаш авторлагъа. Ол жууаплы борчну тынгылы тамамлар ючюн, жангыз бийик итиниулюкден сора да чынтты фахму, чыгъармачылыкъ сынам керек болгъандыла. Аны себепли, бюгюнлюкде 1920–30-чу жыллада жазылгъан чыгъармаланы суратлау даражаларына багъа биче, аланы кёрюмдю-магъана жаны бла тинтген заманда, ол болумну эсге ала, сакъ кёзден, эсли кесаматлау тийишлиди.

Илму ишибизни бу бёлюмюнде миллет адабиятны тарых айныууну ал жылларында сёз искусствода суратлау белгиле бла хайырланыуну биринчи юлгюлерин айырып, ала не тюрлю ачыкъланнганларын кёргюзтюрге керекбиз. Алгъаракълада черте келгенибизча, суратлау чыгъармачылыкъны бу тюрлюсю малкъар прозада жаланда 1960–70-чи жыллада энчилене башлагъанды. Белгиленнген чыгъармачылыкъ ызны азла айырыргъа базыннгандыла. Нек дегенде, суратлау белгиле бла тынгылы хайырлана билир ючюн, жазыу сынамдан сора да метафоралыкъ оюмлаунг, дуниягъа энчи кёз къарамынг болургъа керекди. Кёзге урунмагъан, жашырын затланы туура эте, аланы жыйышдырыулу сыфатлагъа ётдюре билмеклик. Андан болур жазыучуланы асламысыны белгилеге артыкъ эс бурмай къойгъанлары. Айтханыбызча, поэзияда суратлау белгиле эрттеден бери да тынгылы ачыкълана келгендиле. Малкъар прозада уа ала энчи жерлерин жаланда арт кезиуде таба башлагъандыла. 1920–30-чу жыллада суратлау белги, жыйышдырыулу сыфат, суратлау жорукълау дегенча ангыламла алыкъа жокъну орунунда эдиле.

Болсада, энчи сыфатланы юсю бла магъаналы оюмну, неда болумну ачыкъларгъа итинмеклик бир-бир жазыучуларыбызны чыгъармаларында эслене-эслене тургъанды. Ол жаны бла Кациланы Хабуну, Хочуланы Салихни, Гуртуланы Бертни прозаларына эс бурурчады. 1940-чы жылладан башлап Къулийланы Къайсынны Уллу Ата журт урушну темасына жораланып жазылгъан къысха хапарларын да эсгертирге боллукъду. Аз затны сыфатында, неда энчи айырылгъан инсанны къадарында тарых болумланы бушуулу халын, жамауат жашауну да чюйреликлерин ачыкълау бу авторланы къара сёз бла жазылгъан чыгъармаларын энчилеген шартладыла. Аллай суратлау белгиле жазыучуну сезим энчилигине, философия фикирине, жашау ангыламына бойсунуп, кёчюрюу магъанада, жашырын халда дунияда тюрлениулеге кеслерини ёз къарамларын ачыкъларгъа болушхандыла.

Айтханыбыз бла байламлы Хочуланы С. прозасындан темабызгъа келишиулю бир ненча юлгюню тинтейик. Жазыучуну «Жаннган отну ичинде» деген хапарында, сёз ючюн, кёп тюрлю суратлау белги тюбейди. Дангыл тюзде тёбе юсюнде ёсген эки къара кёкен терекчик, «къутургъан сууну шорхаларында кёмюкча» кёкде тёгерек айланнган къуш сюрюу, неда аяусуз жыртышхан къызыл хораз бла акъ хораз аллай белгиледен бирлеридиле. Ала бир бирлери бла келишмеген эки кючню, бири бирин женгнгерге кюрешген эки тюрлю сезимни, алгъыннгы дуния бла жангы жашау халны белгилеген сыфатла болуп келедиле. Чыгъармада дагъыда энчи магъананы ангылатхан суратлау белги барды: эски «къарангы» дунияны бетин жазыучу къуругъан тала бла тенглешдиреди, анда «кёкен терекден сора зат ёсмейди, аны башы бла къанатлы да озмайды».

Бу хапарда автор мифологиядан алыннган сюжет бла хайырланады, ол а суратлау шартлылыкъны бир тюрлюсю болгъанын чертирге тийишлиди. Бурун заманлада бу жерде халкъны ауузунда жюрюген эки жигит улан, эки антлы тенг жашап болгъандыла. «Жумуртханы экиден бири кетсе, ол дунияда жашау этмез, бизни да бирибиз кетсе, къалгъаныбыз да аны бла кетерге керекди, бирибиз ёлген жерде бирибиз да ёлюрге» деп ант этип болгъандыла. Дангыл тюзде тёбе да аланы белгилери эди. Жортуулгъа чыгъардан алгъа, былайгъа келип, тёбени юсюнден экиси эки жанына: бири кюн батханнга, бирси уа кюн чыгъышха кете эдиле. Тапхан хазналарын да алайда эки тенг этип юлеше эдиле. Кюнлени биринде ала бир ариу къызгъа тюбейдиле. Экисини жюрегин сюймеклик ёртени бийлегенди. Тенглени антларын сюймеклик сезим хорлагъанды, хар бири къызны кесине умут эте эди. Болмагъанда уа, шуёхла аны эки тенг этерге оноулашхандыла. Къыз, аланы ниетлерин сезип, кече жукълап тургъанлай экисин да ёлтюрюп, кеси да думп болгъанды. Аланы къабырларыны юслеринде алгъаракълада сагъынылгъан эки къара кёкен терекчик чыкъгъанды. Халкъда айтылгъаннга кёре: «Биз – урунгганла эки кере туугъанбыз. Бир кере туугъаныбызда зулму дунияны ачыуларын анабыздан эмген сют бла эмгенбиз. Экинчи кере уа, тот бугъоула ырмах этген санларыбыз эркиннге къутулуп, октябрьни унутулмаз кюнлеринде жангыдан туугъанбыз» [141:76]. Миллетле арасында къажаулукъну неден жаратылгъанын ангылата, битеу халкъла бир бирлерине къарындашлача болургъа керекдиле деген оюмну ачыкъларгъа итинеди автор. Аланы душманлары бийледиле дейди.

«Жаннган отну ичинде» деген хапарында Хочу улу хайырланнган тенглешдириулени кёбюсю женгилдиле, сабий акъылгъа жараулудула

дерге боллукъду. Алай, ол суратлау белгиле авторну ачыкъларгъа итиннген сезимлерин, ниетин ачыкълайдыла дерчады. Ол халда чыгъармада жаралы къушну сыфаты суратланады: «Тёбени тёгерегине къарай, тигелей кете бара тургъанымлай, кёкню тёбен жанын къаралтып, къанатларын бирден уруп, къуш сюрюу келе кёрген эдим. Ала келип, башымда тохтап, къутургъан сууну шорхаларында кёмюкча тёгерек айлана эдиле. Аланы къара-къылжа тырнакъларын манга айландырып кёргенимде, боюнумда къауалымы алып, бир бири ызындан эки атхан эдим…Аладан бирлери уа ёрге чыгъа кетип, ачы таууш этип, кём-кём гелеуге барып, бауурундан тийген эди. Мен къатына жетген сагъатда, къан жугъулу дёрденин жерден айырып, хыбылланнган къанатларын кётюрюрге кюреше эди…аны, душманнга кесин берирге унамай, зарланып кюрешгенине сейир болуп туурасындан къарай эдим. Иги кесек кюрешгенден сора, узун буруну кёк къырдыкга кёмюлген эди» [141:74–75].

Жазыучу эски дуния бла жангы къурала башлагъан жашау турмушну келишимсизликлерин суратлау мадарларын аямай кёргюзтюрге кюрешгенди. Кеси ангылагъанча, ёз оюмуна, амалына кёре эки къаршчы сюелген кючню бир бирге къажаулугъун ачыкълагъанды. Суратлау белгилени тынгылы къураялмагъан эсе да, жазыу ызны бу тюрлюсюнде фахмусун сынаргъа итиннгенди.

Хочу улуну прозасын тинтгенде, дагъыда бир энчи шарт белгиленеди – жазыучу артыгъыракъда «хапарда хапар» деген амал бла тири хайырланнганды, чыгъармаларында озгъан заман бла бюгюннгю кюнню болумларын кёргюзтгенди. Ол болумну Сарбашланы А. кесини илму ишинде тынгылы тинтеди [100:30]. Болсада, баш жигитлерин психологиялыкъ теренликде, айныу халда ачыкъларча жазыучуну суратлау сынамы жетишмегенин белгилерчады. Хочуланы С. оюму заманнга эм идеологияны излемлерине кёре къуралгъанын да унутургъа керек тюйюлдю.

1920–40-чы жыллада миллет адабиятда жаланда бир тюрлю чюйрелик ачыкъланады. Аны баш жоругъу – заманны бетин, тарых магъанасын социалист къурулушну болумларын (окъуу мекямла, электростанцияла ишлеу, колхозланы къурау) ачыкълауну юсю бла кёргюзтюудю. Социализм тынгылы тохташхан кезиуде адамны къадары урунуусуз болмай эди. Социалист къыралны инсаны кесини жашауун бирлешген мюлкню байыкъдырыугъа бойсундургъанды. Ол заманда жазылгъан суратлау чыгъармаланы барысында да урунууда жетишимлери бла айырмалы жигитле суратланадыла. Саясат жорукълаугъа кёре, баш жигитни бюсюреулю халда кёргюзтюу, аны жараусуз эринчекден урунууда алчы адамгъа дери ёсюуюн кёргюзтген тёрели эди. Ала

кеслерини борчларын толу ангылагъан, бир тюрлю бир жангылычы, шарайыбы болмагъан сыфатлача суратланнгандыла. Аллай адамланы жангы ишчи кюннге къууанч тыпырлы къарагъанлары да тёредечады. Бу низамгъа бойсунуп къуралгъан чыгъармаланы баш жигитлери идеология жаны бла мардаланнган, учунуу халда суратланнган, алдаулу сыфатла болгъанларын да чертирге керекди. Малкъар прозада айтхан оюмубузгъа келишген юлгюле кёпдюле. Колхозчуланы харкюнлюк этимчиликлерин ачыкълауда керексиз суратлаучулукъ да эсленеди.

Белгиленнген кезиуде малкъар прозада артыгъыракъда урунууну, ишде жигерликни, жигитликни темалары ачыкъланадыла. Келир заманны игилендирирге итинмеклик да аллай магъаналы соруладан бириди. Жашауну, заманны да излемлерине келише, жазыучуланы асламы ишчи адамны ич сезимлерин суратлаугъа бередиле кеслерин. Алай бла, урунуу жамауат жашауну баш адеп жоругъу болгъанды дерчады. Мардаланнган литератураны аллай таныулу юлгюлери битеу Шимал Кавказны миллет адабиятларында тюбейдиле. Сёз ючюн, дагъыстанлыла Х Алиевни, И. Гасановну, Б. Алибековну; адыгейли А. Охтовну «Цветущая долина»; къабартылыла Д. Налоевни «Начало», А. Шогенцуковну «Под цветущей грушей», Х. Теуновну «Новый поток» деген проза чыгъармаларында. Элни темасына дагъыда Т. Керашевни «Дорога к счастью», ногъайлы Х. Абдулжалиловну «Бурный поток», абазинли К. Жировну «Пробуждение гор» деген чыгъармалары жораланнгандыла. Аланы барысында да орус жазыучу М. Шолоховдан юйрениулюк белгиленеди. Суратлау адабиятны ол замандагъы жамауат эсни энчилигин ачыкълаугъа бойсуннганы ишексизди.

Малкъар прозада повесть жанрны биринчи юлгюсю да (Гуртуланы Б. «Бекир») белгиленнген жолну ызы бла барады. Чыгъарманы баш жигитлерине багъа бичиу аланы совет властьха, колхоз къурулушха къарамлары бла байламлыды. Повестьни суратлау чюйрелиги озгъан заманны болумлары бла бюгюннгю жашау-турмушну бир бирге къаршчы болууларында ачыкъланады. Аны хапарлау ёзегин колхоз къурулушну темасы къурайды. Чыгъарманы баш жигити бла окъуучу повестьни ал бетлеринде окъуна танышады. Ол «тозурагъан, эски къошунбаш юйню аллында ёсген кертме терекни тюбюнде жай чиллени къызыуунда ариу кийинип жатады». Бекирни сыфаты повестьде артыкъ онглу тюйюл эсе да, кеси заманыны излемлерине, ол кезиуде сёз искусствода тохташхан жорукълагъа толу келишеди.

Баш жигитни жашаугъа терс къарамы, жангылыч оюмлары, менсиниулюк сезимини къатылыгъы бу сёзлеринде белгиленедиле: «Мен падчахны заманында, таймай, беш жылны ичинде Хангерийни къолун-

да, юч жылны да Хажосну къолунда жалчылыкъда келгенме. Бюгюн а, заманны ахшылыгъындан, ала да, мен да колхозгъа киргенбиз. Власть аладан эсе манга жуукъду…Энди кезиу жарлыланыды. Сегиз жылны жалчыда унукъгъаным себепли, сегиз жылны колхозда солугъан этерикме. Алгъын замандача къыйналып турлукъ эсек, колхоз неге керекди?». Бекирни оюмлауна кёре, байла бла жалчыла, къарауашла бири бирини жерлерин алышындыргъан болмаса, эндиги жашау халны башха магъанасы жокъду. Ол кеси да эриш адамды, биреу этгенни этерге ёчдю. Хангерий бла Хажос улутха бла аругъанча къагъыт алып, колхоз ишге къатышмай тохтагъанларында, Бекир да, аладан кёргенни эте, ишге чыкъмай, керексизге заманын къоратады, кюнюн бошуна оздурады. Ётюрюк сылтаула бла борчлу ишин толтурмагъанлай кечинеди. Этимине кёре жамауат арасында сыйы да алай энишди. Аны танымагъан бла анга айып салмагъан элде хазна адам жокъ эди.

Тюзюн айтханда, Гурту улуну чыгъармасыны сюжет айныуу жомакъ халда къуралгъанды дерчады. Бекирни эниклей кетип, хыликкя этерге къалгъанларында, «эринчеклени жыйылыуларына келечи этип иерге оноулашхандыла». Халкъны айыплагъаны Бекирни къарап-къарагъынчы тюз жолгъа салады. Ол жигер ишчи болады, не жумушда да алчыланы араларына къошулуп, кёплени кёллерин алады. Аны, жомакъдача, алай терк тюзелиую ийнанырча тюйюлдю, керти жашаудан узакъды. Бир жаны бла Бекирни сыфаты чам халда бериледи, бирде уа анда бушуулукъ сезиледи.

Повестьни баш жигитини бушуулугъу аны жангы жашаугъа кесин жарашдыра билмегенинде, заманны тенгизинде батмай, ёз жерин табалмагъанында, тарых тюрлениулени баш сылтауларын, аланы магъанасын ангыларгъа жетишалмагъанында белгиленеди. Жазыучу кеси да жамауат жашаудагъы, миллет тарыхдагъы магъаналы болумланы туура кёргюзтюп къойгъан болмаса, ол тюрлениулени, жангылыкъланы да ал сылтауларын ачыкълаялырча, аланы тынгылы тинтип, тюз багъа бичерча, энчи инсанны къадары заман бла байламлыгъын, тарыхны айныуунда да аны энчи орунун кёргюзтюрча чыгъармачылыкъ хунери, суратлау жютюлюгю да жетишмегенди. Аны къой, эки тюрлю ниетни, къаршы сезимни бири бири бла даулашыуун, келишмеуюн бир сыфатны юлгюсюнде белгилеялмагъанды. Болсада, ол къуру жазыучуну жангылычыды дерча да тюйюлдю. Идеологияны къатылыгъы Гурту улугъа аллай амал тапдырмагъанды.

Тарых сезим, тарых оюмлау деген ангыламладан 1920–40-чы жыллада жаш жазыучуланы хапарлары да болмагъанды. Гуртуланы Б. «Бекир» деген повести эпикалы чыгъармачылыкъда къалам сынаууну

биринчи юлгюсю эди. Жазыучу, кеси да билмей, заманны бир магъаналы шартын ачыкъларгъа жетишгенди. Повестьни ал бетлеринде окъуучуну баш жигити бла шагъырейлендирген заманда, автор Бекирни юсюнде жангы ариу кийимлерин суратлайды. Жарлы жалчыгъа ала къайдан чыкъгъандыла деген соруу тууаргъа боллукъду. Ол кезиуде совет властьны бегеуюллери байла бла бийлени мюлклерин сыйырып, учуз багъагъа сатып болгъандыла. Бекирни юсюндеги кийимле аллай сатыу-алыуда табылгъан затладыда. Алай бла, Бекирни сыфаты заманны энчилеген белгича ангыланады. Сагъынылгъан чыгъармада суратлау шартлылыкъ артыкъ онглу болмагъан эсе да, жаш жазыучуну суратлау белги бла хайырланыргъа итинмеклиги эслене башлайды.

Уруш жылладагъы малкъар прозада душманны кюйсюз бетин ачыкълауда суратлау белгиле, жыйышдырыулу сыфатла кёп санда хайырланылгъандыла. Айтхан сёзюбюзге Кациланы Хабуну хапарлары шагъатдыла. 1940-чы жылда жазыучуну «Жер жулдузлары» деген биринчи проза китабы басмадан чыкъгъанды. Ол жыйымдыкъгъа къошулгъан, аны атын къурагъан жангы повесть халкъыбызны тарых жашауунда тохдашдырылгъан совет власть не тюрлю жангылыкъла келтиргенин, жамауатны ниетин, жашау-турмуш халын да къалай тюрлендиргенин ачыкълаугъа жораланнганды. Чыгъармада суратланнган «жер жулдузла» – адамланы жашагъан отоуларын жарытхан чыракъла – тау эллеге жангы жашауну жарыгъын келтирген совет идеологияны белгиси болуп келедиле. Ол адамлагъа мюлк-ырысхы ахшылыкъладан сора да азатлыкъ келтирген кючдю демеклик повестьни магъанасын къурагъан басымлы оюмду.

Чыгъарманы баш жигитлеринден бири къарт Шохай, алгъын жер юйчюкде кечиннгенин эсге тюшюре, бюгюнлюкде жангы ишленнген жарыкъ мекямгъа ие болгъанына чексиз къууанады. Ол энди жашап башлагъанды. Бу кюнден башлап Шохай кесин жангыдан туугъаннга санайды, ёз къадарына ие болгъанын толу ангылап. Алай бла жазыучу энчи суратлау белгини болушлугъу бла кесини ол замандагъы жашау халгъа кёз къарамын шарт ачыкълагъанды. Аны «Жер жулдузлары» деген повести шарайыпсыз тюйюл эсе да, суратлау кючю артыкъ онглу болмаса да, миллет адабиятыбызда уллу проза жанрланы айныууна хайыры жетгенин унутургъа керек тюйюлдю.

«Къысха ёлюм» деген новелла формагъа жуукъ чыгъармасында Гитлерни сыфатын къурауда жазыучуну сатиралыкъ эниклеу хунери эслене башлайды. Ол кеси да зулмучулукъну ачыкъ белгиси болуп келеди. «Ефрейтор Башкес эм аны генералларына буйругъу» деген хапарны сюжет айныуу сатиралы таурухну жанрына келишеди. Баш жигитлерини

семиртиу халда суратланыулары да чыгъарманы энчилеген айырмалы шартды. Аны бла бирге жазыучу сатиралы ушашдырыу деген амал бла эркин хайырланады. Башкес бла аны бегеуюллерин суратлауда автор чам, лакъырданы да къызгъанмайды. Жашырын, кёчюу магъанада жазыучу «дуния ууучлаучуланы» харкюнлюк «къыйналыуларын» кёргюзтеди. Баш жигитлерини атларын айырыуда да Кациланы Х. чамгъа усталыгъы баямды: Гитлер-Башкес, Къазурлагъан, Тауукъкесген, фон Гитче Уручу, фон Уллу Уручу, Зыб-Зыб, Доб-Доб, Къачыуукъ, Чочуукъ, Чыкъырдауукъ, Къанкъылдауукъ, Сыйыртхыч, Саламелик, Ёлетжай, Гажай дегенча. Башкес бла тюз кесине ушагъан онбеш генералыны хар атламларын, хар жумушларын, сёзлерин да эниклейди автор.

Хапарда бир ненча сурат эсде къалырчады. Сёз ючюн, Башкес мыртазакъларына быллай бегим чыгъаргъаны: уруш аулакъладан аман хапар бла къайтханны уруп башын тайдырыргъа. Фашист генералланы чам, бюсюреусюз, эриши сыфатлары окъуучуну ышартырчадыла. Сталинград сермешден сора башланнган болумла бла байламлы немецлиле ууучлагъан жерлеринден ашыгъышлы къачадыла. Башкесни боюнунда тюйюмчеги да тардан-тар бола, буулуп башлайды. Къанкъылдауукъ болушлукъчусу уста хыйла бла таматасына терс хапар билдирип, башхалагъа кеси къазгъан уругъа жуукълашдыргъанды. Ахырда анга кесини башын балта тюбюне салыргъа тюшгенди.

Башкесни сыфаты – фашистлени уллу кёллюлюклерин, кеси кючлерине мардасыз базыныулукъларын белгилеген сыфатды. Немец ууучлаучула битеу дунияны кеслерине къулландырыр умутлары толмагъанды. Душман кесини жыртхыч муратларына жетерге не бек къызынса да, ол къадар кючлю эниклейди аны жазыучу. Уруш темагъа жораланнган гитче «суратлада» заманны халын энчи контекстде кёргюзталгъанды. Айырмалы белгиле, ушашдырыу амалла, къаршчы тенглешдириуле, жашырын (кёчюу) магъанада хайырланылгъан сыфатла – барысы да Кациланы Хабуну суратлау ызын, чыгъармачылыкъ хатын энчилеген ышанладыла. Алай бла жазыучу ёз прозасында суратлау шартлылыкъны биринчи юлгюлерин кёргюзтгенди.

Быллай чыгъармачылыкъ амал бла магъаналы жашау эм тарых болумлагъа кёз къарамын, энчи дуния ангыламын да ачыкъларгъа итинмеклик Къулийланы Къайсынны уруш жыллада орус тилде басмалагъан публицистика чыгъармаларында толу сезиледи. Аланы санында сагъыныргъа тийишлиле: «Труп убийцы» («Мурдарны ёлюгю»), «Русские дороги» («Орус жолла»), «Кисет» («Тютюн хуржун»).

«Мурдарны ёлюгю» деген къысха хапарында фахмулу сёз уста Къулийланы Къ. тынгылы сыфатланы тизмесин къурайды. Бир энчи

затны юсю бла жазыучу битеудуния магъананы ачыкълагъан болумланы белгилеуде айырмалы юлгюлени кёргюзтгенди. Ёлген немецли аскерчини сыфатын суратлауда Къулий улу терслеу-айыплау, налат бериу сёзлерин аямайды: «мурдар къолла», «уручуну къоллары» деген. Ол сёзле адамланы мамыр жашауларын ойгъан, юйсюз-кюнсюз къойгъан душманнга, кеси тёгерегинде ёлюм жайгъан зийнагъа чамланыуну, аны бла бирге уа адам улуну ёлюмню аллында къарыусузлугъун жыйышдыргъандыла. Мурдарны ёлюгюнден жер окъуна жийиргеннгенин, аны кюйсюз ишлерине кечиу болмазын Къайсын, окъуучу кёлю бла ийнанырча, шарт кёргюзталгъанды. Суратлау белгини эстетика кючю окъуучуну жюрегине къысха жол табады. Душманны мурдар къоллары битеудуния зулмучулукъну, жыртхычлыкъ сезимни белгилерича ангыланадыла. Аланы иесини ахыр къыжыракъланыуунда гылжа къатхан санлары, фашизмни ахыр кюню келирине шагъатлыкъ этгенча, душманны жыйышдырыулу белгиси болуп къаладыла.

«Орус жолла» деген очеркинде Къулийланы Къ. метафора бла уста хайырланнганы эсленирчады. Жазыучуну суратлау хунери жан салгъан сыфатла, кёз туурагъа чыгъып, эсде къалырча, къайсы жюрекни да сагъайтырча терен магъаналы, философия фикирли белгилеге ётедиле. «Бушууну, къууанчны да кёрген жолла, туугъан жерини эрттегили таурухларын сакълагъан жолла. Ата Журтну къоруулагъан жигитлени сыйлы къанлары, къанлы душманны къара къаны да сингнгенди алагъа», – деп жазады Къайсын.

Аллай айырмалы суратлау белгилени тизмеси хар чыгъармасындан кенгере, байыгъа, жангы магъананы къоша, жыйышдыра барады. «Акъ къарны юсюнде анда-мында фашист къачлары бла темир бёркле, сыннган машинала кёрюнедиле. Душман аскерчиле жан сакълау къайгъыда къачып къутулургъа ашыгъып сызгъан сауутла тот бола атыладыла. Душманны къара аякъ ызлары таплача акъ къарны юсюнде къалгъандыла…». Быллай сыйыннгылы белгилени, кёлге тюшерча суратланы бир адам сансыз этип къояллыкъ тюйюлдю. Ол халда къуралгъан сыфатла Къулийланы Къ. чыгъармачылыгъында азлыкъ этмейдиле.

Башха хапарында жазыучу урушха ашыргъанда орус аскерчиге юй бийчеси тигип берген тютюн хуржунчукъну юсюнден айтады. Ол зат иги къууумну, жюрек ийнаныулукъну, ышаныулукъну белгиси болуп келеди. Хуржунчукъну юсюнде гитче жамау салыныпды. Уруш аулакълада къызыу сермешлени биринде ол иесин фашист окъдан сакълагъан эди. Тютюн хуржунну юсюнде жамауу урушну азабы адамланы жюреклеринде, къадарларында къойгъан ачы таплагъа ушагъанын чертеди Къайсын.

Башда сагъыныла келген сыфат къауум Къулийланы Къ. эстетика кёз къарамын ачыкълаугъа бойсунады, аны суратлау сынамыны жангы жетишимлериди. Фахмулу жазыучуну къаламындан чыкъгъан чыгъармала аны суратлау къолайына ишексиз этедиле, суратлау хунерини бийик даражагъа кётюрюлгенине шагъатлыкъ этген юлгюледиле.

2.2. 1960–70-чи жыллада малкъар прозада ачыкъланнган суратлау белгилени миллетлик магъаналары

Озгъан ёмюрню 1960–70-чи жылларында миллет прозада суратлау белгиле бла хайырланыу усталыкъ бийик даражагъа жетишгенин чертирге керекди. Бу чыгъармачылыкъ ызны айырып, андан ары айнытханла Тёппеланы Алим («Ташыуул», «Сыйрат кёпюр»), Шауаланы Хасан («Ит жыйын», «Тузакъ»), Гадийланы Ибрагим («Нарт уя»), Гуртуланы Эльдар («Шамсудин къала», «Акъ телефон») болгъандыла. Аланы чыгъармачылыкъларында «мифология сыфатла, литературагъа белгилеча киргенлери бла да къалмай, ушашдырыу, тенглешдириу къуллугъун да толтура, жангы сыфатла, метафорала къураргъа онг берединe [106:301 бет].

Алайды да, 1960–70-чи жылладагъы малкъар прозада шарт ачыкъланып башлагъан магъаналы суратлау мадарладан бири – айырмалы белгилени болушлукълары бла жаз тилде, жашырын халда халкъны тарых жолунда неда жамауат жашауда эсленнген чюйреликлени кёргюзтюдю. Миллет жазыучуланы да ёз чыгъармачылыкъларында инсанны ич дуниясын (жюрек тебиуюн, жарсыуларын, энчи кёз къарамын, кёп тюрлю сезимлерин, ниетин) терен ачыкъларгъа, жашауну да кенг, кёп тюрсюнлю суратын къураргъа итинмекликлери кючленеди.

Алгъаракълада белгиле бла хайырланыу юлгюле миллет жазыучуланы чыгъармаларында тёрели болмай, жаланда бир-бир повестьледе неда романлада тюбей тургъан эселе, белгиленнген тарых кезиуде ала аслам санда эсленедиле. Аллай чыгъармаланы поэтика жаны бла тинтгенде, бир ненча айырмалы шартны белгилерчады: аланы къуралыу халлары халкъны кёлден чыгъармачылыгъына бла мифологиягъа жуукълугъун, суратлау шартлылыкъгъа женгдиргенлерин, хапарлауну барыуунда бир ненча къаршы ызны ачыкъланыуун, чыгъармада суратланнган сыфатланы кёп магъаналылыкъларын, белгилени да жайма ангыламлагъа ётерге ёчлюклерин.

Суратлау шартлылыкъны ышанлары аз да белгиленнген чыгъармала, башда айта келгенибизча, миллет адабиятда кёп тюйюлдюле. Аны

себепли, аланы барын да бирикдирген жорукъларын ачыкъ этип, энчи къауумнуча тинтирге тийишлиди. Ол къауумгъа, сёз ючюн, Гадийланы И. «Нарт уя» деген романын къошаргъа боллукъду. Нек дегенде, бу чыгъармада бир талай инсанны къадарлары халкъыбызны тарыхында бушуулу болумла бла байламлы кёргюзтюлюнедиле. Анга кёре эпикалы хапарлауда бир ненча магъаналы сюжет ыз бир бирге жалгъанып бериледиле.

Чыгъармада ачыкъланнган болумла Нарт Уя атлы жер бла байламлыдыла. Жазыучуну суратлау муратына бойсуна, Нарт Уя жыйышдырыулу белгини орунунда хайырланылады. Бу элде жашагъан жамауат уллу ниет хазнасы бла энчиленеди. Романда суратланнган сыфатла эсде къалырчадыла, кеслери да эрттегили Нарт таурухлада ачыкъланнган эпикалы жигитлеге ушашдырыладыла. Жигитликни темасындан сора да Гадий улу ёз чыгъармасында инсан къылыкъны ниет-сезим айныуун тинтиуге энчи эс бурады.

Романны къуралыу халы да айырмалыды. Жазыучу, тёредеча, чыгъарманы сюжет ызын тизгинли этип кюрешмейди. Хапарлауда заманны чеклерин белгилерге къыйынды, халкъны эрттегили жашау болуму деген болмаса. Аны ючюн болур романны энчи кесеклерини бир бирге тынгылы жалгъанмагъанлары. Чыгъарманы хапарлау ёзеги бир ненча магъана ыздан жыйышдырылады. Автор бусагъат заманны кёргюзтюуден сора тюзюнлей озгъан заманны болумларын суратлаугъа кёчеди, неда бир эсгериуню башхагъа алышындырыргъа. Ол себепден окъуучугъа аллай суратлау текстни магъанасын ангыларгъа къыйыныракъ болады. Романны къуралыу энчилиги аны артыгъыракъда символизмни жорукъларына келишдиреди. Гадий улу чыгъармасына бир талай фольклор сюжетни кийиргенин белгилерчады, жазыу тилини да халкъны кёлден чыгъармачылыгъында хайырланылгъан афоризмлеге ушашдырылгъанын да.

Кёп магъаналы суратлау белгиле жазыучуну «Нарт Уя» деген романындан сора да къысха хапарларында да аз тюйюлдюле. Айтхан оюмубузгъа Гадий улуну «Эсимдеди», «Бекболатны хапарлары» деген китаплары шагъатдыла. Сагъынылгъан проза жыйымдыкъларында халкъны кёлден чыгъармачылыгъындан алыннган сыфатла бла мифология сюжетле кёп санда тюбейдиле. Хапарланы асламы жомакъ халда жазылгъандыла, къуралыулары да анга кёреди. Аланы насийхат магъаналары уллуду. Гадийланы И. гитче кёрюмдюлю проза чыгъармаларында жашау кертилик бла бирге къурашдырылгъан болумла да жер тапхандыла. Ол зат жазыучуну суратлау ызын мифологиягъа жуукълашдырады. Сёз ючюн, юлгюге «Гюлчюню жомагъын» алайыкъ.

Хапарда *гюл* бла *терекни* сыфатлары айырмалы магъананы тутадыла. Ала кеслери да чыгъармада суратлау белгини къуллугъун толтурадыла. Бу сыфатланы юсю бла автор жашырын магъананы ангылатады.

Белгиленнген кезиуде Гадий улу «Къанатлыда жел улуйду» деген жангы повестин жарашдыргъанды. Аны магъана жигин, суратлау мурдорун халкъыбызны сюргюнде бушуулу къадары, къыйын тарых болумлары къурагъандыла. Аланы суратлауда жазыучу жашау кертиликден таймайды. Повестьде ачыкъланнган сыфатла бла энчи белгиле жашауну кюйсюз, ачы бетин кёргюзтюуге бойсунадыла. Таулу халкъ сынагъан къыйынлыкъны автор айырмалы суратлау белгилени болушлукълары бла ачыкъларгъа жетишгенди. Аладан бирине улугъан *желни* санаргъа боллукъду. Ол миллетибизге къадар сынатырыкъ зарауатлыкъны белгисиди.

Гадийланы Ибрагимни эпикалы прозасы кёп магъаналыды, жашауну терининден тинтиу жорукъгъа бойсуннган чыгъармаладан къуралгъанды. Жазыучуну суратлау низамында публицистиканы, реалист хапарлауну белгилери бирикдирилип, суратлау муратына жетерге себеплик этедиле. Айтханыбыздан тышында чертирге тийишлиси – Гадий улуну чыгъармаларында баш жигитлени сыфатларында эсленнген ушашлыкъды. Ала барысы да миллетни келечилеридиле, аны ниет хазнасын ёз къылыкъларына сингдирген. Жигитлени жашау сынамларында бла къадарларында миллетлик ангылам шарт белгиленеди дерчады.

1960–70-чи жыллада малкъар адабиятда роман жанр тири айнып башлайды. Уллу кёрюмдюлю проза чыгъармаланы жарашдырыу иш миллет жазыучуладан тарых сезимлерини ёсюуюн излегенди. Белгиленнген жыйырмажыллыкъда малкъар литературагъа фахмулу жаш жазыучуланы къаууму къошулгъанды. Аланы санында: Тёппеланы Алим, Толгъурланы Зейтун, Шауаланы Хасан, Гуртуланы Эльдар. Бу авторланы чыгъармачылыкълары миллет адабиятны иги да жангыртханын, тарых ангыламны да кенгертгенин чертирге керекди. Жазыучуланы асламы озгъан заманны болумларына багъа бере, жашау кертиликни бузмай, тарыхыбызны магъаналы кезиулерин тюз кёзден, бушуулу макъамда суратларгъа итинедиле. Суратлау сыфатны, инсан къылыкъны да халкъны къадары бла къысха байламлыкъда ачыкъларгъа итинедиле.

Малкъар прозачыла баш жигитлерини ич дунияларын айныу халда кёргюзтгенлери да уллу жетишимлеринден бириди. Ол жаны бла Шауаланы Хасанны «Кюйген тап» (1968) деген биринчи хапарла китабын сагъыныргъа боллукъду. Озгъан урушну бушуулу болумлары, ачы татыуу жамауат эсде терен ыз къойгъанын белгилени юсю бла жазыучу уста чертеди.

Тарых темагъа Гуртуланы Эльдарны чыгъармачылыгъы да жораланнганды. Малкъар прозада аны аты артыгъыракъда сатиралы хапарны айныуу бла байламлыды. Болсада, жазыучуну суратлау сынамы бу жанр бла чекленмегенди. Гурту улу кёбюсюнде жангы жашауну белгилерин ачыкълаугъа эс бургъан, бусагъат заманны болумларын суратларгъа тартыннган авторду. Алай, жазыучу, башха къалам къарындашларыча, халкъны тарых жашауна жораланнган чыгъармала да жазгъанды. Ол жаны бла прозачыны «Шамсудин къала» деген романы айырмалыды. Сагъынылгъан чыгъармада этнографиялыкъ шарт эсленеди. Жазыучу миллетибизни буруннгу заманлада жашау-турмуш халын, аны адепнамыс тёрелерин да тынгылы суратлаялгъанды. Стилистика жаны бла алып къарагъанда, романны кёрюмдюсю лирикалыкъ бла романтикалыкъ жазыу ызны жорукъларына келишгенин белгилерчады.

Чыгъарманы магъана ёзегин заманла бла тёлюлени араларында байламлыкълары къурайды. Автор тинтиуге тарых эс бла тарых сынам деген ангыламланы айырады. Халкъыбызны эрттегили жашауун суратлай, Гурту улу аны ниет байлыгъын, маданият хазнасын жыйышдыргъан сыфатланы ачыкъларгъа итинеди. Таулуну миллет энчилиги Алан Тарында жашагъан къарт уста Заурбек бла Шамсудинни сыфатларында белгиленеди. Ала азат кёллюдюле, тюзлюк ючюн кюрешчиледиле. Туугъан журтларын тыш миллетли аскерлени чабыууллукъларындан къутхарыргъа таукелдиле.

Шамсудинни сыфаты кётюртюу-семиртиу халда суратланнганлыкъгъа, аны аты жамауат арасында жигитликни ёкюлюдю. Ол бардыргъан кюреш, туугъан жерге кертичиликни белгиси болуп, халкъны эсинде къалгъанды. Анга жоралап, таш уста Заурбек сейирлик къала ишлегенди. Чыгъармада ачыкъланнган Шамсудин къаласы суратлау белгини даражасына ётеди. Жашауну юзюлмезине, таза ниет ёчюлмезине шагъатлыкъ эте, таукелликни бла Ата журтха сюймекликни белгисича ангыланады. Къала кёпню кёрген, азаплыкъ сынагъан таулу халкъны сын ташыды дерге боллукъду.

Малкъар адабиятны реалист прозасыны айныу жолунда жангы жорукълагъа кёре энчи тематика ызла белгилене башлайдыла. Инсанны ич дуниясын тинтиу бла суратлау оюмну кючлендирир муратда, миллет жазыучула адам улуну жюрегинде жашырылгъан чюйрели шартланы, экили сезимлени ачыкъларгъа, аны къылыкъ илишанларын эсеплеген сылтауланы туура этерге итинедиле. Ала, жашау кертиликге таянып, энчи инсан къадарны юлгюсюнде халкъны тарых жолун жангы къарамдан суратларгъа жетишгендиле. Ол халда 1960–70-чи жылладагъы миллет литературада суратлау чюйреликни жютюлендириуге итиниулюк

шарт кёрюнеди. Адабият чыгъармала кёпмагъаналылыкълары бла айырмалыдыла. Суратлау сыфат бла суратлау оюмну биригиулерин да чертирчады. Эпикалы проза чыгъармаланы къуралыу жаны бла тынгылылыгъы да миллет жазыучуланы уллу жетишимлеринден бириди.

1960–70-чи жылланы битеулитературалыкъ кёрюмдюсюнде (башхача айтханда, миллет адабиятны бу кезиудеги айныуунда) Толгъурланы Зейтунну бла Тёппеланы Алимни чыгъармачылыкълары энчидиле. Аланы айырмалы этген жангы жазыу ызды. Эки жазыучу да малкъар прозаны ниет магъанасын жангыртыу эм байыкъдырыу жолну сайлайдыла. Алгъаракълада миллет авторланы энчи чыгъармаларында эслене башлагъан тенглешдириу суратлау оюм Толгъурланы З. бла Тёппеланы А. прозаларында тынгылы орналып, тири айныйды дерге боллукъду.

Тёппе улуну чыгъармачылыкъ хунери озгъан ёмюрню 70-чи жылларында жангы кюч алады. Белгиленнген кезиуде жазыучуну айырмалы хапарлары («Гуппур Геуузну кёпюрю», «Пиринчни сютлей акълыгъы»), повести («Тузлу гюттю»), романлары («Ташыуул», «Сыйрат кёпюр», «Азатлыкъ») бири бирини ызындан басмадан чыкъгъанды-ла. Башда сагъынылгъан хапарланы къурамларында новелла жанрны ышанлары эсленедиле, аланы ниет магъаналары да энчиди. Былада метафора бла суратлау белги тири жюрютюлюнедиле.

Юлгюге «Гуппур Геуузну кёпюрю» деген хапарын алайыкъ. Кёпюрню сыфаты чыгъармада идеология чюйреликни ачыкъларгъа себеплик этеди. Кеси да жыйышдырыулу магъананы тутады. Эки баш жигитни бир бирге къаршчы сюелиулерин, аланы ниет сезимлерини келишимсизликлерин, ол болумну сылтауларын да жазыучу уста кёргюзталгъанды. Чыгъарманы жашырын насийхат магъанасы хапарлауну ахырында тамам ангылашынып башлайды. Ол 1930-чу жылладагъы жашау халны гитчеленнген, къысхартылгъан суратыды.

Хапарны сюжет жигин къурагъан суратлау чюйрелик Жарахмат бла Тукону (жесир бла къалауурну) бир бирге къажаулукъларында ачыкъ болады. Тау черекни эки жагъасын жалгъагъан ышаннгысыз кёпюр жангы заман бла алгъыннгы жашау турмушну арасын ачыкълагъан айырмалы белгиди. Ол «кёпюрню» юсю бла бир жагъадан башха жанына ётген бек къыйынды, къоркъуулуду. Жарахмат (жангы низамны келечиси) жолну тамам ётеди. Туко уа, сууну бирси жагъасына ётеме дегенлей, кёпюр оюлуп, энишге жыгъылыргъа аздан къалгъанды. Ол такъыйкъада Туко жесирине жанымы къутхарыр амал изле деп, жалынады, Жарахматны эки къолу жип бла къысылып тургъанын унутуп.

Бу суратда, тюзню-терсни айырып, ким хорларын жашау кеси кёргюзтгенди. Тукону ёлюмден къутхарылмазы, аны жашауу ахыр чегине

жетгени да ишексизди. Адам ёз къолу бла кеси кесине кебин бичгенди. Тукону къадары озгъан заманны жашау-турмуш халы къалай бла эм не себепден оюлгъанын ачыкълайды. Кесигиз кёргенликден, Тёппе улу энчи суратлау белгилени болушлукълары бла тарых болумлагъа багъа береди, аланы кеси ангыламына кёре ачыкъларгъа жетишеди. Анга кёре хапарны идеологиялыкъ магъанасы да окъуучугъа ангылашыныулу бола барады.

Жазыучуну артдаракъда басмаланнган проза чыгъармаларыны композиция къурамлары да белгиленнген низамгъа кёре жарашдырылгъандыла. Тёппеланы А. «Ташыуул», «Сыйрат кёпюр», «Азатлыкъ» деген романлары халкъыбызны тарыхыны бушуулу кезиулерине (октябрь революция бла байламлы тюрлениуле, Уллу Ата журт урушну къазауаты, сюргюнню азап жыллары) жораланнгандыла. Аланы барысыны да магъаналы ниет ызы – адам улугъа сакълыкъды.

Суратлау белгиле бла хайырланыу усталыкъны бийик даражагъа кётюрген малкъар жазыучуладан бири Толгъурланы Зейтунду. Миллет автор ёз чыгъармачылыгъында реалист суратлау амалны себеплиги бла кесини дуниягъа, жашаугъа да кёз къарамын, энчи оюмун, терен философия фикирин ачыкъларгъа итиннгенди. Толгъур улуну къайсы чыгъармасын алсанг да, анда энчи айырылгъан жигитлени тизмеси, жыйышдырыулу сыфатланы къаууму, кёп магъаналы суратлау белгиле къураладыла. Хапарлау текстни энчилигин тинтгенде, мифология сюжетлени аслам санда хайырланылгъанларын да чертирге тийишлиди.

1960–70-чи жыллада басмаланнган «Акъ гыранча», «Ашыкъ оюн», «Къызгъыл кырдыкла» деген повестьлеринде, ызы бла «Жетегейле» деген романында жазыучу суратлау белгилени айырмалы юлгюлерин кёргюзтгенди. Уллу эпикалы сурат болсун, неда къысха хапар болсун, фахмулу автор гитче затны юсю бла терен оюмну ангылатыргъа жетишгенди. Айтханыбызгъа Толгъур улуну «Тёгюлген минчакъла», «Юч тюлкю балачыкъны хапары» деген чыгъармаларыны магъаналары шагъатдыла. Аланы суратлау кёрюмдюлеринде бир ненча магъана ыз белгиленеди.

Биринчи сагъыннган чыгъармада тёгюлген минчакъла сюймеклик сезимни ёлчемича бериледиле. Ала эки сюйгенни бир бирге ийнаныулукъларын тас этгенлерини белгисича ангыланадыла. Чыгъармада ал сатыргъа ниет проблематика чыгъарылады. Хапарны баш жигити – суратчыды. Ол сюйген тиширыууну ариу суратын ишлегенди. Кёп кере анга къарап, ауур сагъышла башын бийлейдиле. Жазыучу баш жигитини ич дуниясын, жюрек тебиуюн, жарсыуларын, иги къууумларын да тынгылы ачыкълаялгъанды дерчады. Ол ишни тамамлаугъа текстде

аслам санда тюбеген, энчи суратлау къуллукъну толтургъан ич сагъышла да себеплик этгендиле.

Экинчи хапарны композиция къурамында жазыучуну философия-эстетика оюму, биягъыча, суратлау белгилени юсю бла ачыкъланады. Толгъур улу, окъуучусуну эсин хапарлаудан айырмай, чыгъарманы ниет магъанасын ангыларгъа амал береди. Жазыучу сабийни ич дуниясын, бийик умутларын, жашаудан алгъан адеп-къылыкъ юлгюлерин уста кёргюзталгъанды дерчады. Хапарны терен насийхат магъанасы адамны табийгъатха эссиз къатылыуу нечик бушуулу болумла туудургъанын ангылатыудады.

Баш жигити Зарифни табийгъатны сейирлендириулю дуниясына жуукълашыргъа итиниую анга жангылыч иш этдиреди. Ол, агъачда бара барып, тюлкю балачыкъланы тургъан орунларындан чыгъарып, аналарындан айырып, юйге алып кетген эди. Сабий жашчыкъ жаныуарланы азатлыкъларын сыйыргъанын сезалмайды. Аны алай этгени жюрек къатылыкъдан неда огъурсуз къылыгъындан тюйюл эди, жаны болгъан затха заран этерме деп ангыламы болмагъанданды. Хапарны ахырында тюлкю балаланы ёлгенлери жашчыкъны бек жарсытханды. Болсада, энди башха амалы жокъду, этерин этгенди. Аллай жашау сынам адамны дуниягъа къарамын тюрлендиреди, тюзню-терсни ангыларгъа болушады.

Бу тюрлю болумланы суратлай, Толгъур улу магъаналы ниет соруулагъа жууап излейди: табийгъатда бир затны да тамырларындан юзерге, ёз жеринден айырыргъа жарамагъанын. Алай бла, автор сабий эсге жан аурута билмекликни, табийгъатха, жаныуарлагъа да сакълыкъны магъаналыгъын ангылатады. Ол оюмну жазыучу энчи суратлау белгиде кёргюзталгъанды. Тюлкю орунну аллын жапхан губу ау чыгъарманы философия фикирин ачыкълаугъа бойсунады.

Толгъурланы 3. хапар жанрны чеклерин кенгертеди, жашаудан алыннган бир гитче суратха терен фикирни, битеудуниялыкъ ниет ангыламны магъана кенглигин сыйындырып, окъуучуну эсине, жюрегине да къысха жол табады. Жазыучуну суратлау хунери хар жангы чыгъармасы бла чыныгъа, кючлене барады. Аны суратлаучулукъ фахмусу бийик даражагъа жетгенине къурагъан сыфат къауумуну тынгылылыгъы, баш жигитлерини ич сырларын терен ачыкълаялгъаны да шагъатдыла.

Символизмни шартлары Толгъур улуну «Акъ гыранча» деген повестинде да эсленедиле. Жангы чыгъармасында автор, тёредеча, сюймеклик бла ниет айырыу соруулану айнытады (Мажит бла Фатиматны келишимлеринде). Кертисин айтханда, жазыучуну битеу чыгъармачы-

лыгъында ниет магъана энчи жерни алады. Бу юлгюде да ол жамауат жашауда неда инсанны ич дуниясында эсленнген ниет такъырлыкъны чертип кёргюзтеди. Автор совет къыралда айныгъан тюрлениуле къыз тиширыуну оюмуна, кесин адамла арасында жюрютюу халына заран жетдиргенлерин айтады. Халкъда ёмюрле бла сакъланнган адет-тёреле бла низам, ниет-сезим хазнаны багъалары бюгюннгю жашауда къалай учузланнганларын окъуучусуна ангылатыргъа итинеди. Фатиманы къылыгъында эсленнген тюрлениуле сюйген адамындан айырылыууну сылтауу болгъандыла. Ол болум бла байламлы акъ таулу гыранча чыгъармада тазалыкъны эм ариу ниетлиликни белгиси болуп келеди. Акъ тюрсюн битеудуниялыкъ мифология оюмгъа кёре не заманда да огъурлулукъну ёлчеми болгъанды.

Толгъур улуну жазыучулукъ усталыгъыны даражасына «Ашыкъ оюн» деген повестине кёре багъа бичерге боллукъду. Малкъар прозачы адам улуну жашауунда магъаналы жерни тутхан ниет-эстетика ёлчемлени тёрге чыгъарады. Ол жамауат жашауда кёзге уруннган чюйреликле не хыйсапдан болурла, аланы сылтаулары недеди деген соруулагъа жууап излейди. Повестьни баш жигити Шабазны жашау жолу, сабийлигини юсюнден эсгериулери, аны къылыкъ энчилиги, кеси къадарында кёрген, сынагъан болумланы ангыларгъа итиниулюгю, ала бла байламлы ич оюмлары, тёгерегинде бола тургъан ишлеге кёз къарамы – была барысы да бюгюнлюкде инсанны ниет такъырлыгъыны сылтауларын ачыкъ этген шартладыла.

Шахарда къурала башлагъан жангы жашаугъа Шабазны келиширге кюрешгени артыкъ жетишимли болмагъанды. Шахардагъы жашаутурмуш болумла аны алгъыннгы кёз къарамын, къылыкъ-ылыгъын тюрлендиргенди, сынамына уа зат къошмагъанды. Энди ол къуллукъда ишлегенликге, жашау болумлары да игиленнгенликге, Шабаз кесини магъанасызлыгъын толу ангылайды. Аны жюрегинде къыстау баргъан ниет кюрешни автор экили сезиминде кёргюзтеди: бюгюннгю жашау халгъа арталлыда келишалмагъаны, бир жанындан, шахарда жашаргъа тюшгенини амалсызлыгъы – экинчиден – Шабазны жюрегин дайым тынгысыз этеди.

Повестьни баш жигитини алгъыннгы жашауу бла бусагъатдагъы болуму бир бирге чюйре келгенлери, миллетни энчилеген буруннгу адет-тёреле да бюгюнлюкдеги шахар жашаугъа къаршчы сюелгенлерини белгисиди. Ол чюйрелик жазыучуну кёз къарамын, аны ёз оюмун ачыкълайды десек, жангылырыкъ тюйюлбюз. Ниет сезимине кёре жол айырыуда авторну къатылыгъы ишексизди. Толгъур улу тюзню-терсни окъуучугъа кеси кёргюзтеди. Шабазны жангылычы неде болгъанын

ангылатыр ючюн, автор хапарлаугъа жангы сыфатны кийиреди. Бёрюжырт Къурта (итни аты) иесини жашауна тышындан, ташадан къарап, ёз ангыламына кёре багъа бичеди. Повестьни окъугъанда, Къуртаны ич сагъышлары жазыучуну оюмлары болгъанына ишеклик къалмайды. Итни сыфаты, мифология оюмлауну жорукъларына бойсунуп, аны къылыгъы адамгъа ушатылады. Кеси да адеп-намыс тёрелени ёлчемича ангыланады.

Толгъурланы Зейтунну эпикалы прозасыны тенглешдириу магъанасы жазыучуну тарых эм мифология сезими бла жорукъланады десек, жалгъан сёз айтмазбыз. Ол къурагъан сыфат къауумну кёбюсюнде айырмалы суратлау белгилеге ётюп къалгъанлары да бошдан тюйюлдю. Белгиленнген шарт Толгъур улуну прозасын мифге жуукълашдырады. «Къызгъыл кырдыкла» деген повестьни къуралыу халы да башда айтхан оюмубузгъа тюшюндюреди.

Чыгъарманы жарашдыдыр кезиуге жазыучу кесини суратлау хунерин, чыгъармачылыкъ сынамын иги да ёсдюрюп, миллет прозада энчи ызын белгилерге жетишген эди. Аны суратлау хатыны башхаладан айырмалыгъы недеди, деп соргъаннга жууабы бирди: малкъар адабиятчы ёз чыгъармачылыгъында жашау-тарых кертиликни ачыкълау бла бирге жыйышдырыулу, жайма сыфатланы къурауда суратлау шартлылыкъны бийик юлгюлерин кёргюзтгенди. Толгъурланы З. эпикалы прозасында гитче затны юсю бла магъаналы соруула ачыкъланадыла.

Суратлау белгиле бла хайырланыулукъну юсюнден айтхан заманда, повестьде эс бурургъа тийишли жерлери кёпдюле. Тыш кёз къарам авторгъа жашауну терининден ангыларгъа болушады. Толгъур улу инсанны ич сезимин, жюрек жарсыуларын, дунияда бола тургъан тюрлениулени магъаналарын уста кёргюзтеди. Жазыучуну суратлау къарамыны жютюлюгю жашауда айырмалы жерни алгъан сезимлени бир энчи белгиледе жыйышдырып, тынгылы да, кенг да ачыкъларгъа жетишгенди. Алгъаракълада белгилей келгенибизча, аны эпикалы чыгъармачылыгъында бир энчи сыфат жайма ангыламгъа ётюп къалыргъа да болады.

«Къызгъыл кырдыкланы» хапарлау заманы Уллу Ата журт урушну жылларын сыйындыргъанды. Жангы чыгъармасында жазыучу кенг тенглешдириуле бла хайырланады. Болсада, Толгъур улуну жазыу хатында метафорагъа тартыныуу бегирек эсленеди. Керти жашаугъа жуукълашдырылгъан хапарлау бла бирге повестьде лирикалыкъ ич сёз энчи жерин табады. «Адам бла заман», ниет айырыу, инсан къылыкъны тарых болумлада айныу халда кёргюзтюу, суратлау чюйреликлени да кёп тюрлюлюклери – была барысы «Къызгъыл кырдыкла» деген чыгъарманы магъанасын энчилеген шартладыла. Повестьде хар

бир сюжет атламны эки, юч неда андан да кёп жашырын магъанасы ачыкълана, суратлау сыфатны экили къурамын белгилерге амал береди. Автор аны инсан къылыкъны эсеплеген жашау болумла бла къысха байламлыкъда кёргюзтеди.

Суратлау чюйреликни ышанлары да тюрленнгендиле. Белгиленнген чыгъармада эки тюрлю чюйрелик ачыкъланады: биринчиси – тыш чюйреликди, ол хапарлауну айныуунда ангылашыныулу болады; экинчиси – ич чюйрелик – баш жигитлерини сыфатларында, къылыкъ илишанларында, жюрек сезимлеринде бла эслеринде белгиленнген къаршылыкъдады. Аллай чюйрелик адамны ич сагъышларында, жашау жолун тюз неда терс айырыуунда, арсарлыгъында, сагъайыуунда, экили сезимлеринде ачыкъланады.

Суратлау белгиле повестьни ал тизгинлеринден окъуна кёзге урунадыла. Талада кёргюзтюлюннген беш къабыр Къаспот бла аны жигит жашларыны ахыр тынчайгъан жерлеридиле. Ала барысы да, туугъан журтларын душмандан къоруулай, былайда жоюлгъандыла. Элни жамауаты бу жерге Къаспотну Таласы деп атагъанды. Эпикалы чыгъарманы баш жигитини (Къаспотну) къадары бу Таланы къадарына сейир ушайды.

Хапарлауну айный баргъаны бла суратлау белгилени тизмеси да кенгере барады: Тала – бешик – Ата Журт – от жагъа – адам улуну жер юсюнде жашауну ахыр чеги. Быллай метафоралыкъ тенглешдириуле, бири бирине ёте, бир бирге жалгъана, баш жигитни ёз къадарын туугъан жери бла, табийгъаты бла байламлыкъда кёргенин ачыкъ этедиле [14:208].

Къаспотну акъылман сёзлери, терен оюмлауу, жашау сынамы жашларына адеп-къылыкъ, ниет-намыс тёрелени жорукълауунда эсленедиле. Каракай тауда журну ёлтюргенде, атасы анга былай айтханды: «Сен бюгюн туугъан жеринге айландырып ушкок атханса, насыбынгы жаралы этгенсе». Атасы бла жашыны араларында ниет келишимсизлик бу суратда шарт кёрюнеди. Каракайны табийгъатха сансызлыгъы, кючю болгъан къарыусузуракъны марагъанын тюзге санагъаны да белгиленеди. Къаспот табийгъатны багъалай биледи, анга сакълыкъ керегин ангылайды, туугъан жери анга кюч берген хауа уртламды. «Агъач а, сюнгюлерин кётюрген аскерлей…тизилгенди. Къаспот кеси да жамауат аскер аллына чыкъгъан аскер башчылай сюеледи. Ма бу агъач, къалауурлукъда тургъан эски къалалача ташла, сауулгъан сютлей жылы топуракъ…аны отха хорлатмаз кюбесидиле» [153:95]. Суратлау текстни байыкъдыргъан, эсде къалырча айырмалы тенглешдириуле, жюрекни теренине жетген жютю, акъылман сёзле, кючлю сезимле Толгъур улуну бу чыгъармасында тийишли жерлерин тапхандыла.

Не десенг да, Къаспот махтаулу, намысы бийик даражагъа кётюрюлген жигитди. Аны сыфаты жыйышдырыулуду. Ол таулу халкъны ниет хазнасын жюрютген инсанды. Къаспотну жашауу повестьде жигитликни, чыдамлыкъны, ниет тазалыкъны, туугъан журтуна къуллукъ этиуню айырмалы юлгюсю болуп келеди. Энчи алыннган таулу юйюрде келишимликни ачыкълай, аны юсю бла жазыучу жашауда хакъ эм жалгъан зат не болгъанын айырыргъа итинеди.

Къаспотну юйдегисинде ниет бирликни Каракай (тамата уланларындан бири) бузгъанды. Ол къадары буюргъан сынаугъа чыдаялмагъанды. Атасы, Таланы душманладан сакълар ючюн, жашларын ёлюм жорагъа салгъанын терсге санап, аны буйругъуна женгдирмегенди. Къаспот бла Каракайны араларында келишимсизлик бир бирге къаршы ангыламланы ачыкълайды. Базманны бир къыйырында – халкъ багъалагъан, таулу эр кишини айырмалы къылыкъ илишанлары – тюз ниетлилик эм инсан борч. Экинчи жанында – менсиниулюк сезим, кеси къайгъылылыкъ. Анга кёре жазыучу суратлау чыгъармасында баш жигитлерини энчи къылыкъларын ачыкъларгъа амал берген болумланы къурайды. Ол тюрлю болумлада аланы ниет сезимлери, ич дуниялары, ёз жашауларында нени магъаналыгъа санагъанлары, къайсы жолну айыргъанлары да шарт боладыла.

Къайсы сезим хорлайды ахырында? Табийгъат бла адам улуну, Ата журт бла инсанны бир бирлери бла айырылмазлыкъ байламлыкъда болгъанларын сезиу, аланы алларында кесини борчлулугъун ангылау, ёз жашаун халкъыны къадары бла бирге кёрюу Къаспотну къылыгъын къурагъан, аны инсанлыгъын энчилеген ышанладыла. Жашы Каракай, къан жуукълукъну унутуп (ол а таулу эр кишини ангылаунда магъаналы сезимледен бирине саналгъанды), кесине таплыкъны излегенди. Атасыны салгъан налаты аны ёз юйюрюнден айыргъанды, жамауатдан да кери этгенди, ажымлы ёлюм, насыпсыз къадар буюргъанды, жангызлыкъны ачыулу азабын сынатханды. Ол сыйсызлыкъ, учузлукъ, ыспассызлыкъ не болгъанын кеси юсюнде толу ангылагъанды. Къадар анга ол азапны кёлсюзлюгю бла менсиниулюгю ючюн сынаугъа салгъанды.

Толгъур улу жазгъаннга кёре: «ыспаслы ёлюм жашауча бийикди». Каракай а, къарындашларыны къатларында сюелип, билекден-билекге ала бла бирге ёлюмге ыспаслы тюберге сюймеген эди. Кёлсюзлюкге хорлатханды, эрча ёлгенден эсе, жашауну айыргъанды. Аны ючюн жокъду анга жер не сауланы, не ёлгенлени араларында. Ол аур жюк Каракайны инбашларындан басып, этген гюняхлы ишлери ючюн кечгинлик излей, къарындашларыны къабырларына барыргъа ашыгъады, болсада, ары да анга жол жокъду энди. Толгъур улуну суратлау жигитине озгъан

замандан къачаргъа онг табылмайды. «Жашау ёз сырына кеси аламат юйретеди, кёп затха кечгинлик берип, кёп затны игиге тюрлендиреди. Алай дунияда заман тюрлендиралмагъан, ол кечгинлик бералмагъан затла да аз тюйюлдюле», – деп ангылатады автор окъуучусуна.

Каракайны ниет учузлукъгъа тюшгенини ауурлугъу артыгъыракъда атасыны жюрегин сындыргъаны ишексизди. Къаспотну тамата (акъыллы, жигит, ариу санлы, неге да уста) жашына ышаныулугъу кемсиз эди. Болсада, аны ахшы умутлары юзюлгендиле, ол тюнгюлгенди. Жашыны жангылыуунда кесини терслиги да болур деп, андан къыйналады. Гитчеликлеринден окъуна жашларын туугъан жерлерине анагъача табыныргъа, табийгъатны багъаларгъа, эрликни сыйларгъа юйретгенди. Ата журтуна сюймеклик сёзлени Къаспот Аллахха тилекнича къайтарып тургъанды. Ол, инсанлыкъ борчуна бойсуна, жашларын ёлюм жорагъа салгъанды, кёлсюзлюк этген Каракайны уа таладан къыстагъанды, анга ата сюймеклигин жюрегинден юзюп алгъанды. Алай бла, Каракай Къаспотха чюйре сюелген жигитди, аны этими, оюму да ниет базманны бирси жанындадыла. Аны сыфатында жазыучу ниет саякълыкъны кёргюзталгъанды. Каракайны къылыкъ-ылыгъына багъа бичиуде Толгъур улуну къатылыгъы да ол болум бла байламлыды. Каракайны къадары чыгъармада инсанны ёз тамырларындан айырылыуну, башхача айтханда, ниет таянчагъын, тутуругъун тас этиуню юлгюсюча берилгенди.

Кесигиз кёргенликден, бу чыгъармада кёлдеги сезимлени ачыкълау магъаналы жерни алады. Ол суратлау жумушну толтурур амалтын, жазыучу кёбюсюнде тенглешдириу-ушашдырыу мадарла бла хайырланыргъа ёчдю. Ол тюрлю тенглешдириулени магъаналарын окъуучу тюз ангыларгъа керекди. Баш жигитлерин Толгъур улу хар не жаны бла да тынгылы ачыкъларгъа жетишгенди, аланы ич дунияларын, этимчиликлерини сылтауларын, сезим-оюм энчиликлерин да туура этип, тамам кёргюзталгъанды. Сёз ючюн, Каракайны жюрегинде сокъуранмакълыкъ, неда ёз терслигин ангылау жокъду, жангызда кесине къайгъырыу бла атасына кёлкъалдысы. Ол Къаспотну темиржюрекге санайды, кёзю къыйып туугъан сабийлерин ёлюмге жоралагъан, кесинден сора бир адамны айтхан сёзюн эшитирге унамагъан сангыраугъа.

«Къызгъыл кырдыкла» деген повестьни иги эс буруп окъугъаннга чыгъармада ачыкъланнган ниет магъананы айырмалыгъы шартды. Эки къаршчы сюелген жигитни тенглешдириу бири бирин угъайлагъан жашау ангыламланы ачыкъ этеди. Аланы экисине да ниет къарамдан багъа бериледи. Болсада, Толгъур улу жаланда Къаспот бла Каракайны араларында белгиленнген чюйреликни суратлау бла чекленип къалмайды. Жазыучугъа Каракайны кёлюнде, жюрегинде баргъан

сермешни ачыкълагъан магъаналыракъды. Анга кёре, повестьде «ниет айырыу» деген соруугъа энчи эс бурулады.

Толгъур улуну суратлаучулукъ хунери инсанны менсиниулюк психологиясын энчилеген шартланы белгилерге жетишгенди. «Алайлайын Каракайны санларын суукъ къалтырау бийледи, угъай, ол ма былай терк, билмей тургъанлай, ёлюп къалыргъа сюймейди…Жылы ашындан, тёшегинден, анасындан, элинден да айырылып ол кече-кюн тюйюлюп тургъаны ючюн анга ким ыспас этгенди, ким ариу сёз къоратханды… Ыспассыз, махтаусуз тюйюлюп тургъанды. Энди уа ол бюгюн былайда, суукъ ташланы артында ёлюрге керекди…ит кибик. Сора ол ким ючюн, не ючюн жоюлургъа керекди? – Каракай ачыуун ичинде сыйындыралмай, атасына къарады…Ол бир жоюлса, анга неден да не? Жашауу юзюлгеннге жашаудан хапар керек тюйюлдю. Сора Каракай бюгюн ким ючюн къанын тёгерге керекди, деп сорду жаш дагъыда кеси кесине. Бусагъатда ол келе тургъан душмандан эсе, атасын бек кёрюп болмай эди. Барысы да Къаспотну хатасынданды…Жигитлигинг, усталыгъынг ючюн да, жашлыгъынг, кёрген къыйынлыкъларынг – барысы ючюн да къара жер, тар къабыр. Угъай, ол болмаз…» [153:102–103]. Дунияда хар адамны ёз къадары болгъаны кертиди, насыбыбыз хар бирибизни башхады. Толгъур улуну жигити да ёз насыбына жол излегенди, алай, ол бу сёзню магъанасын терс ангылагъанды, жашауда кесине тынчлыкъны сайлагъанды. Каракай чыртта атасына ушамайды, аны оюму, сезими да андан энчидиле. Ол себепден, ата бла жашны араларында даулаш барады:

– Къоркъма, жашым, жер санга борчлу къалмаз. Жаланда сен бёркюнгю, эски чабырлай атып, борчунгдан къачма. Жер эрликни унутмайды…Бюгюн этмегенинги ёмюрде этмезсе.

– Он къарыш жерни мен къачан да табарма.

– Дорбун къыйырын, таш тюбюн табарса, адамла сюймей уру къазарла, къабыр а – угъай.

– Адамгъа къабыр керек тюйюлдю, жашау керекди…Ат – миннгенниди, жер – сюргенниди, тон – кийгенниди, жашау а – жашагъанныды.

– Тон кийиле-кийиле жыртылады, ат чаба-чаба жыгъылады, адам да темир терек болмайды – амандан ёлюрсе. Ёлмесенг да, къадарынгдан кюн жарыгъын угъай, кече къарангылыгъын тилей айланырса. – Бусагъатда Къаспотха жумушакъ сёлешген неден да къыйын эди. Алай жашы, бек мараучу жашы, ыспассызлыкъ сынарын сюймей эди. – Ой, аман, танг батыр болуученг да.

– Манга батырлыгъым, мараучулугъум бюгюнден сора да керек болур. Кёзбау сёз – жалгъан сёз. Жаннга жетгенде, кёзбаулукъ къалмайды. Жашау сюйген мангамы тёреди, жашаргъа сюеме. Келмей эсегиз, кетеме.

– Тохта, къачма. Къарындашларынгы къоюп кетсенг, жашым тюйюлсе. Жюрегимден тартып алырма, ожагъымдан къурум тюшгенча да кёрмем.

…Жууаш къозу къоркъакъ бёрю къачан болгъан болур. Жашыны ичинде жилян жукълагъанын атасы нек билмегенди. Огъесе адам да алма кибикмиди, къыйырындан къапхынчы, татыуу билинмеген. Ат ёсдюреме деп, къадыр ёсдюрген ата, айып болсун санга.

– Бёркюнгю къоя кет, – деди Къаспот, Каракай жууукълашханлай. [153:105–108].

Толгъурланы З. жазыу хатында символикалыкъ тенглешдириу эки тюрлю магъана ауурлукъну жыйышдыргъанын чертирчады. Повестьни къуралыу бёлюмлери жазыучу ангылатыргъа итиннген ниет оюмгъа бойсунадыла. Ол оюмну тынгылы ачыкъларгъа онг берген суратлау белгиледен бири *бёркню* сыфатыды. Жерге тёнгереген *бёрк* сыйын тюшюрген, эр киши намысын тас этген ётсюз адамны белгиси болгъанын чыгъармада юлгюлени юсюнде кёребиз.

Эрттегили адеп-къылыкъ юлгюледе ёсген таулуну акъылына кёре, бёрксюз эр киши ышыкъсыз, тыгъырыкъсыз къалгъан бла тенгди. «Аны тешдирген акъ сакъалгъа тюкюрген кибикди», – дейдиле халкъда. Жазыучу къурагъан сыфат къауум бла суратлау белгилени магъаналары эки къат кючленедиле. Алгъаракълада айта келгенибизча, бёркню сыфаты Каракайны эр киши сыйсызлыгъын белгилеуден сора да, аны эндиги жашауну магъанасызлыгъына, къадарыны да бушуулугъуна тюшюндюрген сыфатды.

Бёрк иесини бетин, жашау къадарын кеси юлгюсюнде кёргюзтеди. Уллу ариу бёрк, жерге тёнгереп, душман табанындан чартлап, амалсызлыгъын ангылай, кеси ауурлугъун тыялмай, тюртюле баргъаныча, иеси – Каракай да айланады дунияда жерин табалмай, тынгысыз жаралы жюрегине жапсарыу излей, гюняхлары ючюн кечгинлик тилей. Экисине да жокъду тынчлыкъ, экиси да ыспассыз жалынчакъла болгъандыла. Каракай жолун кеси айыргъанды, хар этген атламы жаргъа жууукълашдыргъанын ангыламай. Аны хатасындан туугъан жерини белгиси, атасыны ёкюлю – кём-кёк Тала къарындашларыны къанларына боялгъанды, жашил хансын душман чурукъла малтайдыла, юйюрю да тозурагъанды. Ол себепден, жокъду анга кечгинлик, жамауат налатыды анга «саугъа». Каракайны тынгысыз жаны тынчлыкъ табарыкъ тюйюлдю. Бёркю да айланады тюртюле, малтана, кимни болса чурукъ жухундан чартлай, окъла тешип, териси «сыннган къуш къанатлай» энишге салына.

Кёз кёрген болумланы суратлагъан азлыкъ этгенин ангылап, жашауну жашырын жорукъларын, шартларын ачыкъларгъа тохташхан

жазыу ызны чеклерин кенгертип», жазыучуну суратлаучулукъ хунери, бёркге жан салып, аны адам улусуча инжиле билгенин, жарсыуларын, кёлдеги оюмун, ачы сагъышларын да кёзге кёрюнюрча ачыкълай билгенди. *Бёркню* сыфаты семиртиу, къыйдырыу халда суратланады. Аны ич сагъышлары эсде къалырчадыла: «Мен бёркмеми, огъесе ундурукъ тюбюне атылып къалгъан жюн четенмеми…Мен иеми баш токъмагъы бла нек тёнгеремедим. Къызыл къандан толмай, тюкюрюкден нек толдум…Менде таулу аналаны къол жылыулары, кесим эрлени жылыта келдим. Къарыусуз къагъанакълагъа бешиклик да этдим. Эрлени эрсизликден сакъладым, намыссыз ишледен тыйдым. Энди кеси ауурлугъуму тыялмай барама. Барама, бёрю жыйындан къачхан къоянлай. Жилян тартхан макъалай…Жаланда эрлиги болгъанлагъа тийишли, алай эрлени, къоркъакъланы да тёппелерин бирча жылытдым…Кёлсюзлени кёрюп болмаучем, энди мени кесими кёрюп болмай, ызымдан къарайдыла…Алай ма бусагъат ёлюрме, ёлюрме – мангылайымы окъла тешгендиле, къабыргъам да элеклей. Ием жарлыды – анга намысха жол жокъду. Манга тёш башына жол жокъ кибик…» [153:110–111].

Жазыучу повестьни бушуулу макъамын андан ары айнытады: «Энди ол къанатлары сыннган къара къуш кибик, къайры урсала, ары уча, тийген жеринде къалады. Алай ёлмеди: бёркле ёлмейдиле, жаланда инжилген, ачыгъан этедиле…Ол жиляй айланыр, от башын излер да, эшик артын табалмаз…» [153:111].

Ниет соруулану юслеринден сагъышланнган заманда, жазыучу бир айыргъан ыздан таймайды, тюзню-терсни энчилеуде кеси оюмуна къатыды. Толгъур улу жашау болумланы бушуулу бетин ачыкъларгъа итинеди. Алай, чыгъармада кёргюзтюлген ниет кюреш бла ниет чюйреликлени ахыр чеклерине жетдирирге амал жокъду дегенни билдирирге кюрешеди. Толгъурланы З. эпикалы прозасында суратлау белги бла философия жорукълау айырылмазлыкъ байламлыкъда бериледиле. Бири бирине жалгъашдырылгъан ушатыу-тенглешдириу сыфатланы тизмеси кенгере барады. Жашау болумла бла жашау халны ачыкълай билиу жазыучуну чыгъармасын айырмалы этген ышанладыла.

Толгъурланы З. баш жигитлерини ич сырларын кенг, терен, жайма кёргюзтюрге итиниую артыгъыракъда Каракайны сыфатында тынгылы белгиленеди. Инсанлыкъ сезимни такъырлыгъы, «кесим» демеклиги, ёз жашаун халкъыны къадарындан айырыуу – Каракайны бушуулу халда суратлагъан, анга жангызлыкъны азабын сынатхан сылтауладыла. Аны сыфатына бир тюрлю къарамдан багъа берирча тюйюлдю. Жангылыч атламы ючюн ыспассыз болгъанлыкъгъа, Каракай не акъылы, не кючю, не сыфаты, не этими бла бир адамдан кем болмагъанын жазыучу кеси да

чертеди. Ол къарындашларына жигитликни, ётгюрлюкню юлгюлерин кёргюзтюп да тургъанды, атасыны ёкюлю, таянчагъы да болуп. Алай, кесини кючюн, онгун, кёп тюрлю хунерин огъурсузлукъгъа бургъанында кёреди жазыучу аны терслигин.

Толгъур улу жигитини ниет ёсюуюн, психология энчилигин, ич дуниясын, сезимлерин, кертиси бла да, уста ачыкълаялгъанды. Жазыучуну суратлау къарамыны жютюлюгю адамны хар этимини ал сылтауларын эм ахыр хыйсабын кёргюзтгенден сора да, аны кёлюнде, сезиминде, къылыкъ-ылыгъында эсленнген тюрлениулени ачыкъ этерге амал бергенди. Каракайны жюрегинде баргъан сермеш къайсы сезимни хорламы бла бошалырын окъуучу жаланда хапарлауну айныуунда тынгылы ангылайды. Ол кесини жалгъан оюмун, жангылычын кёралмайды, сыйы бла ёлгенден эсе жашауну айырады. Ол замандан башлап, аны жигитлиги жан сакълаугъа хорлатады, жашауу да, балчыкъгъа тёнгереген бёрклей, ыспассыз болуп къалады.

Каракайны ниет «тозурауун» кёргюзтюр муратда, жазыучу метафоралыкъ тенглешдириуле бла тири хайырланады. Каракай ариу сабий болуучу эди, алай, гитчелигинде чечекден ауруп, бетинде таплары къалгъандыла. Аны ич дуниясы да, бет сыфатына ушаш, эриши жанына тюрленнгенди. Ол халда энчи суратлау амалла бла Толгъур улу инсанны ниет учузланыуун ачыкъларгъа жетишгенди.

Каракайны сыфатын къурауда табийгъат болумланы себепликлери да эсленеди. Ала адамны кёлюндеги сезимлерине жан аурутадыла, неда кёрюпболмаулугъун билдирирге, бир тюрлю багъа бичерге онглары барды. Повестьни хапарлау текстинде Каракайны ётсюзлюгюне табийгъат да налат бергенди, кесинден юсгюргенди. Толгъур улуну эпикалы прозасында табийгъат адам улуну къадарына бла тарыхны жюрюшюне байлашдырылады. Аны себепли, ол да, башха инсанлача, кеси юсюнде къаллай болса да бир тюрлениулени сынайды. Айтханыбызгъа кёре, табийгъат чыгъарманы къуруда болум халын суратлагъан амал болуп къалмай, аны энчи жигитича ангыланады. Толгъурланы З. «Къызгъыл кырдыкла» деген повестинде аллай жигитни орунунда Таланы сыфаты белгиленеди.

Жазыучуну терен философия фикирине келишген табийгъат болум, суратлау сыфатха кёчюп, аны къуллугъун толтуруп, кесини жыйышдырыулу магъанасын аз-аздан ачыкълай барады. Юлгюге чыгъармада кёргюзтюлген жангыз нарат терекни келтирирге боллукъду. Аны ич оюмлары, Каракайгъа бурулуп айтхан сёзлери айырмалыдыла: «Инжилгенинг ючюн бош махтанаса. Аны кесинг сайлагъанса. Мен жангызлыкъны сайламагъанма. Нёгерлеринден кенг къалгъан – жангызлыкъ тюйюлдю.

Мени тамырларым жерни тереннидедиле, аны биргесинеме. Мен жилямайма. Жангыз ёссе да, терек тереклей къалады, тереклигин этеди. Къадарым башха болмаз. Адам а…Сени къадарынг жокъду. Къадары жаланда халкъ бла жашагъанны болады». Бу сыфат адам бла туугъан жерни бирлигин суратлагъан белгиди. Каракайны ачыулу къадарын, жангызлыгъын ачыкълай, автор тенглешдириулени тизмесин кенгерте барады. Каракай болгъан жерде терекле кёгермейдиле, къаргъа жыйындан къараладыла. Ол, сабийлигиндеча, талада ёсген кёк хансны юсюнде жаланаякъ чабама дегенде, Тала аны унамагъанды. «Мен бюгюн бери келгенимде, эрттенлик чуякъ, тала да шош эдиле…Ол узакъ замандан бери жашаудан умут этип, талада чапдым, жаланаякъ чапдым. Алай, кёресе, таланы чыгъы аякъларымы кюйдюргенди, мурса кюйдюргенлей. Таланы гюллерин, алгъынча, тансыкълап сыладым – шинжилеча къолларыма чанчылдыла…Излейме, излейме, тапханым жокъ» [153:132], – деп кючсюнеди.

Повестьде хайырланыулу болгъан суратлау шартлылыкъ баш жигитни ич сырын, жюрегинде халын ачыкъ этген амалды. Алай бла, чыгъарманы контекстинде ачыкъланнган тенглешдириу сыфат къаумну жашырын магъанасы окъуучугъа ангылашыныулу бола барады.

Суратлау шартлылыкъ бла белгиледен тышында повестьни хапарлау ёзегинде мифология сюжетле да энчи борчну толтурадыла. Сёз ючюн, Каракайны Акъ Марал бла тюбешиую. Тюшюндеми-тюнюндеми болгъанды ол тюбешиу, аны ангыларгъа къыйынды. Сабийлигинде хар адам Акъ Маралны, сейирлик-тамаша Таланы, акъ тайчыкъны эсине келтиреди. Бу юч мифология белги Толгъур улуну повестинде тийишли жерлерин тапхандыла.

Халкъны кёлден чыгъармачылыгъында белгиленнгенича, тиширыу башлы Акъ Маралны сютю адам улугъа кюч-къарыу берген, саулугъун къайтарыргъа болушхан дарманнга саналгъанды. Аны юсюнден хапар «Къызгъыл кырдыклада» жангы магъанада бериледи. Ол жазыучуну энчи ниет оюмун ачыкълагъан белгини орунунда хайырланылады. Толгъурланы З. эстетика низамы аллай суратлау амаллагъа байды. Аны жазыу хатыны айырмалыгъы мифологияны, жашау кертилик бла суратлау шартлылыкъны бир бирге къатланыуларында белгили болады. «Аны уста хайырлана билмеклик суратлау оюмну, литератураны да къолайын билдирген шартды…Миллет литератураны миллет илишанлары, энчилиги тохташыр ючюн, эрттеден келген тёрелеге, мифология сыфатлагъа жангы къан къуяргъа, аланы жангыдан тирилтирге керекди» [110:301]. Сагъынылгъан илишансыз Толгъурланы З. прозасын ангылагъан къыйынды.

«Къызгъыл кырдыклада» кёргюзтюлген жашау болумла баш жигитлени инсанлыкъ сезимлерини ниет сынауу болгъандыла. Миллет къылыкъ бла аны адамлада кёп тюрлю бетде ачыкъланыуу чыгъарманы магъаналы соруулярындан бириди. Жазыучуну муратына кёре, инсаннга багъа бичиу, бек биринчиден, аны туугъан жерине кёз къарамы бла байламлы болургъа керекди.

Толгъур улуну прозасында адеп-къылыкъ, ниет соруулагъа да артыкъ эс бурулгъаны себепли, аны чыгъармаларыны насийхат магъаналары да ёседи. «Къызгъыл кырдыкла» деген повестьни хапарлау ёзегинден тышында авторну оюмлары да айырмалыдыла. Чыгъармада суратланнган тарых эм жашау болумланы ачыкъ этип, тинтип, сюзюп, алагъа тюз багъа тежерге амал бередиле. Алгъаракълада тинтилген юлгюлеге кёре, жазыучуну оюмлау энчилиги мифологиягъа жуукъду дерчады. Толгъурланы З. эстетика низамы бла философия фикири суратлау белгилени мурдорунда къуралгъандыла десек, жалгъан сёз айтырыкъ тюйюлбюз. Аны эпикалы прозасында тамырланнган суратлау шартлылыкъ да жазыучуну поэтика энчилигин къурайды. Толгъур улуну жазыу ызыны дагъыда бир кёзге уруннган энчилиги – къаршчылыкъ амал бла хайырланыууду. Тюрлю-тюрлю тенглешдириу-ушатыу амалла да эпикалы чыгъармалада азлыкъ этмейдиле. Была халкъны кёлден чыгъармачылыгъындан алыннган суратлау мадарладыла.

Керти жашауну болумлары бла тенг повестьде бир ненча тыш сюжет ыз белгиленеди. Ала, бир бирине сингнгип, чыгъарманы жангы магъана бла байыкъдырадыла. Аллай айырмалы мифологемаладан бири *Таланы* сыфатыды. Аны кесини ёз сынамы, эси, къадары барды. Жазыучу, халкъны тарых болумларыны юсюнден сагъышланнганда, Къаспотну юйюрюню юлгюсюнде *Таланы* Ата журт бла тенг этеди. *Таланы*, миллетни да къадарлары бирди деген оюмну ангылата, Толгъурланы З. адам улу бла табийгъатны жашауларында къысха байламлыкъны ачыкъларгъа итинеди. Адамны табийгъатха хыны къатылыуу анга уллу къоранч этип, кёп къыйынлыкъла сынатханды, болсада, Тала энтта сауду, алгъынча жашнайды.

Толгъур улу къурагъан энчи суратлау белгиле ашыгъыусуз, тынгылы ачыкълана барадыла. Юлгюге чыгъармада Мусабий бла нёгерлери акъ атны ызындан марагъан суратны эсге келтирирге боллукъду. Зулмучула зорлукъ бла атны тутабыз деп таланы малтатадыла. Биягъыча, талада аманлыкъ бла игиликни кюрешлери къыстауланады. Къаспотну гитче жашы Азретали талагъа келгенде, малтаннган кырдыкны, сыннган гюллени, аны юсюнде къалгъан къара жараланы кёрюп: «Сау боллукъ болурму энди тала?» – деп сагъышланады. Былайда автор урушну

табийгъатха къажаулугъун чертирге сюеди, Тала уруш жаралы этген Ата журтну белгиси болуп келеди.

Суратлау белгилени символикалыкъ мурдорунда къуралгъан чыгъармалада «адам бла табийгъатны» темасы тири айныйды. Толгъурланы З. чыгъармачылыгъында туугъан жерни табийгъаты халкъыбызны ниет сезимин ачыкълагъан, жаны да, ич дуниясы да болгъан сыфатча ангыланады. Ол кеси юсюнде кёп тюрлениуле сынайды, иги адамгъа ариу кёзден къарап, болушлукъ, себеплик береди, зулмучулукъдан ачыйды, аманлыкъчыгъа дертин жетдире да биледи. Тала да алайды, кырдыгы къандан къызыл болгъанды, аны эркинлиги ючюн тёртеулен жоюлгъандыла. Ётсюзлюк этген Каракайгъа ол кесини налатын бергенди. Къаспотну акъ аты да, мараучуладан къутулуп, артха талагъа къайтханды, къатында да акъ тайчыгъы (Азреталийге саугъасы) – жашауну юзюлмезине шагъатлыкъ этген белгиди. Ат, иесин кёрюп, аны къатына келип сюеледи, ёлген уланларына къайгъы сёз бергенча.

Тарых эсни магъаналыгъы, жашауну юзюлмей жангыра баргъаны, тёлюлени байламлыкълары – бу магъаналы соруула бары да повестьде жангы кюч аладыла. Къаспот бла жашлары жоюлгъанлыкъгъа, кеси кезиуюнде Азреталий да жашчыгъы Тахир бла талагъа къайтырыкъды. Адам – жолоучуду, алай, хар керегин да биргесине жолгъа алыргъа аны онгу жокъду. Болсада, барды жюк, ансыз адам жолоучу угъай – хауледи. Ол жюк – адамны эсиди, Ата журтуна, туугъан жерине жюрек тартыныууду деген оюмну ангылатады автор чыгъарманы ахырында.

Толгъурланы З. магъаналы ангыламла бла оюмлайды, аланы арасында бек айырмалы сезим а неди десегиз – хар адам халкъны тюненеги, бюгюннгю эм тамблагъы кюнюню юсюнден ойларгъа борчлуду, эсде тутаргъа, сакъ болургъа, аланы магъаналыкъларын ангыларгъа да.

Толгъур улуну прозасында кёп тюрлю жашау соруула бир бири бла байламлыкъда, философия халда тынгылы ачыкъланадыла. Аллай кенг материалны бир чыгъарманы хапарлау ызына сыйындырыр ючюн, жазыучуну суратлау хунери бийик даражагъа жетиширге керекди. Ол жаны бла Толгъурланы З. муратына жетгенди дерчады. Аны прозасыны жангылыгъы башха жазыучуланы чыгъармачылыкъларында тюбемеген темаланы излеуде тюйюлдю. Ол кимге да белгили затланы жангы кёзден, энчи философия къарамдан ачыкъларгъа итинмеклигинде кёрюнеди.

Мифологиягъа, суратлау шартлылыкъгъа тартыннган, белгиле бла хайырланыргъа ёч болгъан жазыучуну чыгъармачылыгъы энчи суратлау дунияны къурайды. Ол дуния суратлаучуну сезимлерине, оюмлауна бойсунады. Не десенг да, Толгъурланы З. жазыу хаты биз таныгъан малкъар

прозагъа хазна келишмейди. Аны эпикалы чыгъармалары, къурагъан сыфат къаууму къуралыу-магъана жаны бла да айырмалыды. Толгъур улуну прозасы хар бир окъуучугъа да терк ангылашынып къалмайды. Жазыучу эслеген жашау чюйреликле окъуучуну сезимин, сынамын да байыкъдырып, окъугъанын тинтирге, сюзерге юйретедиле, эслилигин айнытадыла. Ол себепден, бу тюрлю чыгъармала окъуучудан билим, акъыл, оюмлай билиуюн да излейдиле. Нек дегенде, Толгъур улуну эпикалы хапарлауунда хар сыфат жыйышдырыулу магъанада, белгини орунунда кёргюзтюледи. Аланы къайсы бири да энчи философия ауурлукъну тутады.

Жазыучу уста хайырланнган суратлау шартлылыкъны излемлерине, жорукъларына кёре, чыгъармада хапарлау бир жерде, бир заманда туруп турмайды. Бюгюнлюкден озгъан кюннге, неда келир заманнга кёчерге боллукъду. Ол ишни тамамларгъа уа эсгериуле, ич монологла бла лирикалыкъ сагъышлаула болушадыла. Белгиленнген болум Толгъурланы 3. прозасыны къыйматлы шартыды.

Башда ачыкълай келген оюмларыбызгъа шагъатлыкъгъа дагъыда жазыучуну «Жетегейле» деген романын келтирирге боллукъду. Аны къуралыу энчилигине бла магъанасына да эс бурурчады. Бу чыгъарманы кёлю бла окъугъан адам Толгъур улуну поэтикасыны айырмалы илишанларын эслерикди. Эпикалы текстде миф бла керти жашауну болумлары байлашдырылып, араларында чекни белгилерге къыйынды. Анга кёре романны хапарлау ызына бир ненча тыш мифология сюжетле къошуладыла. Алада да белгиле кёпдюле. Жазыучу къурагъан суратлау сыфатланы эмблематика магъаналары чыгъарманы окъуй баргъанынг къадар бютюн кенгере барадыла.

Хапарлау форма, тёредеча, жашау болумланы кезиу-кезиу ачыкъланырын, бир-бир ызындан кёргюзтюрюн излейди. Сагъынылгъан романда бир энчи болум чыгъарманы баш жигитлерини озгъан заманлары бла, неда бюгюннгю жашау халлары бла байламлы болургъа боллукъду. «Жетегейлени» хапарлау ёзегин октябрь революцияны кезиуюндеги тюрлениуле къурагъандыла. Жазыучу бек биринчиден инсанла арасында белгиленнген ниет келишимсизликни ачыкъларгъа итинеди. Жамауатны бир ненча къауумгъа юлешинип, ниет сезимлерине кёре, аланы бир бирге къаршы сюелиулерин автор уста кёргюзталгъанды.

Къыйын тарых болумлада хар адам да бирча жангы жашау халгъа кесин тап келишдирип къалмагъанды. Жашауда кесини ёз жерин табаргъа, тюз жолну айырыргъа къыйын болгъаны себепли, жамауат не этерин, кимни сёзюне ийнанырын билмей, арсарлыкъда эди. Жангы жашау болумла кёплени кёз къарамларын тюрлендиргендиле. Хар ким

кеси айыргъанды: заманнга кёре идеологияны излемлерине келиширге, неда буруннгу тёрелеге бойсунуп жашаргъа.

Бу чыгъармасында Толгъур улуну баш мураты – инсан къылыкъны ниет айныуун кёргюзтюргеди. Ол жаны бла алып къарагъанда, романны баш жигитлери – жалчы Къазакъ бла иеси Нухну араларында келишимлик ол заманда тёрели болгъан жамауат къауумлауну (къуллагъа бла бийлеге) юлгюсюдю. Болсада, жазыучу аланы къылыкъ энчиликлерин белгилеуде, этимчиликлерине багъа бичиуде алгъынча къулбий деп айырмай, тарых кертиликге таянып ачыкълагъанын чертирчады. Заманнга кёре жашау тюрлене баргъанда инсанны ич дуниясы, кёлюндеги сезимлери да башха бола баргъанларын Толгъур улу шарт кёргюзталгъанды. Хар адамны психологиясы къыйын тарых болумлада бирча болургъа амалы жокъду, деп ангылатады автор.

Жазыучу «Жетегейле» деген романында бир ненча психология къауумну суратлайды: Маскени (Бекболатны), Мамашны, Байдуллахны, Нух бийни, аны къызы Саудатны сыфатларында. Эки къаршчы къауумгъа бёлюннген инсанла (Нух бла Къазакъ) жангы идеологияны низамына энчи кёзден къарагъанлары да анданды. Ол замандагъы жашау хал кёбюсюнде ангылашыныусуз эди; игиди-аманды деп таукел айырырча тюйюл эди. Баш жигитлерини ич сырларын, къайгъыларын, жюрек тебиулерин, кёлдеги сезимлерин, жашаугъа къарамларын Толгъур улу тенглешдириу халда монологланы болушлукълары бла ачыкълагъанды.

Чыгъарманы суратлау тили сагъышлаугъа, тинтиуге бурулгъаны бла энчиленеди. Жазыучуну жашауну бушуулу бетин суратларгъа итинмеклиги бу сёзледе кёрюнеди: «Жашау, дуния – тирменди. Аз, кёп жашагъанны да ол ун этерикди»[151:279]; «Мында жашау, от гыржынлай, экиге бёлюннгенди, эки черек болуп саркъады. Хар ким басар ташын сайлап атлагъан заман» [151:142]. Белгиленнген кезиудеги тарых болумлагъа ёз къарамын ачыкълай, Толгъур улу жашырын магъаналы тенглешдириуле табады: «Жалынчакъ, аман дуния. Онглу кесинден онгсузну тюрте, аякъ тюп эте жашагъан огъурсуз дуния» [151:232]. Толгъур улу ангылатханнга кёре, жашау черекни теренине киргеннге алгъа баргъан бла артха къайтхан да бирча къыйынды.

Алай бла, жазыучуну чыгъармачылыгъында бир энчи сыфат белгиге ётюп, кесинде экили (тюз эм кёчюу) магъананы жыйышдырады. Башда ачыкълагъан оюмубуз бла байламлы дагъыда чертирге тийишлиси: Толгъурланы Зейтунну эпикалы прозасында ниет айырыу хар заманда да чыгъарманы ал сатырына чыгъады. Аны жигитлери, тарыхны къыстау бурулгъан тирменине тюшюп, къайгъылы кезиуде, бушуулу

жашау болумланы аллында кеслерини ангыламларына кёре ёз жерлерин табаргъа, тюз ызны айырыргъа амал излейдиле.

Башда айтханыбызгъа Къазакъны сыфаты шагъатды. Аны кёлюнде тохтамай сермеш барады – жюрегини термилиую бла акъылы буюргъан оюмланы араларында. Сезимми огъесе борчму хорларыкъды – аны билирге къыйынды. Къазакъ тюзлюкню излеген, тенгликге итиннген, азатлыкъгъа термилген сыфатды. Жашауда бола тургъан тюрлениулеге ол бир тюрлю кёзден къараялмайды, аны жюрегин арсарлыкъ сагъайтады: «кимибиз – «акъ», кимибиз – «къызыл», сиз а – «къолан» – ёз башыгъызны къачырып айланнганла»; «Терслик мендеди. Адам, сокъур тана кибик, тюртюле айланмай, жолун табаргъа керекди»; «Бирлеге – «жангы бласт», башхалагъа уа – «жангы къазыкъ». Жамауатны эрттегили къауумлаун, байла бла жалчылагъа, къуллагъа бла иелеге, кючлери болгъанла бла жалынчакълагъа юлешиниуюн ол зорлукъгъа санайды. Саудат бла аны аралары кенг болгъанын да ангылайды, болсада, совет властьны келечилерине къошулургъа уа унамайды. Жангы идеологияны алдаулу, экили бети, аны жангылычлары, бирде уа кюйсюз ишлери анга окъуна баямдыла. Къыраллыкъ низам жарлы халкъны ышаныуун алдагъанды, жашауун онгуна бурургъа да артыкъ ашыкъмагъанды.

Къазакъгъа алгъыннгы иеси Нух эфенди бла да келиширге къыйынды, экилиди анга къарамы. Нухну юйдегисине ол кесин борчлугъа санайды, жангы жашауну да кёп жерин жаратмайды. Аны себепли анга тюз жол айырыу къыйын кёрюнеди. Окъууу, уллу билими болмагъанлыкъгъа, Къазакъ эсли адамды, хар ишин оюмлап этеди, атламын ашыгъышлы этип жангылмаз ючюн. Ол тюзню терсден айырыргъа, жашау болумланы да магъаналарын кереклисича ангыларгъа акъылы эм сынамы жетишгенди.

Романда, жангы жашау халны тюз бетин ачыкълар муратда, жазыучу бу тюрлю тенглешдириуле бла хайырланады – сары топуракъдан не ишленирин алгъадан айтыргъа къыйынды, кимни къолуна тюшсе, анга кёре болады кёрюмдюсю. Адамны къадары да аны кибикди. Эрттегили жашау-турмушну оюп, бир жолгъа тюрлендирген къоркъуулуду. Халкъны озгъан ёмюрле бла байламлыгъын юзген, терекни тамырларын кесгенден башха тюйюлдю деген оюмну ачыкъларгъа итинеди автор.

Къазакъны жашау къадарын жазыучу къуруй тургъан терекге, уясыз къалгъан къанатлыгъа ушатады: «Угъай, Къазакъ да сокъур, сангырау тюйюлдю, палах жаунлайды, бюгюн – анда, тамбла мында жауар. Жалчы къызылланы сюймейди, акъланы кёрюп болмайды. Алай эки ёртенни ортасында къалгъан – тенгизде ажашхан къайыкъ

тюйюлмюдю. Жан сакълар ючюн къайыкъгъа, адамгъа да бир жагъа керекди, бек таш. Аны билгени сюрюп барады. Къайры, кимге? Уруш этген, этмеген да жазыкъ»; «Энди ол – уясындан ёпкелеген къанатлы. Уясындан жер алышхан къуш энчи уя ишлеп тынчая болурму, огъесе ташлап кетген жерине термиле ёлюпмю къаллыкъ болур? Терекни жеринден кёчюрселе – ол не тамырланыр, не къурур, къурумаса да, чапырагъы алгъынча шуулдамаз, сюзюлмез» [151:263].

Чыгъармада Нухну къадары да бушуулу халда суратланады. Малкъар адабиятда алгъын байланы-бийлени зулмучулача кюйсюз бетде кёргюзтген тёре эди, аланы къылыкъ-ылыгъы, бет сыфатлары окъуна бюсюреусюз бояула бла суратланнгандыла. «Жетегейле» деген романында Толгъурланы З. ол эрттеден тохташхан жагъынлы тёрени бузгъанды. Баш жигитини къылыкъ энчилигин белгилеуде жазыучу аны ич сырын, кёлюндеги сезимлерин ачыкълаудан башлайды. Нух кесини юйюрюню, тукъумуну намысын эниш этдирмегенди, ата-бабалары жыйышдыргъан харекетни сакълауда кёргенди кесини баш борчун. Ол, менсиниулюк психологияны ачыкълагъан сыфат болгъанлыкъгъа, бирде халкъны унутханлыкъгъа, аны жашау сынамы уллуду, туугъан жерине кертичилей къалыудан башха амал излемейди. Тюркге къачып, байлыгъын сакъларгъа тап онгу бола тургъанлай, Нух къыйын жолну айыргъанды – Ата журтунда къалыргъа, халкъы бла бирге битеу къыйынлыкъланы сынаргъа. Нух, бийледен болгъаны ючюн, жангы властьны ачыкъ душманына саналады. Ол ёз оюмун къоруулауда къатыды, бир айыргъан жолдан таймайды. Алай, керек болса, адамла бла жараша, келише да биледи. Бу къыйын кезиуде бир бирден ачыуларын алгъандан хайыр болмагъанын ол толу ангылайды. Болсада, тёгерегинде бола тургъан тюрлениулени кёбюсюн жаратмайды, совет властьны халкъгъа этген артыкълыкълары аны жюрегинде огъурсузлукъ туудурадыла. Аны ючюн Нух ныгъышда жамауатха айланып кесини сёзюн айтханды.

Ол чертгеннге кёре, дунияда тенглик жокъду, тёгерекде хар не да бирча тюйюлдю, терекле, къаяла окъуна бири – бийик, бири – къысхады, адамланы да араларында ишчиси, мадарымлысы, къарыусузу да бар, хар бирини кесини къайгъысы, жарсыуу, асыуу. Бирден алып, зорлукъ бла сыйырып, башхагъа бергенликге, ол насыплы болмаз, таулу таулуну къанына боялгъан туз-гыржынны къалай ашаялыр, деп оюмлайды. Нухну ол сёзлери керти жашауда болгъанны тюз ачыкълайдыла. Толгъур улуну жигити не заманда да сакъды, хыйла акъыллыды, келир кюнде не болурун узакъдан кёреди, жалчыларына да керек заманда кёзбау эте, ариу айта биледи. Къазакъгъа да «жашым» демей сёлешмейди, саугъала берип алдайды.

Аны ангылалууна кёре, адамланы жаныуарладан бир башхалыкълары жокъду. Халкъ, тёзе кетип, бирден тепсе, аны къара кючю къоркъуулу болгъанын Нух эртте сезгенди. Ол анга уста тенглешдириуле табады: «Жаныуаргъа бетден-бетге тюбеп, кёзюне жютю къарасанг, тыякъ кётюрсенг, къуйругъун къысады. Бирге жыйылсала уа, жаныуарла, адамла угъай, ташла окъуна хуна, къала боладыла» [151:136]. Башда келтирилген юлгюле революция бла совет властьны белгилеген метафоралыкъ тенглешдириуледиле.

Нух бла Мамаш ушакъларында кёп тюрлю кёчюу магъанада берилген халкъ айтыула бла тири хайырланадыла. Аллай белгиле чыгъарманы текстинде аслам санда тюбейдиле: «Нух бир заманда да ит жыйынны къаты бла жуукъ озаргъа сюймегенди. Бири юрюп, юсюнге чапса, барысы да секиредиле. Айхай, къолунгда, хуржунунгда гыржын бурхунг, сюегинг болуп, жыйыннга ата билсенг, не къайгъы, тонунг да – сау, сюек жетмегенле да бир бирлерин кесерле»[151:136]. Суу бойнунда олтуруп, ол бир ауур сагъышлагъа киреди: «Сен да менлей, жан жанынгы талай, ашыгъаса, сарнайса. Тенгизге къошулуп тас боллугъунгу тарыгъыуунму этесе?» [151:138]. Жыйыннга къошулгъан адамны ол тенгизге къошулуп, кесин тас этген тау суугъа ушатады. Ызы бла тенглешдириулени тизмеси бютюн кенгере барады: «тенгизге къошулгъан суу – туугъан жеринден айырылгъан адам» эм д.а.к.

Буруннгу жашау-турмуш эндиги къыраллыкъ низамны бегимлерине келишмегенин жазыучу дагъыда быллай юлгюледе кёргюзтеди: «Дуния – тирмен чархы. Бирле – аны юсюнде, башхала – тюбюнде. Башына чыкъгъан тюбюндегин эзе – жашау олмуду?..Ол чархны артыкълыкъ бурады, артыкълыкъны уа жаланда артыкълыкъ тунчукъдурады»; «Бир баразада эки ёгюз окъуна тюртюле барадыла»; «Эки айыу бир куркагъа хазна сыйынмайдыла. Сыйынсала да, жарашмайдыла».

Кесигиз кёргенликден, чыгъарманы суратлау тили тенглешдириулеге, ушашдырыулагъа, аллегориялагъа байды. Артыгъыракъда баш жигитлерини ич дунияларын ачыкълауда. Хар бирини – энчи умутлары, жашау къадарлары, дуниягъа къарамлары. Аланы къайсысы да кесине жол айырыуда ёз оюмуна, кёлюндеги сезимлерине таянады. Жашауда излемлерине, муратларына кёре, Толгъур улуну суратлау жигитлери ол замандагъы жашау халгъа, «сууну ары жанындагъылагъа» кёз къарамларын ачыкълай, табийгъат болумлада эслеген белгилени хайырланадыла.

Айтханыбыз бла байламлы Къазакъны оюмлары айырмалыдыла: «Хау, керти айтады, жалчы болмай, ким боллукъ эдим. Жалчы уа – мидел, къаудан, кесеу баш, ат кёпчек, быкъы. Жукъ ангыламайды,

кёрмейди» [151:232]; «Къазакъны жюреги къысылып, бууулуп, къычырыкъ этеди. Уллу эмилик жюреги, тары бюртюклей гитче болуп къалгъанды…Кюн тыякъ черекде суугъанлай, жулдуз жарыкъ сууда эригенлей…». Къаршчы тенглешдириулени Къазакъ табийгъатха тюрслеп къарагъан заманда эслейди. Бирде ол эки жаралы къушну кёкде сермешлерин кёреди, бирде уа къуш кесине азыкъ къалай мажаргъанын. Уллу къанатлыгъа мыллыгын атханда, къуш аны ауурлугъун кётюралмай, жюгю женгип, эниш учуп тебирейди, ол сагъатда аны ким эсе да ушкок бла атдырып ёлтюреди. Быллай суратла къайсы тарых жашау болумну белгилегенлерин ангылагъан къыйын тюйюлдю.

Толгъур улуну метафорала бла аллегориялагъа ёчлюгю Саудатны сыфатында шарт белгиленеди. Жазыучу тири сёз неда къаршчы суратлау бояула излеуде мажарыулуду. Нухну жангыз къызы кесини насыпсыз къадарыны сарынын этеди: «Уллу Аллах – бирлеге кюнню, айны да берип, башхалагъа жау чыракъ тутдуруп къояргъа нечик сюесе. Арбазымда балли, шаптал чакъдырдынг, энди барысы да – кюл: от жагъама къар жауа турады. Мени къадарым кемелей уллу эди, энди аягъымда окъа чарыгъымлай – гитче. Къадарым – къолумда сары алтын жюзюгюм – ычхынып кетип, ташла ортасында зынгырдадынг» [151:164].

Саудатны къадарыны бушуулугъу аны эндиги жашау болумлагъа келишалмагъанында, келиширге да сюймегенинде белгиленеди. Ол ёз къадарына дау этеди. Аны эси, жашау умутлары да озгъан заманда къалгъандыла, бюгюнлюкде уа – жашауун онгуна тюрлендирир амалы болмай, акъылындан шашып, ачыуундан жан-жанын ашайды. Алай бла, романны хапарлауунда инсанны ич сырын психология теренликде ачыкълау кючлене барады.

Алгъаракъда черте келгенибизча, кёп магъаналы суратлау сыфатла чыгъармада бир бирге чюйре сюелген ниетлени ачыкълаугъа бойсунадыла, адам улуну дунияда жашауну экили бетин шартларгъа болушадыла, окъуучуну жашау бла ёлюм, огъурлулукъ бла кюйсюзлюк дегенча ниет ангыламлагъа тюшюндюредиле.

Толгъурланы З. «Жетегейле» деген романы – кенг эстетикалы оюмлауну айырмалы юлгюсюдю. Чыгъармада суратлау шартлылыкъ тири хайырланылгъан амалладан бириди. Жазыучу суратлагъан болумла бирде тюшдеми-тюндеми болгъанларын ангыларгъа къыйынды. Ол халда Къазакъны ёлген Нух бла тюбешиуюн юлгюге келтирирге боллукъду. Кебинсиз къалгъан Нухну эки дуниядан биринде да жер табалмагъан, тынчлыгъын тас этген жаны Къазакъгъа кесини ачыуун билдиреди. Аны тынгысыз жаны суу боюнунда къаргъыш къычырыкълары бла адамланы къоркъутуп айланады. Нухну энди жаланда дерт

жетдириудю мураты. Ол ёлгенден сора да жалчысы бла даулашыуун къоймайды. Аланы аралары алыкъа айырылмагъанды.

Нух: «Сен илипин ишлегенледен болдунг – сууун башхала ичдиле, орамланы тюзетеме деп, къылыч кётюрдюнг – алада башхала къубулуп жюрюйдюле. Сени багъанг а – жол жанында «окъа бёрк». Андан сокъуранып, инжилип сюелесе».

Къазакъ: «Жер барыбызгъа да деп сюрюледи. Сабан барыбызгъа да бирча саргъалады».

«Дорласынны уа барыгъыз да бирча терлеп тартамысыз? Энтда да биреуленде – боюнса, экеуленде – къамичи…Адамлагъа бюгюн ахшы эсенг, тамбла ахшылыгъынгы унутурла. Сен андан мудах тюйюлмюсе?»

«Мен насыплыма: тенглик, тюзлюк ючюн къылыч урдум».

«Балта бла агъачха чапдыгъыз – терекле тенг тюйюлдюле деп, керилдигиз. Чынар ёсген жерде энтта да чынар ёседи, кёкен да кёкенлей къалды».

«Мен насыплыма: тенглик, тюзлюк ючюн къылыч урдум, кюрешден талмадым».

«Мюлкге зарлыкъ ёчюлмейди. Элигизде бёрю, тюлкю, къоян да бар…Бирлени боюнлары алгъынча къылдан иничке, башхаланы боюнларын къылыч кесмейди…Алгъынча, онгсуз онглугъа жалынады» [151:176–177].

Жамауат жашауда адамланы къадарлары бирча болмагъанын жазыучу кёчюу магъанада дагъыда Эккяй бла Къаспотну ушакъларында белгилейди:

– Билемисе, Эккяй, тюзлюк болмагъан жерде къуру бетге, адамлыкъгъа базыныргъа жарамайды. Дунияда къойдан жууаш жокъду, аны бёрю нечик тынч ашайды…

– Къойну да бёрюнюча тишлери болсунламы дейсе? Иги биле эдинг – талашдырып турургъа.

– Сора бёрюле тохтамай къойланы къырып турсаламы игиди?

– Аллах алай буюргъанды. Къойгъа – кырдык, бёрюге уа – къан, эт. Къой къойлугъун этмей, къан ичип башласа, ол бёрю болуп къаллыкъды. Игимиди? [151:114].

Эпикалы хапарлауда класс чюйреликни белгилеген тенглешдириу суратла андан сора да бардыла. Сёз ючюн, Асланны (чыгъармада ол революция ючюн кюрешчиди) атасы кёрген тюш. Тюш – символист суратлау амалны айырмалы белгилеринден бириди. Бу чыгъармада ол ниет келишимсизликни ачыкълаугъа себеплик этеди. Багъырбаш жилянны сыфаты жангы властьны душманлары (байла бла бийлени) белгисиди. Юч кюнню жилян, уясындан чыгъып, Аслан жукълагъан

жерге барып турду. Къатына жуукълашханда, башын ёрге созуп, анга тюрслеп къарай эди. Ол жилянны бир кёзюне къан чабып турады, сырты да сыныпды. Бир заманда къайдан эсе да сабыр макъам эшитилгенди, жилян олсагъатдан къуйругъунда сюелип, жукълап тургъан Асланны тёгерегинде тепсеп башлады. Бираздан а, жарасы болгъан жеринден эки айырылып, жана тургъан отха тюшгенди. Багъырбашны жоюлгъанын Толгъур улу жашырын магъанада тарых болумла бла байлашдырады. Ол буруннгу, эски жашау-турмушну оюлгъаныны белгисича ангыланады.

Чыгъармада озгъан заманны къайтмазын белгилеген сыфатла дагъыда: энишге тёнгереген таш, терекден саргъалып тюшген чапыракъ эм д.а.к. Башха жанындан а жел ургъаны сайын бюгюлюп тургъан терекле бла кырдык метафора халда бериледиле. Ала хорлагъан кючню къолуна тюшген халкъны амалсызлыгъын ачыкълагъан сыфатладыла. Жазыучу жашауну къыстау бурулгъан урчукъ бла тенглешдиреди, халкъны уа – ол урчукъну силкиннгенине кючден чыдагъан иничке халыгъа ушатады. Жашауну бушуулу халын, инсанны да бу жашауда жерин черте, Толгъур улу кесини философия оюмларын Мамаш бийни сёзлеринде ачыкълайды: «Адамла чач-тюк – араларында къутургъан суу – кечиу жокъ, хар адам кеси жагъасында, хар бирини ёз тыягъы…» [151:421].

Алай бла «Жетегейледе» автор «адам бла заман», «тарых бла инсан» деген магъаналы соруулары айнытады. Жазыучугъа эпикалы хапарлауда тарых болумланы тизгинлиги бла роман сюжетни къыстау айныуундан эсе чыгъарманы оюм ауурлугъу, философия фикирини теренлиги, ниет-сезим кючю магъаналыракъдыла.

Чыгъарманы ахырында Къазакъ бла Жалдузну ушакъларында патетикалыкъ эсленеди. Башхача айтханда, жазыучуну сезимлери, оюмлары да учунуу халда бериледиле. Ол къурагъан сыфатланы жыйышдырылыу магъаналары кимге да ангылашыныулудула. Жетегейле жети жулдуз, чыгъармагъа ат бергенден сора да, адам улуну насыпха тартыныуун белгилеп, жашауу бир кюн бир онгуна бурулуруна ийнандыргъан белги болуп келеди. Романны баш жигитлерини бийик, таза умутлары толмай къалгъандыла. Аланы бири да кесини ёз Жетегейлерине жеталмагъандыла: «Кёкде жарыгъан жулдузладан кимге да не. Дуния къарангыды»; «Бирле, Жетегейлеге термилип, кёкге къарайдыла, бирле нарат чыракъланы да жулдуз сунуп жашарла» [151:235].

Толгъурланы Зейтунну эпикалы чыгъармачылыгъына багъа биче, Сарбашланы А. кесини илму ишинде былай жазады: «Баш жигитини ниет излеуюн Толгъур улу ич монологлада кёргюзтеди. Жазыучу, малкъар прозада биринчи болуп, чыгъармасында хапарлауну жангы

тюрлюсюн къурайды: психологиялыкъ тинтиу бла ич сагъышланы бирикдирген. Экисини болушлугъу бла автор эсин инсанны кёлюнде сезимлерине бурады, энчи адамны жашауууну юлгюсюнде жамауат жашауда эсленнген магъаналы идеология чюйреликлени туура этеди» [101:435]. Энчи жамауат къауумгъа кирген адамланы бир бирлери бла келишимлери аланы тёгерекде бола тургъан тюрлениулеге къарамларын эсеплейдиле. «Жазыучугъа бек магъаналыды – суратлау къылыкъланы ич сырларын белгилерге, аланы ниет ёсюулерин къыйын жашау болумлада кёргюзтюрге» [101:329].

Баш жигитлени (Къазакъны, Нух эфендини, Саудатны) бушуулу къадарларыны сылтауун жазыучу аланы къаршы жамауат къауумгъа юлешиниулеринде, эки тюрлю жашау къарамны бир бирге чюйре сюелгенинде кёреди. Ол соруула бла байламлы инсан къылыкъланы типология энчиликлерин айырыргъа итинеди. Жамауат чюйрелик бла бирге психология чюйреликни ачыкълау Толгъур улуну прозасын керти жашаудан тайдырмайды. Жазыучу кесини философия оюмларында бир талай ниет магъананы жыйышдырып, эки неда юч суратны, бир ненча суратлау ызны белгилерге ёчдю.

Толгъурланы З. прозасында ангылашыныусуз жерлери да бардыла, окъуучу аланы магъаналарына тюшюнюрча, жазыучуну оюмлауууна неда дуния ангыламына кесиникин келишдирирге керекди. Аны жазыу хаты кёп жаны бла орус адабиятда тынгылы орналгъан символизм атлы суратлау амалгъа жуууукъду. Орус жазыучуланы чыгъармалары бла тенглешдирген заманда, Толгъур улуну прозасында алагъа ушаш белгиле, кёп магъаналы сыфатла, жашырын сёзле эсленедиле. Аны жазыу ызыны энчилиги бек биринчиден белгиледе жашырылгъан мифологияды десек, тюз боллукъду. Жазыучуну философия фикири уа адам улуну бушуулу къадарын ачыкълаудады, аны акъыл-эс кючюне ийнаныулукъду, тюзлюкню харларына ишексизлигиндеди. Белгиленнген ниет соруулагъа жазыучуну башха жангы чыгъармалары да жораланнгандыла.

Белгиле бла хайырланыу юлгюле малкъар жазыучуланы повестьлеринде, романларында да терк-терк тюбейдиле. Аллай чыгъармаланы поэтика жаны бла тинтгенде, бир ненча айырмалы шарт эсленеди: къурамларыны халкъны кёлден чыгъармачылыгъына бла мифге жуукълугъу, суратлау шартлылыкъ бла кенг хайырланыу, хапарлауну барыуунда бир ненча къаршы сюжет ызны ачыкъланыулары, чыгъармада суратланнган сыфатланы кёп магъаналылыкълары, суратлау белгилени да жайма ангыламлагъа ётерге ёчлюклери. «Ол себепден мифология сыфатла, литературагъа белгилеча киргенлери бла да къалмай,

ушашдырыу, тенглешдириу къуллукъну да толтура, жангы сыфатла, метафорала къураргъа онг бередиле» [106:301].

Уллу кёрюмдюлю проза чыгъармалада, мифопоэтика бла суратлау белгилеге таянып, миллетибизни тарых сезимин ачыкъларгъа итинмеклик малкъар жазыучуланы (Тёппеланы Алим, Толгъурланы Зейтун, Шауаланы Хасан, Гуртуланы Эльдар) чыгъармачылыкъларында эсленнген магъаналы ызды. Ала баш жигитлерини ич дунияларын, къылыкъ илишанларын айныу халда кёргюзтгенлери да бийик жетишимлеринден бириди. Жазыучуланы эпикалыкъ прозалары миллет адабиятны иги да жангыртханын, тарых ангыламны да кенгертгенин чертирчады. Миллет жазыучуланы кёбюсю, озгъан заманны болумларына багъа биче, жашау кертиликни бузмай, тарыхыбызны магъаналы кезиулерин тюз кёзден, психология теренликде, бушуулу халда суратларгъа итинедиле. Сыфатны бла инсан къылыкъны халкъны къадары бла къысха байламлыкъда ачыкълайдыла. Ол да къыйматлы шартды.

Малкъар адабиятны реалист прозасыны айныу жолунда, жангы жорукълагъа кёре, энчи тематика ызла белгилене башлайдыла. Инсанны ич дуниясын тинтиу бла суратлау оюмну кючлендирир муратда, миллет прозачыла адам улуну жюрегинде эсленнген чюйрели шартланы, экили сезимлени суратлау белгилени болушлукълары бла ачыкъларгъа, аны къылыкъ илишанларын эсеплеген сылтауланы да туурагъа чыгъарыргъа итинедиле. Жашау кертиликге таянып, энчи алыннган инсанны къадар юлгюсюнде халкъны тарых жолун жангы къарамдан суратларгъа жетишгендиле. Ол халда миллет прозада суратлау чюйреликни жютюлендириуге итинмеклик ачыкъ кёрюнеди. Адабият чыгъармала кёпмагъаналыкъ, суратлау сыфат бла суратлау оюмну биригиулери, къурамларыны да тынгылылыгъы бла энчиленедиле.

Белгилени бийик даражагъа чыгъаргъан миллет авторладан бири Толгъурланы Зейтунду. Жазыучу ёз чыгъармачылыгъында бу тюрлю суратлау амалны себеплиги бла кесини дуниягъа, жашаугъа да энчи кёз къарамын, оюмун, философия фикирин ачыкълайды. Толгъур улуну къайсы чыгъармасын алсанг да, анда энчи сыфат къауум, кёп магъаналы суратлау белгиле, жыйышдырыулу сыфатла къуралгъандыла. Эпикалы хапарлауда мифология сюжетле да аслам санда хайырланылгъанларын чертирчады. «Акъ гыранча», «Ашыкъ оюн», «Къызгъыл кырдыкла» деген повестьлеринде, ызы бла «Жетегейле», «Кёк гелеу» деген романларында жазыучу суратлау белгилени айырмалы юлгюлерин кёргюзтгенди. Уллу эпикалы сурат болсун, неда къысха хапар болсун, фахмулу автор гитче затны юсю бла терен оюмну ангылатыргъа жетишгенди.

Суратлау чюйреликни ышаны да тюрленнгенди. Белгиленнген чыгъармалада эки тюрлю чюйрелик ачыкъланады: биринчиси – тыш чюйрелик – хапарлауну айныуунда кёрюннген, экинчиси уа – ич чюйрелик – баш жигитлени сыфатларында, къылыкъ илишанларында, жюреклеринде бла эслеринде эсленнген къаршылыкъда белгиленеди, неда аланы ич сагъышларында, арсарлыкъларында, сагъайыуларында, экили сезимлеринде ачыкъланнган чюйреликди. «Кёз кёрген болумланы суратлагъан азлыкъ этгенин ангылап, жашауну жашырын жорукъларын, шартларын ачыкъларгъа тохташхан жазыу ызны чеклерин кенгертип», Толгъур улуну суратлаучулукъ хунери символизмни айырмалы юлгюлерин кёргюзтгенди.

III БЁЛЮМ

XX ёмюрню ахыр жылларында малкъар прозаны суратлау къурамын энчилеген шартла

3.1. Символист чыгъармалада инсан къылыкъ бла тарых сезим

1980–90-чы жыллада малкъар адабиятда повесть бла роман жанрланы айныулары къыстау барады. Кенг кёрюмдюлю проза чыгъармаланы жарашдырыу иш миллет жазыучуладан тарых сезимлерини ёсюуюн излегенди. Белгиленнген жыйырмажыллыкъда Тёппеланы А., Толгъурланы З., Шауаланы Х. чыгъармачылыкълары тарых ангыламны кенгертгендиле, миллет адабиятны иги да жангыртхандыла. Малкъар жазыучула, озгъан заманны болумларына багъа биче, жашау кертиликни бузмай, тарыхыбызны магъаналы кезиулерини бушуулугъун тюз кёзден суратларгъа итинедиле. Суратлау сыфатны бла инсан къылыкъны халкъны къадары бла къысха байламлыкъда ачыкълагъанлары да аланы къара сёз бла жазылгъан чыгъармаларыны къыйматлы шартларыды. Миллет авторла баш жигитлерини ич дунияларын, къылыкъ энчиликлерин айныу халда кёргюзтгенлери да суратлау жаны бла уллу жетишимлеринден бириди.

Айтханыбызча, 1980-чи жыллада малкъар жазыучуланы эстетика излемлери миллет прозаны жангыртыу жорукъгъа бойсунадыла. Жамауат жашауда бла тарыхда эсленнген магъаналы соруулану къозгъап, аланы энчи суратлау белгилени болушлукълары бла ачыкъларгъа итинедиле. Бу кезиуде миллет адабиятда мифологиягъа, суратлау шартлылыкъгъа келишген чыгъармаланы тизмеси иги да кенгергенин чертирчады. Ол жазыу ызны келечилери жашау чюйреликлени жашырын халда, айырмалы тенглешдириулени болушлукълары бла суратлаугъа женгдиредиле. «1980–90 жыллада малкъар адабиятны эсин кесине бургъан темала кёп тюрлю эдиле. Инсан бла табийгъат, социально-

саясат жашау, инсан бла уруш, къыраллыкъ дегенча. Бютюнда инсан бла къыраллыкъ неда халкъ бла къыраллыкъ саясат – была бюгюнледе къайсы миллет жазыучугъа да жууап излетедиле» [110:280]. Аланы санында Толгъурланы З. сагъыныргъа тийишлиди.

Толгъур улу ёз чыгъармачылыгъында инсан къылыкъланы тюрлюлерин айырып, аланы психология энчиликлерин тынгылы ачыкъларгъа итинеди. Жамауат чюйреликлени ачыкълау аны прозасыны къыйматлы шартыды. Жазыучу философия оюмларына бир талай магъананы жыйышдырып, кенг эпикалы чыгъармаларында бир ненча суратлау ызны белгилерге ёчдю.

Толгъурланы З. суратлау хазнасын энчилеген белгиле, метафора тенглешдириуле, кёп магъаналы сыфатла, жашырын сёзле кёпдюле. Аны жазыу ызыны энчилиги бек биринчиден белгиледе жашырылгъан мифологияды. Авторну философия фикири адам улуну бушуулу къадарын ачыкълаугъа бойсунады. Аны магъанасы адамны акъыл-эс кючюне ийнаныулукъдады, тюзлюкню хорларына ишексизлигиндеди. Аллай ниет соруулагъа фахмулу жазыучуну «Кёк гелеу» деген романы жораланнганды.

Сагъынылгъан чыгъармада тарых темадан сора да Толгъур улуну энчи эстетика къарамы ачыкъ кёрюнеди. Мында мистика бла керти жашауну бир бирге чалышханлары эсленеди. Аллай сейирсиндириулю суратла, бирде ангылашыныусуз, экили болсала да, керти жашауну жашырын магъанада кёргюзтедиле. Романны бу тюрлю бёлюмлери жазыучуну суратлау муратын жалчытыргъа себеплик этген амалладыла. Алай бла, чыгъарманы хапарлау ызында керти жашаудан алыннган болумланы ачыкълау бла бирге мифология сюжетле да тири хайырланыладыла.

Романда «экидуниялыкъ» (двоемирие) тынгылы ачыкъланады. Адамны бу дунияда жашауу бла къысха байламлыкъда чыгъармада жаныуарланы дуниялары суратланады. Ала бла да чекленмей, жазыучу кеси ангылагъаннга кёре инсанны ниет тазалыгъы, неда такъырлыгъы ючюн аны ол дуниясы къалай боллугъун белгилейди. Биринчи дуния Халиматны, аны жашчыгъы Къырымны, эгечи Айшатны эм Хабланы къадарларында бериледи. Экинчисин ажир Алакёз бла Гажай бёрюню келишимлеринде кёребиз. Чыгъарманы баш чюйрелиги адам улуну къадары бла жаныуарланы жашауларын тенглешдириуде, бир бирге ушашдырыуда ачыкълана барады. Жашау кертилик, неда болум тизгинлик жазыучугъа алай магъаналы тюйюлдюле. Хапарлауну чеклери да шарт белгиленмейдиле. Аны бир энчи заман бла байлашдырыргъа къыйынды. Ол халда Толгъур улу, жайма

магъаналы белгилени бирин бирине жалгъашдыра барады. Табийгъат болумланы юлгюлеринде жазыучу совет идеология бардыргъан жагъынлы политика бегимлени тарых кертиликде, ачыкъ кёргюзтюрге итинеди.

Малкъар прозачы заманны чюйреликлерин кёз туурагъа чыгъарады. Къыраллакъ низамны аз санлы халкъны неда бир инсанны къадарларына къатылыуу къаллай бушуулу болумлагъа келтиргенин белгилейди. Жазыучу энчи таулу юйюрде эсленнген келишимсизликни ачыкълау бла бирге халкъны тарыхында жарсыулу болумланы да суратларгъа жетишеди. Жангы властьны экили бетин автор энчи суратлау белгиледе кёргюзтеди. Аллай тенглешдириу белгини орунунда кёк гелеу бериледи. Бу сыфатны терен философия магъанасы романны хапарлауунда аз-аздан ангылашыныулу бола барады. Ол ханс адамлагъа, жаныуарлагъа да бирча къоркъуулуду. Аны кюйсюзлюгю алдаулу ариулугъундады.

Толгъур улу кёк гелеуню жашырын илишанларын былай суратлайды: «Сырт бети ариу гелеудю. Эрттенлик аязда… сюзюле, саркъа тургъан. Ол заманда гелеу бютюн учхалаукъ болады. Ёрге баргъанны, энишге келгенни да онгун къурутуп. Ариу кырдыкды – ышаныргъа уа керек тюйюлдю. Сыртындан тийип, неда тёнгереп кетип, кёплени эшиклери жабылгъанды. Къачан жыгъарын билмезсе» [152:117]. Бу хансны кюйсюзлюгюн Айшат бла жашы кеси юслеринде сынагъандыла. Кёк геленю хатасындан Алакёз да жоюлургъа аздан къалгъанды, бёрю жыйындан къутхарылыргъа кюрешгенинде. Гелеу Алакёзню сюйген хансы эди. Ол анга узакъдан къарап кёп кере сукъланнганды. Алай, сюрюуюн бери келтирсе, сокъуранмай къалмагъанды. Кёк гелеуню юсюнде Гажай бёрю бла сермешгенинде, ажир ол жашау дерсни иги ангылагъан эди. Жаныуарла, адамла да бу хансдан болушлукъну бош сакълайдыла, аны жууаш кёрюннген ариулугъу керти да кюйсюздю. Терс атлам этгенинглей, сыртынгдан тийип, желкенги сындырырса. Неда билмегенлей жардан ауарса.

Кёк гелеуню тенглешдириу-жыйышдырыулу сыфатында Толгъур улу инсаннга идеологиядан келген къоркъуулукъну, халкъыбыз андан сынагъан артыкълыкъны белгилейди [15: 190]. Бу алдаулу хансха ушаш, ол замандагъы къыраллыкъ низам, ачыкъ, таза ниет бла къаргъана, тенглик, битеудуния эркинлик дегенча огъурлу сезимлеге чакъыра, кесинде жашыргъан къатылыкъны, зорлукъну да кёпге созмай сынатханды. Совет власть бурунгу адет-тёрелени, жашау турмушну да сокъураныусуз ойгъанды, тарыхны барыуун бузуп, кёплени къадарларын насыпсыз этгенди. Бузлагъан гелеуге ушаш, коммунист идеология кесини

«суукълугъун» ийнандырыулу чакъырыулада жашырып, сездирмей тургъанды.

Властьны экили халын жазыучу бу сёзлеринде ачыкълайды: «бирлеге – буз дуппур, башхалагъа – кёпчек» [152:120]. Жамауатны бир къаууму жангы жашаугъа келишалмагъанын, бирлери уа анга кеслерин тап жарашдыра билгенлерин автор былай кёргюзтеди: «жашаугъа къабыргъасын жарашдыра билген», «аягъын тап салып, тап ала билгеннге андан огъурлу кырдыкны ким табар». Романда аллай сыфатланы юлгюлери Чиппо бла Хамалайды. Ханафийча зулмучулагъа чексиз эркинлик берип, аланы къоллары бла кесини бегимине жамауатны бойсундурургъа сюйген идеология алгъадан окъуна кесине кебин бичгенди деген оюмну ангылатады автор. Аны мыртазакълары да артыкъ онгнгарыкъла тюйюлдюле. «Хар ким да жашагъанына кёре ёле болур», – дейди жазыучу. Авторну бу сёзлерини насийхат магъанасы уллуду. Динибизде окъуна айтылады: адам улу бу дуниядагъы жашауунда этген гонахлары ючюн ол дунияда къыйналырыкъды деп. Романны хапарлауунда окъуучу бу оюмну кертилигин энчи юлгюледе кёреди. Эгечи Халиматха бла аны ёксюз къалгъан жашчыгъы Къырымгъа этген зулмучулугъу ючюн, Айшат акъылындан шашханды; сатхыч Чиппо, магъанасыз жашагъаныча, ыспассыз ёлгенди; Хамалайгъа да къысха заманда жамауат налаты жетгенди.

Чыгъармада тюбеген тенглешдириуле да айырмалыдыла: «совет власть – тот этерик чалгъы». Ол белги идеология къурагъан низамны къачан болса да оюлуруна шагъатлыкъ этеди. Толгъур улу ол замандагъы къырал бегимчилени сыфатларын тарыхда болгъаныча керти кёргюзталгъанды. Тарых болумлагъа тюз къарам Халиматны сёзлеринде жайма магъанада ачыкъланады: «Атланы эшеклеге алышыргъа сюйгенле нек эсе да бир кёп болуп барадыла... Эшекге минип, эшеклик этип жюрюмесегиз, ёре къуллукъгъа ким къоярыкъды!» [152:158] Жангы властьха къуллукь этгенлени юслеринден айтханда, чыгъармада быллай сёз тутушла хайырланыладыла: «сабет бласт», «эреболюция», «апчарла», «Нкбдычы», «къутургъан парий» эм д.а.к. Жазыучу белгилегеннге кёре, жангы идеологияны кюйсюзлюгю халкъгъа сынатхан къыйынлыкъла немецли душманланы этген артыкълыкъларын женгнгедиле. Бири – «къызыл апчар», экинчиси – «Гермен «апчар». Бу эки кючню муратлары бирди – халкъны кесине бойсундуруп, менсиниулюгюн унутдурургъа.

«Кёк гелеу» деген романда къыраллыкъ ангылам эки тюрлю къарамдан ачыкъланады. Жазыучу белгилегеннге кёре, совет властьны келечилери барысы да бирча болмагъандыла. Анга кёре чыгъармада

эки къаршчы сыфат къауум суратланады: гурушхалыкъ бийлеген чынтты Нквдычы офицер Марков – бир жанында, Кравцов бла Петренко – башхасында. Была таулу халкъгъа ариу кёзден къарайдыла, аны миллетлик сезимин тунчукъдурургъа сюйгенлени терсликлерин ачыкъ айтыргъа къоркъмайдыла.

Марковну аз санлы миллетлеге къарамы Россейни Кавказгъа къарамы бла келишеди. Уллу къырал аны кесини къошагъына санайды. Немецли ууучлаучула да Кавказны ол бетден кёредиле. Экиси да хорланнган халкълагъа ат башындан сёлешедиле, ёз бегимлеринден чыкъмай жашаргъа буюрадыла, анда-санда, итге сюек атханлай, «къарыусуз» миллетлеге «ахшылыкъларын» къуя. Къыралны бегимин Марков адамлыкъ сезимден эсе ёрге салады. Кравцовну жюрегинде уа тынчлыкъ жокъду. Ол къызыл аскерчилени артыкълыкъларын кёрюп, кеси къуллукъ этген властьны терслигин ангылайды. Эки офицерни араларында къыстау даулаш барады.

Нквдычы аскерчилени кесини халкъына жетдирген артыкълыкълары фашистлени кюйсюзлюклеринден башха тюйюлдюле, аны ючюн, аланы зулмучулукъларына чыдагъан бютюн къыйынды. Айтханыбыз бла байламлы романда Халиматны оюмлары айырмалыдыла: «Эки «бластны» да бегеуюллери, мыртазакълары бир бирге бек ушагъанлары сейирди...»; «Башхамыды – экиси да бир тонгузну бурунундан тюшген кибикдиле»; «Апчаргъа» табыныу керекди»; «Большевикле къырып, тузакълагъа атып этдиралмагъанны «гермен» этдирир»; «къыралны адамланы марап, къалай ачытайым да, къалай къырайым деп тургъандан башха жумушу жокъмуду?»; «Жокъ эди элни жамауатын къорууларыкъ кюч, тюзлюк, кеси кесин къорууларын да киши унамайды не кетген «бласт», не келген. Ексюз эди жамауат. Биле эди ол кесини ёксюзлюгюн»[152:163].

Халкъны ол «ёксюзлюгюн» жазыучу Къырымны къадарында уста ачыкълагъанды. Баш жигитни ич сагъышлары аны жюрек жарсыуларын, кёлюндеги сезимлерин да окъуучугъа ачыкъ этедиле. Ол окъуна кесини жангызлыгъын ангылайды. Болсада, сабий жашчыкъ анасыны жуукълары анга алай сансыз кёзден нек къарагъанларын акъылына жыйышдыралмайды. Анасы саулукъда ала Къырымгъа «алтынчыгъым» демей сёлешмегендиле, энди уа «гыбышы» атагъандыла. Аланы акъылларында жаланда хапчюк-харекет къайгъыды. Жуукъларыны суукълугъун жашчыкъ хар кюнден сынагъанды. Къырымны тенглери жангызда Бойнакъ бла Алакёз эдиле. Жашчыкъ акъылдан шашхан Хаблагъа да нек эсе да жюреги бла тартынады. Къырым ол тиширыудан ана жылыуу ургъанына сейир этеди. Бир бёлек заман ётгенден сора,

жашчыкъ Хабланы кертида анасыча кёрюп башлайды. Анасы Халимат ёлгенден сора терек болгъанды деп анга ийнанып да тургъанды. Жашчыкьны эсине келген, кёзюне кёрюннген суратла да сейирсиндириулюдюле. Къарт Гелля хапар айтханына кёре, къадар анга «алтын аякъны» узатырыкъды. Кърым андан къачан болса да ичерге умут этеди.

Къыраллыкъ низам адамны къалай жутуп къойгъаны Кърымны сыфатында бютюн ачыкъ белгиленеди. Жашчыкъны къызыл аскерчи Кравцов къутхаргъан эди. Биргесине Россейге алып кетип, кесини юйюрюнде ёсдюрюргенди. Бир талай замандан артха къайтханда, сабий жашчыкъ кишини таныялмайды. Туугъан жеринден, тамырларындан айырылгъанды, тау тилни да унутханды. Ол энди башха адамды. Ачыкълагъан оюмубуз бла байламлы чертирге тийишлиси: романны баш жигитлери къайсы бири да кеси юсюнде къаллай болса да бир тюрлениулени сынайды (акъылында, психологиясында, ниет сезиминде). Ол да чыгъарманы суратлау жаны бла къуралыуун, магъанасын энчилеген шартладан бириди.

Кертиси бла да, жангы власть бизнича гитче халкъланы къыйын болумлагъа салгъан эди. Идеологияны къатылыгъы адамны ёхтемлигин сындыргъанды. Аны бегимине бойсунмагьан, къыраллыкъ башчыланы айтханын этмеген инсанны Толгъур улу «тирмен ташланы ортасына тюшген тюй бюртюкге» ушатады, къыраллыкъ низамны уа «сокъур бугъа» бла тенглешдиреди. Совет властьны политикасына НКВдычы Омар да артыкъ бюсюремейди. Ол арсарлыкъдады. Партия хаталары болмай тургъан адамланы ызларындан юсгюртюп, алагъа дауларгъа, соруу этерге, азатлыкъларын сыйырыргъа буйрукъ этгенди. Аны да бир магъаналы борчну толтургъаннга санап. Омар ангылайды – жокъду бу дунияда тенглик, тюзлюк да жокъду. Анга да халкъы бла бирге сюргюнню сынаргъа тюшерикди. Алай, бармыды Омарны энди аллай эркинлиги – ёз халкъы бла ол къыйынлыкъны бирге кётюрюрге? «Къырал Нквдычы Омарны миллет бетин сыйыргъан эди. Намысын, ийнаныуун да». Аны ич монологунда жюрек аурууу, ахшы умутлары юзюлгенини ачыуу, терс этген ишлерине сокъуранылукъ да жыйышдырылгъандыла.

Жангы властьдан кёлю чыгъып, тюзлюкню къайда излерин билмей, апчыгъан Халиматны жюрегинде да совет къурулушха ачыуу кючлене барады. Уллу Ата журт урушну аулакъларында къырылгъан таулуланы ёлюмлери керексизми эди? Къыралны буйругъун толтура, ала совет властьны чакъырыулары бла душманнга сермешге чыкъгъандыла. Энди аланы ёлюмлери, жигитликлери да ыспассыз болупму къалгъандыла? Бу ауур сагъышла башын бийлеген кезиуледе Халиматны кёз туурасына

урушда жоюлгъан эри Къоркъмазны ауанасы чыгъады. Былайда жазыучу, биягъыча, кёп магъаналы тенглешдириуле бла хайырланады: «Сора къырал дегенигиз бир бирге къапланнган ташламыдыла? Биз барыбыз да аланы тюплериндеми жашайбыз? Ма тюз алайды...Кимибиз алгъа ун этиледи, башхабыз артдаракъ...Сора биз анга нек къулланып турабыз?»

Толгъурланы З. «Кёк гелеу» деген чыгъармасыны магъанасына тюшюнюрге окъуучугъа алай тынч тюйюлдю. Романны тыш кёрюмдюсю, философия магъанасы, къуралыу халы да къыйынды. Чыгъармада суратлау белгилени кёплюгю, терк-терк къатланыулары, сыфатланы да бир бирлерине ётгенлери аны магъанасын бютюн ангылашыныусуз этедиле. Болсада, жазыучуну дуниягъа къарамы, жашауну магъаналы соруулары юслеринден оюмлауу, инсанны ич сырын айныу халда уста кёргюзталгъаны, тарыхны жюрюшюн, заманны да энчилигин тамам ачыкълай билиуюне ыспас этерчады.

Толгъур улуну жазыу ызыны айырмалы шарты, алгъаракълада белгилей келгенибизча, суратлау шартлылыкъды, мифологиягъа жуукълугъу бла мистикагъа тартыннганыды. Романда анга шагъатлыкъ этген болумла кёпдюле. Сёз ючюн: ёлген Халиматны жаны акъылындан шашхан Хаблагъа кёчгени окъуучугъа алгъадан ангылашынып къалмайды. Аны алайлыгъына окъуучу хапарлауну ахырында тюшюнеди. Ол эки сыфатны биригиуюн автор бу сёзлеринде ангылатады: «Къачан эсе да бир сыйы, къолайы да болгъан Халимат энди Хаблады. Хабланы уа жугъу да жокъду. Юйсюз-кюнсюз. Аты шашханнга чыкъгъан» [152:170].

Кёл салып, оюмлап окъугъан адам чыгъармада кёп тюрлю айланч сыфатланы, жыйышдырыулу белгилени эслерге боллукъду. Бу эки тишырыуну бирикген къадарлары миллетибизни тарых къадарын суратлагъаны ишексизди. Таулу халкъны мамыр, ырахат жашауу бир такъыйкъаны ичинде оюлуп, битеу болгъан харекетинден, туугъан жеринден айырылып, аты да аманнга чыгъып, кёчгюнчюлюкню сынагъаны, ызы бла Ата журтуна къайтханы, кесилигин, ёхтем атын да артха къайтаргъаны Хабланы къадарына сейир ушайды. Ол да, кеси Халимат болгъанын жамауатха ачыкъ айталмай, жашыны къатында болургъа мадар излей, кёп къыйналгъанды. Ахырында уа тюз атын, сабийин да кесине артха къайтаргъанды.

«Кёк гелеу» деген романда «экидуниялыкъ» терен ачыкъланады. Адам улуну ниет ёсюую, жангы бет алыуу дегенча соруула да мында уллу магъананы тутадыла. Ол халда чыгъармада *терекни* сыфаты суратланады. Жазыучу ангылатханнга кёре, *терек* адамны ийнаныулугъуну, таза ниетлигини, ёмюрлюк жашаууну белгисиди. Ол дунияда

таза ниетли жан ырахатлыкъ табарыгъына шагъатды. «Табийгъат хар бирибизге бирер терек ёсдюреди», «Хар ким ёз терегин кеси кеседи» [152:128].

Толгъур улу халкъда жюрюген айтыуланы жашырын магъаналарын энчи эпикалы болумла бла байлашдырып ангылатады. Юлгюге *кёк гелеуню* сыфатын алайыкъ. Ол къуру идеологияны кюйсюзлюгюн ачыкълап къоймайды. Аны дагъыда бир талай жашырын магъанасы эсленеди. *Гелеуню* кёрюмдюсю, бет сыфаты жашау болумланы халларына кёре тюрлене барады. Аны юсюнде халкъны бушууу, сюргюн къыйынлыгъы да белгиленедиле. Бир такъыйкъагъа «кёхтюй бетли» *кёк гелеу* сыфатын алышханды, къаралгъанды. Миллетибизни тарыхында ол кюйсюз заманны ачыкълай, жазыучу былай айтады: «эгеч эгечни сурамагъан ачы дуния», «биреуню сёзю къоншусуна палах бола тургъан заман». Къайгъы туудургъан сагъышла, жюрекни теренине жетген суратла чыгъарманы бушуулу макъамын кючлендиредиле. «Тёгерекде хар зат – ташла, къаяла, кём-кёк ханс тынчайгъанды, кебинликдеча». Жаланда иесиз къалгъан тау суу барады, жиляй, сыйыт эте. Мында таулада этилген артыкълыкъланы юсюнден битеу дуниягъа хапар айтыргъа ашыкъгъанча. Бир энчи затны юсю бла, тенглешдириулени, къаршчы тюрсюнлени болушлукълары бла Толгъур улу суратлау муратына жетеди.

Жазыучу бизни эсибизни, биягъыча, жаныуарла дуниясына къайтарады, адамны зулмучулугъуна ала окъуна тенг болалмагъанларын чертир ючюн. Кюйсюз къадар адамланы мамыр жашауларын жазыкъсыныусуз тюрлендиргенича, тарыхны бушуулу болумлары Гажай бёрюню эсин да башха жанына бургъандыла. Табийгъат бегимге кёре, анга ёлтюрген – тёреди. Алай аны алгъынча къан тёгерге къызыныуу энди къалгъанды, Алакёзге дерт жетдирирге ашыкъгъанын окъуна унутханды. Тёгерекде кёрген палахланы аллында бёрюню жыртхыч жаныуарлыкъ сезими бираз тунчукъгъанды, унутулгъанды. Ач бёрю, ажымлы ёлген адамланы мыллыкларын эслегенде, бир жанына тургъанды. Сабий ёлюклени кёргенли бери, аланы суууугъан бетлери кёз аллындан кетмейдиле, къулагъына уа адам балаланы ачы къычырыкълары эшитилгенлей турадыла. Жыртхыч къылыгъына да къарамай, Гажай бёрюде аллай жумушакълыкъ къайдан чыкъгъаны сейирди.

Жаныуарны ич сезимин жазыучу былай ачыкълайды: «Гажай кеси кесин ангылаялмай эди. Алгъыннгы бёрю тюйюл эди, жюреги тюрленнгенди, бир тюрлю жумушап, эриулю болуп. Къалмагъанды анда къаннга жутлугъу» [152:359]. Бушуу битеу жаны болгъанны бирикдиргенди: адамны (Халимат), ажирни (Алакёз), бёрюню (Гажай).

Эсде къалырча керти суратла, тенглешдириу юзюкле тюрлю-тюрлю жигитлени сыфатлары бла байламлы кёргюзтюлюп, заманны кюйсюз, бушуулу бетин ачыкъларгъа себеплик этедиле. Толгъурланы З. кесини эпикалы чыгъармасында заман салгъан магъаналы соруулары белгилейди, жамауат жашауну бла идеологияны ниет чюйреликлерини сылтауларын ачыкъ этеди. Жазыучу романында битеу болгъан суратлау мадарланы болушлукълары бла совет властьны къыраллыкъ низамыны жангылычларын шарт ачыкълагъанды.

Тарых эс бла тарых сынам чыгъармада адамны ниет эсенлигини ёлчеми болуп келедиле. «Кёк гелеуню» философия фикирине миллет адабият илмучула быллай багъа бергендиле: «Баш жигитлерини этимчиликлерин жашауларыны къайгъылы кезиулеринде тинтип, Толгъурланы З. мифологизация суратлау амал бла тири хайырланады, жашауну кёп тюрлю жашырын суратын къурайды. Романны хапарлау ёзеги къаршчы суратлау-эпикалы белгиледен къуралады. Чыгъармада керти жашау бла бир ызда дагъыда бир энчи дунияны сыфаты ачыкъланады. Ол да Гажай бёрю бла Алакёзню къаршчылыкъларында белгили болады. Романда суратланнган сыфатла бла белгиле ол кезиудеги жамауат-политика жашауну ачыкълаугъа бойсунадыла. Ажирни жашау къадары халкъны озгъан замандагъы жашауу бла тенглешдириледи, аны сыйырылгъан насыбын белгилейди» [101:443]. Болсада, бу оюмну эсге ала, энчи чертирге тийишлиди: юлгюге алыннган суратлау чыгъарманы ниет магъанасын бир тюрлю къарамдан тинтирча тюйюлдю, нек дегенде, ол бир талай сюжет ыздан къуралады. Анда белгиленнген сыфат къауумну жашырын магъаналыгъы кёп тюрлю ангыламны туудурады. Хар окъуучу романны ниетин ёз къарамдан ангыларгъа эркинди.

Толгъурланы З. суратлау белгиле бла хайырланыргъа ёчлюгю аны чыгъармачылыгъын символизмге жуукъ этсе да, жазыучугъа кёбюсюнде лирикалыкъ жанлау, бушуулу макъам, философия оюмлау, баш жигитни ич дуниясы бла къылыкъ-ылыгъын тинтиу, тарых теманы тынгылы ачыкълау, эпикалы кенг суратла, терен сезимле, адамлыкъ бла огъурлулукъ дегенча ангыламла магъаналыракъдыла. Аны эпикалы чыгъармачылыгъыны символизмге жуукълугъу экидуниялыкъны юлгюлеринде ачыкъ кёрюнеди, баш жигитлерини экили жашауну жюрютгенлеринде, аланы эки бетде суратланыуларында белгиленеди дерге боллукъду. Айтхан оюмубузгъа Халиматны Хаблагъа кёчген сыфаты шагъатлыкъ этеди. Дунияда хар затны да экилениуюн белгилерге итинмеклик жазыучуну магъаналы суратлау ызларындан бириди.

Эки бетли сыфатла аны жангы чыгъармаларында да жер тапхандыла. Юлгюге «Акъ жыйрыкъ» деген романны келтирейик. Мында да

сюргюнде ёлген таулу тиширыуну жаны кёгюрчюннге, къагъанакълыгъында ачдан ёлген къызчыгъы уа – жаннет чыпчыкъгъа бурулуп, энчи суратлау магъананы ачыкълаугъа бойсунадыла. Аллай «экидуниялыкъ» башха миллетлени маданият чыгъармаларында да белгилене келгенди (Гётени «Фауст», Гоффманны «Золотой горшок», Пушкинни «Пиковая дама», Гогольну «Петербургские повести», Достоевскийни «Двойник», Булгаковну «Мастер и Маргарита», Сологубну «Мелкий бес» дегенча).

«Кёк гелеу» деген романда тынчлыкъны, жюрек ырахатлыкъны излеу, аны юсюнден сагъышланыу да магъаналыды (алгъаракълада ол соруу «Жетегейледе» Нух эфендини сыфатында белгилене келгенди). Толгъур улуну баш жигити (Халимат) ангылагъаннга кёре, жюрек тынчлыкъ адамгъа бу дунияда сынагъан къыйынлыкълары ючюн берилген саугъады. Ырахатлыкъ ол дуниядагъы ёмюрлюк жашауну бир шартыды демекликди. Халиматны жангы жашаугъа ётюуюню белгиси уа *терекди* (ачыкъланнган оюм бла байламлы романда быллай сёзле бардыла: «хар кимни ёз тереги барды» деп).

Халиматны эгечи Айшат аллай жюрек тынчлыкъны ёмюрде да сынамаз, «ол ёз терегин кеси къолу бла кесгенди», – дейди жазыучу. Керти жашауда адамны кёлюнде не акъылы болгъанына кёре, къаллай ниет тутханы, къайсы жолну айыргъанына кёре боллукъду аны ол дунияда жери деген оюмну ангылатыргъа итинеди автор. Ол оюм романны философия-эстетика мурдорун къурайды.

Толгъурланы Зейтун бир кере айыргъан ниет ыздан таймайды. Суратлау мадарланы айырыуда да жазыучу кесини философия оюмуна кертичилей къалады. Толгъур улуну битеу чыгъармачылыгъына келишген илишанла къайсыладыла деген соруугъа былай жууапларгъа боллукъду. Суратлау чыгъармаларыны къуралыуу къошду, ниет магъана алада кёп къат ачыкъланады, хапарлау ызлары да экили болады.

Романда миф бла фольклор белгиле хайырланыулудула. Табийгъатха да жазыучу артыкъ эс бурады. Къаршчы тюрсюнлени айырып, жашырын магъаналы сыфатланы суратлайды. Бир чыгъармадан башхагъа кёче келген суратлау белгиле Толгъур улуну прозасында кёп санда тюбейдиле. Аны суратлау чыгъармаларында тюрсюн уллу магъананы жыйышдыргъанын да чертирге тийишлиди. Ол кеси да белгини орунунда хайырланылыргъа болады. Айтханыбызгъа жазыучуну эпика чыгъармаларыны асламы шагъатлыкъ этедиле – «Акъ гыранча», «Къызгъыл кырдыкла», «Кёк гелеу», «Акъ жыйрыкъ». Автор ангылатханнга кёре, акъ тюрсюн тазалыкъны, огъурлулукъну белгисиди. Къызыл тюрсюн къанны бетиди, зулмучулукъну, огъурсузлукъну, жыртхычлыкъны белгиси болуп келеди [18: 38].

«Кёк гелеуде» тюрсюнню магъанасына тюшюнюр ючюн, чыгъарманы иги эс буруп окъургъа керекди. Чыгъармада авторну «кёк бёрклюле – «бластны» кёк бёрюлери» деген сёзлери аны тюз ангыларгъа болушадыла. Кёк гелеу, айтханыбызча, ол замандагъы идеологияны кюйсюзлюгюн жашырын халда ачыкълагъан белгиди. Бир тюрлю суратлау амалла бла Толгъур улу хар жангы чыгъармасыны къуралыуунда хайырланнганлай турады.

Тарых сезим бла байламлы Тёппеланы А. 1980–90-чы жылладагъы чыгъармачылыгъы да айырмалыды. Бу кезиуде жазыучуну суратлау хунери жангы кюч алады. Белгиленнген жыйырмажыллыкъда ол хапар бла новелла жанрлагъа эс бурады. Болсада, аладан тышында миллет окъуучула Тёппе улуну тарых темагъа жораланнган бир ненча кенг эпикалы чыгъармасы бла шагъырей болургъа онг тапхандыла («Асыралгъан алмала» – 1983, «Адамны ичер суу» – 1984) бла жангы романлары («Азатлыкъ» – 1981, «Сыйрат кёпюр» – 1993). 1983 жылда жазыучуну «Асыралгъан алмала» деген хапарла китабы басмадан чыкъгъанды. Анга адабиятчыны «Жол кюйю» деген повести да киргенди.

«Асыралгъан алмала» деген чыгъарманы сюжет ызы таулу юйюрню юсюнден хапарлайды. Таужан баш иеси Бахауну урушха ашыргъанды, аланы жетижыллыкъ жашчыкълары барды. Кюнлени биринде тиширыугъа бушуулу хапар билдиргендиле: эрини ёлгени бла саулугъун киши билмей эди. Бахауну юйдегиси, умутун юзмей, аны урушдан къайытырын сакълап турду. Хар жылдан жашчыгъы бла бирге кюз артында эм ариу алмаланы сайлап, аталары келирине асырап тургъандыла. Юч жылны Таужан, жашына кёл этдире, жашаун андан ары бардырыргъа кюрешеди. Къоншуда жашагъан Даулет, тиширыугъа сюймеклигин жашырмай, къадарлары бир болурун излейди, аны да юй бийчеси ажымлы жоюлгъанды.

Ол жаз Кямалны алма ашарыгъы бир бек келе эди. Къызылуурт кёгетлени хычыуун ийислерине чыдаялмай, асыралгъан алмаладан бирин алды: «Да не боллукъду мен бирчигин алсам», – деп. Ол да аны ашап башлагъынчы, Даулет, юйлерине келип, Таужаннга кесини умутун ачыкъ этген эди. Аланы ушакъларын эшитгенде, жашчыкъ, жилямукълары бууп, къапхан алма кесекчикни жуталмай къалды. Къолундагъы алма да жерге тёнгереди. Анасы, аны жапсарыр муратда, эри къайтса киерме деп асырагъан ариу жашил жыйрыгъын сатып, жашына велосипед алгъанды. Алай, Кямал саугъасына артыкъ къуууннганнга ушамайды.

Къызылуурт алмала бла анасыны жашил жыйрыгъы сабийни ахшы умутларыны белгилери болуп, энди аны муратлары толмазына

шагъатлыкъ этгенча кёрюнедиле. Асыралгъан алмалагъа тийген кюн атасы юйге сау келирине ийнаныулугъу да юзюлген эди. Кямал, жилямукъларын тыялмай, кёлю бла жиляды, сора узакъда таугъа къарады. Ол таугъа жетергеди аны жашырын умуту. Даулет берген ажири бла угъай, анасы алгъан велосипедде да угъай, ол кеси барып жетерикди уллу таугъа. *Тау*, аны бийик умутуча, кёз туурасында ёсе, жуукъалаша баргъанча кёрюндю.

Бу къысха чыгъарма жашауну юсюнден магъаналы оюмланы жыйышдыргъанды. Ол бир жаны бла окъуучуну таукелликге чакъырады, экинчиден а, жашауну бушуулу бетин суратлау белгиледе ачыкълаугъа бойсунады.

Тёппеланы А. «Жол кюйю» деген повестини къурамы да суратлау шартлылыкъны жорукъларына келишеди. Чыгъарманы хапарлауу тогъузкюнлюк жолоучулукъгъа бёлюннгени айтхан оюмубузгъа шагъатлыкъ этеди. Адам улуну мифология оюмлауна кёре, *тогъуз* неда *юч* сан – энчи символикалыкъ магъананы тутхан белгиледиле. Повестьде жазыучу юч баш жигитини араларында келишимликни белгилейди. Аны магъанасы уа ниет чюйреликде ачыкъ болады. Бекир, Мамай, аны эгечи Сакинат – ючюсю да гитчеликлеринден бирге ёсгендиле. Эр кишиле шуёхлукъ жюрютедиле, Бекир бла Сакинатны араларында эрттеден окъуна сюймеклик сезим жаратылгъанды. Аланы бир бирге ниетлери таза болгъанына ишеклик жокъду. Болсада, къайгъылы заманда жашайдыла. Къыйынлыкъ келгенде, хар адам да бирча тюз айырыу этмейди. Бекирни урушха чакъырылгъан кюнюнден бери алагъа алгъыннгы жарыкъ, тынч жашау къуругъанды. Жюреклерин гурушхалыкъ хорлап башлагъанды.

Айтханыбызча, чыгъарманы ниет чюйрелиги Бекирни сыфатында ачыкъланады. Тёппе улу, баш жигитини къылыкъ энчилигин белгилер амалтын, аны бир ненча жашау болумлада хар атламын кёргюзтеди. Жазыучу аны ич монологларында, кеси кеси бла даулашыуунда, ишчи кюнлеринде, адамла бла келишиминде – хар не жаны бла да тынгылы, толу, психологиялыкъ теренликде ачыкъларгъа итинеди. Бекир бир кюнде тюрленип къалмагъанын да ангылатады.

Жашауунда хар этимчилиги, хар атламы аны къылыкъ илишанларын ачыкъ эте келгендиле. Кеси заманында ойнагъан сылтау бла биреуню ушкогун урлап, артха къайтармай, букъдуруп къойгъан эди. Ол болумну халкъдан жашырып тургъанды. Аны хатасындан ол адам тутулгъан эди. Алай, этген зараны ючюн Бекир кесин терслемейди, бирле ючюн да жаны къыйналмайды. Бекирни къылыкъ-ылыгъын шартлагъан менсиниу сезимди. Артда урланнган ушкок бла аны

къолундан кёпле жоюллукъдула. Мамай бла Сакинат да аланы санында. Тогъузкюнлюк жолоучулукъну ичинде Бекирни жюрегинде эрттеден орналгъан зар ниетлилик ачыкъ болады.

Ишде жигер болгъанлыкъгъа, кесине къоркъуулукъ жетгенде, ол кёлсюзлюкге хорлатады. Аны урушха чакъыргъанларында, былай айтады: «Мени ишим тюйюлдю ол. Тюзлюк мендеди. Бу властьда да, немецлиле келселе да табарыкъма мен кесиме жер, ашарыкъ къой этим да, алгъынча, татыулу боллукъду, ичген айраным да алай. Мен къошда сыртымы бюгюп ишлейме, аны ючюн мени алтын тоханагъа ким олтуртду?! Мен ёлсем а, ким жиляууму этерикди, киши да угъай». Мамай бла Сакинатха бу жерледен къачып бугъуп, уруш бошалырын сакълаудан тюз оноу жокъду демеклигин ангылатыргъа кюрешеди. «Бюгюн сау къалсанг да, артда уят, бет, намыс дегенни уа къайры букъдурлукъса», – деп даулайды анга Мамай. «Мени эгечим жерге кирир, сенлайгъа эрге барыргъа ыразылыгъын бергенден эсе! Санга хо десе уа, экигиз да киригиз жерге, жаханим болсун къысылыр жеригиз! Кетигиз! Мени айтырым олду!».

Сюйгени бла жангыз къарындашыны ушакъларына тынгылай, Сакинатны бирси кюн насыпдан толгъан жюрегин энди шургулукъ алгъанды. Бола тургъан ишледен ол зат ангылаялмай къалгъанды. Къаллай эсе да бир жангы сезим къыйнайды аны. Бекирни айыплы сёзлерине тиширыу ийнаныргъа сюймейди. Эки эр киши, бир бири бла даулаша кетип, тюйюшюрге жетгенде, Бекир бурулуп кетип къалгъанды.

Сакинат аны сокъуранып артха къайытырына толу ийнанады. Бекирге уа битеу дунияны къыйнлыкълары, чурумлары да Мамайны ёхтем сыфатында жыйышдырылгъанча кёрюнеди. Аны оюмуна кёре, «ол ёлтюргенди кёзге кёрюнмеген балта бла эки сюйгенни насыпларын». Хар атламындан Бекир ол оюмунда къаты бола барады, дерт жетдириу энди аны баш борчуду. «Къара, тукъумсуз къул! Тохта! Тохта!» деген сёзлери аны къулагъына эшитилгенлей турадыла. Сакинатны да терслейди, сёз да айтмай сюелгенине. Кеси да ангыламай, жукъу басып, тюшюнде жилянла юсюне басынып, тунчукъдургъанча кёрюндю. Ёз къычырыгъындан, тин-тер басып, уянды. Энди ол, кертида, таукелди. Мамай саулукъда анга не жашау, не насып боллукъ тюйюлдю. «Не – ол, не – мен бла Сакинат. Башха амал жокъ». Аллай сагъышлагъа хорлатып, кече ортасында Мамайны жукълап тургъанлай ушкок бла атып ёлтюргенди. Ол жолоучулукъну ючюнчю кюнюнде болгъан ишди.

Сакинат, келир къыйынлыкъланы сезгенча, шургулу сагъышладан азатланалмай, инжиледи: «*Къара* ёгюзле, къарады жол да, Бекирни бет сыфаты да къаралгъанды, кюнню асыры бек къыздыргъанынданмы,

огъесе сагъышладанмы. Къаллай сагъышла эдиле ала?» – деп къайтарып, къайтарып сорады кеси кесине. *Къара* бояуну болушлугъу бла Тёппе улу Бекирни ниет такъырлыгъын белгилерге итинеди. Ол тюрсюнню дагъыда башха суратлау борчу барды – повестьни баш жигитлерини жюреклеринде бушуулукъну, ачы сагъышланы ачыкъларгъа.

Бекирни алгъын киши къоркъакъгъа санамагъанды, алай, башха эр кишилеча уруш аулакълада жоюлургъа уа нек эсе да артыкъ къызынмайды. Ол сюйген тиширыуу Сакинат бла насыплы жашауну айырады. Ёлюмден, урушдан а къалай къутулайым деген соруу Бекирни ичинден жонады. «Не затха деп кесин жойдурургъа керекди, урушда сермешгенледенми жигитди ол. Иги жашау энди башланыр эсе уа?... Неге керекди уруш, кесинги анда ёлтюртюуде не сыйы барды?» – деп оюмлайды, кеси кеси бла къалгъан кезиуюнде.

Бекирни бу тюрлю хомухлугъуна, ётсюзлюгюне, къарыусузлугъуна Сакинатны айып этериги келеди. Жолоучулукъну экинчи кюнюнде сюйген адамы иги да тюрленнгенин ол ачыкъ ангылагъанды: «Бети ташча къатханды, чачы тозурап, кёз къарамын букъдурады». Аны артда айтхан сёзлери да тиширыугъа ачыу тиедиле. Бекирни бетине къараса, экили болуп, хауада жайылып къалгъанча кёрюнеди. Бу Бекирни ол танымайды, билмейди, ангыламайды. Жангыз къарындашы Мамайны жоюп, арада зат да болмагъанча, кеси къолу бла этген къара ишлени ангыламагъан кибик этип, Сакинатны жюрексинип жилягъанын тыяргъа кюрешеди. Мурдарлыкъ этгенин жашырады, билдирмейди, бир талай жыл мындан алгъа ушкокну урлагъанын жашыргъаныча. Сакинатны къайгъысын ол эсине да алмайды, чёпге да санамайды, болсада, керти кёлю бла жарсыгъанча этеди. Ол кюн да алдаялды Бекир Сакинатны. Къыйынлыкъ башын басхан тиширыу тюз бла терсни хазна ангыласын. Олмуду къайгъысы, жанындан бек сюйген къарындашы ажымлы жоюлса. Эс жыяргъа кюрешгенликге, анга таукеллик этдирирге, жапсарыргъа ашыкъгъан адам мурдар болгъанын кёралмайды.

Жолоучулукъну алтынчы кечесинде насыпсыз къадары Сакинатха жангы къыйынлыкъ сынаргъа буюргъанды – Бекирни артыкълыгъын. Тиширыу энди жаны саулай ёлгеннге санайды кесин. Мамайны ёлген кечесин эсине тюшюрюп, болгъан ишлени юслеринден къайтара да сагъыш эте олтургъанды. Аны къайгъылы сагъышларын суратлай, жазыучу метафоралыкъ тенглешдириуле, айырмалы суратлау белгиле бла уста хайырланады: «Эски халжарны къатында болгъан кюйсюз ишле къайта да эсине тюшюп турадыла. Ол кече, жангы айгъа ушаш, экиге жарылгъанча кёрюннген эди анга – ушкок атылгъан тауушха дери бла андан сора болгъан ишлеге бёлюнюп. Къачан эсе да бир, гитчелигинде

Сакинат къолунда арауанны жерге тюшюрген эди, аны ичинде бише тургъан гюттю да эки жарылгъанды. Не кюрешген эсе да, къызчыкъ гюттюню бирге жалгъашдыралмагъанды. Бу къарангы кече да тюз алай экиге жарылгъанды». Эки жарылгъан гюттю Сакинатны оюлгъан насыбыны белгисича ангыланады.

Бекирни кир ниетлилиги бла менсиниу сезимини хаталарындан тёгерегиндеги адамланы жашаулары да оюлгъанды. «Хар атламы, сёзю, этген иши бла да анда, жыртхыч жаныуарны илишанлары болмаса, адам дегенден жукъ къалмагъанын жазыучу толу кёргюзтеди. Жер юсюнде Бекирге энди сыйлы зат жокъду. Ол кеси жамауатындан, Сакинатдан да бирча къоркъуп, туугъан жеринден юзюлюп, кийик жаныуарча, сагъайып башын кечиндире эди. Къапханнга тюшген жаныуар, жанын сакълар ючюн, бир санын кемирип, къутулургъа кюрешеди. Адамлыгъы къалмагъан Бекирге, энди жыртхыч жаныуаргъа, Сакинат жанынданмы багъалы эди?» [110:232].

Повестьни ахырында Сакинат, жазыкъсыныусуз мурдарны къолуна тюшмез ючюн, кеси кесин жардан атар умутда къачып къутулургъа кюрешди, алай, биягъыча, ушкок атылгъан таууш тёгерекни шошлугъун бузду. «Энди не жел, не учуп баргъан къанатлыны тауушу, не жардан энишге аугъан тиширыуну ачы къычырыгъы угъай, тёгерекни шошлугъу сангырау этеди» мурдарны. Алай бла, тогъузкюнлюк жолоучулукъну хапары ажымлы жоюлгъан жанланы кюйю болуп, жашауну бушуулу бетин ачыкълаугъа бойсунады. Кесаматчы Толгъурланы З. белгилегеннге кёре, повестьни баш ниет магъанасы «жамауат бла байламлыгъын юзген инсаннга жашау, не насып жокъду» демекликни ангылатыудады [110:233].

3.2. Малкъар романда мифология тёрелени айырмалыкълары

Битеудуния литературада миф тёреле бла хайырланыуну эрттегили тарыхы болгъаны ишексизди. Суратлау белги да мифология сезимни айырмалы ёлчемине саналгъанын чертирчады. Миллет жазыучуланы мифология оюмлаулары халкъны кёлден чыгъармачылыгъында чыныкъгъанды. Миф поэтиканы мурдорунда къуралгъан чыгъармала малкъар адабиятда да азлыкъ этмейдиле. Бу болум артыгъыракъда табийгъат бла къысха байламлыкъда шартланады.

Толгъурланы З. «Акъ жыйрыкъ» деген жангы романында да бир айыргъан символика суратлау ыздан таймайды. Чыгъармада бир ненча энчи сюжет ыз айнытылады. Аладан бири мифологиядан алыннганы

баямды (Нартла бла эмегенлени кюрешлерин суратлау), экинчисин, таулу халкъны сюргюнде жашау болумлары къурагъандыла, ючюнчюсю – жаныуарла дунияны адам улуну къадары бла байламлыкъда символика-тенглешдириу халда ачыкълайды, тёртюнчюсю – бюгюннгю жашауну юсюнден хапарлаугъа жораланады.

Жазыучуну чыгъармачылыгъында мифо-эпикалыкъ тёреле магъаналы жерни тутадыла. Шимал Кавказны эпосунда сакъланнган эрттегили Нарт таурухла Толгъур улуну «Акъ жыйрыкъ» деген чыгъармасында энчи суратлау къуллукъну толтургъанларын да чертирге тийишлиди. Мында Нартла бла эмегенлени араларында келишимсизлик эки тюрлю магъанада ачыкъланады. Бир жаны бла жазыучу къоншуда жашагъан миллетлени бир бирге ниетлерин кёргюзтеди. Бир миллетни башха халкъны жерин, мюлкюн, табийгъат байлыгъын ууучларгъа итиннген, зарланнган къылыгъын суратлайды. Ала жерни, журтну башхалагъа къызгъанып, барын да кеслерине сыйырыр умут бла жашагъанларын белгилейди жазыучу. Сугъанакълыкъгъа хорлатып, къоншу жерлеге ие болургъа сюйгенле да кёпдюле демекликни ангылатыргъа итинеди.

Ташадан къарап, Нартла тау элледе жангы зауукъ жашау къурагъанларына эмегенле артыкъ бюсюремейдиле, узакъдан алагъа сукълана, ачыу этедиле, зар ниет тынчлыкъ бермейди. Нартланы ариу жерлерин сыйырыргъа, кеслерин да жер юсюнден думп этерге кюсейдиле. Экибашлы эмегенлени жыртхыч сыфатларын къурауда Толгъур улу тюрлю-тюрлю метафора тенглешдириуле бла хайырланады. Аланы бюсюреусюз халда суратлайды. Атлары окъуна окъуучуну ышартырчадыла (Желбыдыр, Менгиреу, Ючлеме, Тёртлеме эм дагъыда аны кибик).

Нартланы (Алауган, Сибилчи, Акъбилек) жазыучу терекле бла тенглешдиреди. Алагъа кеслери жашагъан Накъут-Налмас дорбунну эмеген жыйындан къорууларгъа керекди. Ол кюрешде Нартлагъа болушлукъ этгенле Кюн къызы, Кюн тейриси, Ай Тейриси (мажюсю заманда ийнаныулагъа келишген сыфатла) болгъандыла. Кюн Тейрисине минг бла юч жюз жыл толгъан эди. Ол энди къартлыкъ хорлай башлагъанын, кесини къарыусузлугъун да сезеди. Адамла аны ангылап, этген игилигин унутуп, баш кётюргендиле. Эмегенлени араларында да жокъду келишимлик. Ала да, Нартланы алтын тоханалары ючюн жыртышып, ол демлешиулеринде бир бирлерин къыргъандыла.

Бу болумланы суратлай, Толгъур улу халкъны совет властьха дерт жетдиргенин, аны ояргъа умут этгенин ачыкълайды. Кюн тейриси: «Мени ёлтюрсегиз, сиз артда къалай жашарыкъсыз?», – деп соргъанында, жамауатны анга жууабы былай болгъанды: «Сабанларыбызны

кюйдюргенинги, мардасыз къыздыргъанынгы игиликгеми санайса?», – деп даулагъан эдиле.

Къарачай-малкъар эпосдан алыннган таныулу сюжетни символикалыкъ магъанасы шарт кёрюнеди. Аллай айырмалы суратлау мадарны болушлугъу бла жазыучу 90-чы жыллада къыралны тарыхындаболгъан къоркъуулу, бушуулу тюрлениулени кёргюзталгъанды. Совет къыралны къарап-къарагъынчы оюп, Акъ юйню да чачып, тюп этип, оноуну къолгъа алыргъа итиннген къуллукъчула да «ёз аналарына къайырылгъан эмегенлеге» ушашдырыладыла.

Къыраллыкъ кючню бюгюп, анга табан кётюргенлени тамблагъы кюнлери игилик буюрмагъанын да Толгъур улу уста белгилеялгъанды. Мисирханны сёзлери: «Бюгюн Акъ юйге чапханла ёз юйлерине чабадыла. Аллайла уа кёпдюле дунияда» [149:205]. «Ит тойгъан арбазын унутханлай» этгенле уа бютюнда. Уллу къырал сокъураныусуз оюлуп, жангы «азат» жашау къурайбыз деп бирле, гунч болгъан къыралны мюлк-ырысхысын чачып, бай болабыз деп, – башхала, ючюнчю къауум а – оноуну къолгъа алыргъа ашыкъгъанла болгъандыла. Была барысы да 90-чы жылланы къыйын, къайгъылы кезиуюню илишанларыдыла.

Романда ачыкъланнган магъаналы тематика ызладан бири – сюймекликди. Ол ариу, таза сезимге ёз къарамын, аны юсюнден оюмларын ачыкълар муратда, Толгъур улу баш жигити Зекерияны сёзлерине окъуучуну эсин бурады: «Сюймеклик Аллахдан келген саламды, кёкню, жулдузланы жарыгъы. Жюреклени жумушатыргъа, халал этерге деп, саугъагъа берилген» [149:234]. Чыгъармада бийче къыз Зухра бла Темирболатны уллу сюймекликлери юлгюге келтириледи. «Жюрегинде сюймеклик оту жанмагъан эр киши – къанатсызды», – дейди суратчы Зекерия. «Таза тиширыу кёк бла, ай бла байламлыды. Анда Гъаршны кючю да барды» демекликге ол толу ийнанады. Толгъур улу Аскерханны сыфаты бла байламлы суратлагъан *акъ жыйрыкъ* да тиширыуну ниет тазалыгъын, керти сюймеклигин ачыкълагъан айырмалы белгиди.

Жазыучу ангылатханнга кёре, «сюймеклик – от кибикди – таянчакъсыз терк ёчюледи». Ол ёчюлмез ючюн, «экеулен ол отну тохтамай ышырып турургъа керекдиле». Суратчы сюйген тиширыуу Аскерхан арт заманда нечик тюрленнгенин сезеди. Аны малкёзлюк хорлап, сюймеклик сезимини сыйы учузлана баргъанын да. Тиширыуну кесин жюрютюу халын автор киштикни къылыгъы бла тенглешдиреди. Ол ашха, ырахатлыкъгъа жанын къалай бере эсе да, бир-бир тиширыула да байлыкъгъа алай жан атадыла. Байлыкънымы, ниет ырысхынымы айырлыкъса деген соруугъа жууап излей, суратчы тиширыугъа арсарлы къарайды. Аскерхан а: «сюймеклик кимге не хайыр бергенди?» – дейди.

Зекерия бла Шамгъун улу Чапайны тенглешдире, Аскерхан алтын журун бла мешхут тёбени бирча болмазлыкъларын ангылайды. Бирини – таза жюреги, нюрлю сыфаты, экинчини – байлыгъы, бийик къуллугъу, хар не да аны къолунда. Ол болумну эсге ала, «акъ жыйрыкъланы заманы эртте кетгенди», – дейди тиширыу. «Тонун чюйре айландырып кийген дунияда акъ жыйрыкъны юсюнден хапарны багъасы шайды» деген оюмгъа келеди Аскерхан.

Баш жигитни ич сагъышлары да аны ниет дуниясын ачыкъ этген суратлау амалладыла. Суратчы, Аскерханны кесин экили жюрютюуюн кёрюп, къылыгъы тюрленнгенин да ангылап, аны терсликлерин кеси кесине ангылатыргъа итиннгенликге, тюнгюлгенди. Сюймеклик оту ёчюлюп, аны ышырыргъа кюрешгенине да сокъурана башлагъанды. «Сен сууну аргъы жагъасында, мен – берги», – дегенди. Зекерияны Аскерханнга сюймеклиги уллу эди, суратчыны къууандыргъан, къанатлы этген да ол сезим эди. Андан кюрешеди ол эсин гурушхадан азатларгъа. «Бийикден жыгъылгъан сюймеклик ёлмейди – къыйынлы болады, къан ызлы», – деп жазады Толгъур улу. Алай, бош инжиле эди суратчы. Ариу жан алай къылыкъсыз некди, деп сагъышлайды Зекерия, сары киштикге къарай, сюйген тиширыуун эсге тюшюре.

Киштик кесини эркинлигин къарын токълукъгъа, жюрек ырахатлыкъгъа алышып къойгъаныча, Аскерхан да, сюймеклигинден къачып, байлыкъгъа, харекетге алданнганын жазыучу тынгылы метафоралы тенглешдириуледе, айырмалы белгиледе суратлаялгъанды. Киштик эт юлюш берген къолгъа къысылып жашайды, азыгъы болса, таза хауаны, хычыуун салкъын аязны, жерни кенглигин да кюсемей къалады. «Акъ жыйрыкъ кийгенни жюреги да акъ» деген оюмну ангылатады Толгъур улу.

Романда сары тюрсюн да энчи суратлау белгини магъанасын тутады. Ол жангызлыкъны, жюрек шургулукъну, мудахлыкъны белгисича бериледи («сары суу», «сары гюлле», «сары чапыракъла»). Кюз артында саргъалгъан тереклени чапыракъларын жазыучу сары жилямукълагъа ушатады, ала кеслери да «айырылыуну сары макъамын ойнайдыла». Терезеден кёрюннген, жангыз кеси сюелген терек да тиширыуну сыфатын ачыкълагъан суратлау белги болуп къалады.

Зекерия берген акъ жыйрыкъны алышмай, тешмей кирсиз кийгенинде, насыплы эди Аскерхан. Энди уа, сюймеклик сезим, келгенича, мычымай тас болгъанды. Ол «жаннет чыпчыкъны ким элгендирди?» – деп сагъышланады суратчы. Чапайча тукъумсузла жашауну иелери болуп, фахмулу адамла уа кенгде къалгъанлары жюрекни жарсытады. Тарыхмы, заманмы – ким терс болгъанын айтхан къыйынды. Заманны

къатылыгъын белгилер ючюн, жазыучу быллай тенглешдириу бла хайырланады: «топурагъын ырхы талай турса, агъачны агъачлыгъы къалмайды». Адам улу да заманнга алай хорлатады кесин, ол сёзле кёплени жашаулары жалынчакъды деген магъананы тутадыла.

Роман хапарлауда юч таулу тиширыуну жашау болумлары суратланадыла. Аскерханны къарт анасы Мисирхан, анасы Зайнаф да кёп къыйынлыкъ кёрген тиширыуладыла, властьны кюйсюзлюгюн, артыкълыгъын кеси къадарларында сынагъанла. Бир тукъумну юч тёлюсю – алгъа Шамгъунну, ызы бла Чиппону, артда уа Чапайны хаталарындан Мисирханны юйюрю неден да къуру къалгъанды. Ол кеси да онглу бий тукъумдан болгъанды. Жашау тюрленип, жангы властьны бегеуюллери аны мюлк-ырысхысын, жалгъан сылтаула чыгъарып, чач-тюк этген эдиле. Алай, тиширыу кесини амалсызлыгъын, жунчугъанын да бир адамгъа сездирмезге кюрешгенди. Сабийлерин да аягъы юсюне этип, къадар тежеген сынаулагъа да къарамай, жашауун бардыргъанды. Жангы жашаугъа келишмегенин дау этип, юйюнден къыстадыла, ырысхысын чачдыла. Жамауат бла бирге ишге жюрюрге да Чиппо къоймагъанды. Сабийлерин да жамауат арасында бырнак этгендиле.

Чиппо алгъын аланы жалчылары болуп тургъанды. Энди уа, «кямсарма» деп, гынттылыды. «Сен – багушда, мен а – тахтада», – деп ол Мисирханнга кёл кенгдире эди. Чанка къызгъа эрттеден термиледи, ачыкъ айтыргъа базынмайды ансы. Шамгъунну атасы Мисирханны ёхтемлигин бюгалмагъанды. Шамгъун да, аны къызы Зайнафха къубула, кесин сюйдюрюрге умут этеди. Аны ызындан жашы – Чапай Аскерханны кесине жалындырыр амал излейди.

Аныча жангы властьны келечилерини къылыкъ илишанларына багъа биче, Толгъур улу халкъда айтылгъан сёзлени юлгюге келтиреди («эшекге алтын иер салгъанлыкъгъа, ол ат болмаз», «эшекден эшек тууады, эшеклени уа бласт да ат эталмагъанды»). Чиппо кесини учузлугъун ангылайды, алай аны чанка къаны болмаса да, чанкалыкъны мюлк-ырысхыдамы тапдырмаз, деп, кеси кесин алай жапсарады. Энди «бласт» менме, чанка да менме дейди. Толгъур улу ангылатханнга кёре, ол «бласт» келтиргенди саякълыкъны жамауатха, ол жайгъанды намыс-адетни айырмагъан «Чипполаны» да.

Алай бла, чыгъармада эки юйюрню юч тёлюсюню жашаулары къысха байламлыкъда кёргюзтюледиле. Чиппону юйюрю, хар бири кеси кезиуюнде къуллукъларына махтанып, къырал берген эркинликни терс ангылап, кеслеринден къарыусузуракъланы басынчакълап сёлеширге ёчдюле. Мисирхан Чиппону ыспассыз этгенича, аны къызы

да Шамгъуннга жакъ басмагъанды. Ала къуллукъгъа, мюлкге, ырысхыгъа жан атханладан тюйюлдюле. Намысды алагъа байлыкъ. Аллай оюмлауну жангызда Аскерхан ангылаялмайды. Къарт ыннасыны бла анасыны сынамлары анга дерс болургъа керек эди, алай тиширыу ниет тазалыкъдан, ёхтемликден эсе, жашау ырахатлыкъны айырады, къуллукъгъа бла байлыкъгъа алданады. Терслигин да ангылайды, бирде сокъуранныган да этеди. Болсада, бир айыргъан жолундан таймайды.

Толгъур улу, окъуучусун заманны тюрленнген шартларыны юсюнден сагъышландыра, былай жазады: «Сейирди бу дуния, бу жашау. Игини, этимлини аягъын марап, осалланы тахтагъа миндирген…Кеси ёлсе да, ууу ёле билмеген, сейир эди кетген «бласт» [149:251]. Жазыучу заманны тюрленнгенин, аны бла бирге уа адамланы жашаугъа къарамлары, ич сезимлери, кеслерин жюрютюу халлары да башха болгъанына жарсыгъанын билдиреди. Энди «телиле», «сылхырла», «малхунияла» ишлейдиле, «жангы таулуланы» уа эслери хапчук-харекетни жыйышдырыугъа бёлюннгенди, ала сатыу-алыу бла кюрешмекликни айырадыла. Араларында ушакъ баргъанда, «доллар» – баш ёлчемди, омакъ отоула, тыш къыраллы машинала болгъандыла энди сыйда. Алай, ахчаны «саламча» жюрютгенле, кеслерин не бек жасай эселе да, «эшек ат болмайды» дегени баямды.

«Бу дуния къуллагъа, тукъумсуз-жукъсузлагъа чомарт эди, аланы ийнакълайды». Къуллукъгъа илинир умутда бири бирине жалынады, жакъ басады, кёзбау этеди. Уллу къуллукъдагъылагъа уа ала бары да «ууакъ», мадарсыз, къолайсыз да кёрюнедиле, «гумулжуклача, аякъ тюпде сюркеле» жашауларын кечиндиредиле. Алай бла, Толгъурланы 3. кесини жангы чыгъармасында XX ёмюрню ахыр жылларында жамауат жашауда эсленнген чюйреликлени, адамла араларында келишимликни тюрлю-тюрлю илишанларын уста кёргюзталгъанды дерчады.

«Акъ жыйрыкъны» хапарлауунда дагъыда бир магъаналы тематика ыз айныйды, аны да халкъыбыз кёчгюнчюлюкде чекген азабын ачыкълагъан болумла къурайдыла. Айтханыбыз бла байламлы романда энчи юйюрню къадары къалай суратланнганына эс бурурчады. Элни жамауаты сюргюннге ашырылгъанда, ючайлыкъ къызчыкъ, юйде унутулуп къалып, ачдан ёлген эди. Мисирханны киштиги, иесиз къалгъан журтларына къайтыргъа термилип, юйюне жол излегенди. Киштик, сагъайып къоншу юйню терезеси таба къарагъанында, мияласы сыннган кёзюне (ол да энчи белгиди) къызыл-къолан жаннет чыпчыкъ къонуп, мугурайып тургъанын кёрдю.

Ол бир ненча кюн мындан алгъа ачдан жиляй тургъан къагъанакъ сабийни къутхарыргъа кюрешген эди. Сары (жаныуарны атыды) къайры

барса да, къарыусуз адам балачыкъны бууаланып жилягъан тауушу къулагъына эшитилгенлей, сагъайтханлай тургъанды. Ол адам балачыкъ жаннет чыпчыгъы болуп къалгъанын энди ангылагъанды. Анасын жесирликге алып кетген машинаны ызындан учуп бара: «Мени къоюп къайры кетип бараса, анам!» – деп къычыргъанды. Жарлы анасы къагъанагъыны ауазын эшите эди, алай, къайда болгъанын а кёралмагъанды. Артда ол насыпсыз таулу тиширыу, жюреги тарала кетип, Къазахстанда ажымлы ёлген эди. Ёлгенден сора ол да къанатлы болгъанды.

Акъ, жугъур, кюмюш къанатлы кёгюрчюнлени кёкде учуп баргъанларын кёрюп, къарт къазакълыладан бири айтханды: «Ала кёгюрчюнле тюйюлдюле, кёчюп келип, суукъдан, ачлыкъдан ёлген балкъарлар болса керек», – деп. Туугъан жерине учуп келип, акъ кёгюрчюн жаннет чыпчыкъны эслейди. Ана бла баласы жангы жашауларында тюбешгендиле, алай, бир бирлерин таныялмагъандыла. Быллай эсде къалырча, жюрекни теренине жетерча бушуулу суратла энчи философия магъананы тутхан айырмалы белгиледиле.

Чыгъармада «адам бу дуниягъа, жашаугъа бир ненча кере къайтады» деген оюм ачыкъланады. Анча жашауну ичинде адам улуну жаны – таш, кырдык, терек, ит, киштик, къанатлы бола келип, артда адамгъа кёчеди демеклик жазыучуну философия фикирин, жашауну юсюнден оюмлауун, дуниягъа къарамын да энчилейди. Ол буруннгу мажюсю заманладан келген мифологиялыкъ оюмлау суратчыны жюрегинде бютюн бек сезиледи: «Алгъын таш, терек болгъан эсе да, бусагъатда Зекерия – жолоучуду. Терег`а – жолоучу тюйюлдю, ол тамырланнган жеринде ёсюп, кюннге, Аламгъа тартынып, жеринден тепмей, туруп турады…Жолоучу, келип анга балта жетдиргинчи, бычхы тартхынчы, сюелликди» [149:269]. Жолоучу терекни ауанасына базыныулу киреди, жылыныргъа, солургъа, иссиликден, желден да къорууларын излей. Артда уа, ол жолоучу келеди да, терекни кесип, къайры эсе да сюйрейди – «ёлген жеринде топуракъгъа къошулургъа» къоймай. Кесигиз кёргенликден, Толгъур улу табийгъат болумланы жаны болгъан затлача суратларгъа ёчдю. *Терекни* къадарын адамны жашауна ушатады.

Суратлау белгиле бла тенглешдириу-ушашдырыу халда берилген сыфатладан тышында, романны къурамында кёп тюрлю суратлау мадарла хайырланыладыла. Аланы санында баш жигити Зекерияны тюш кёргенин белгилерчады. Тюшюнде ол кеси кеси бла, гитчелигинде сыфаты бла тюбешеди. Зекерия таба келген жашчыкъ «Нек чакъыргъанса мени?» – деди. «Жюрек жарсыуунг, къыйынынг болса, эсинге тюшюресе, къууанч кюнлерингде уа санга жыртыкъкёлек неге керекди? Хар ким да алайды, башха тюйюлсе сен да», – деп, кёлюне тийгенча, ёпкелеген

этгенча сёлешеди кичи Зекерия уллайгъан Зекериягъа. Манга нек дау этесе дегенинде, жашчыкъ «экибизни арабыз узакъ болгъанды, сен мени энди таныргъа сюймейсе» дегенни айтады. Жазыучу ангылатханнга кёре, ол жашчыкъ Зекерияны «сабийлигини ёзенин сакълайды». Быллай айырмалы суратла чыгъарманы ниет магъанасын ачыкълаугъа бойсуннган амалладыла.

Толгъурланы З. жазыу хатыны къыйматлы шартларын алгъадан айыргъан теманы тынгылы тинтип ачыкъланнганында, баш жигитлени сыфатларын тынгылы къурауда, аланы къылыкъ энчиликлери белгиленип, айныу халда суратланыуларында кёребиз.

Белгиле бла хайырланыуну юлгюлерин башха малкъар жазыучуланы эпикалы чыгъармачылыкъларында да эслерге боллукъду. Сёз ючюн, Шауаланы Хасанны прозасында аллай айырмалы суратлау сыфатла кёпдюле. Жазыучуну тарых сезими бийик даражагъа жетгенине «Ит жыйын» деген романы бла «Тузакъ» деген повести шагъатдыла. Сабийни бушуулу къадары сагъынылгъан повестьни магъана ауурлугъун жыйышдыргъанды. Ол жаны бла чыгъарманы сюжет ызына, керти да, эс бурурчады. Таулу халкъны тарыхыны къыйын кезиую – Орта Азиягъа кёчюрюлгени – сабий кёзден, сабий сезимлени юсю бла бериледи.

Эки таулу къызчыкъ (Зубайда бла аны гитче эгешчиги Лиза) элде жангызлай къалгъандыла. Аланы аталары урушда болгъанды, аналары Фаризат юйюрюн кеси кечиндирирге кюрешгенди. Тиширыу ол кюн къоншу элге жумуш бла кетип, артха къайтыргъа онгу болмай къалгъанды. Сабийлерин къоншусу Хауагъа аманат этип кетген эди. Танг эрттен, сабийле жукълап тургъанлай, сау элни жамауатын соруусуз уллу машиналагъа малныча жюклеп, солдатла сюрюп кетгендиле. Ол къатышлыкъда Хауа, Фаризатны сабийлери унутулуп къалгъанларын ангылагъанында, башы шашаргъа жетген эди. Машинадан тюшюп, ызына къайтып, къызчыкъланы алыргъа умут этгенди, алай къалауурла аны сёзюне, жарсыууна да хазна эс бурмадыла, уруп ёлтюрюп къояргъа да артха турмазлыкъларын тиширыу сезгенди. Аналары Фаризатны да халкъ бла бирге сюргюннге ашыргъандыла. Этер амалы жокъ эди.

Уяннган сабийлени тёгерекде бола тургъан къыяма ишледен хапарлары болмагъанды. Тюш кёре болурбуз, деп, анга толу ийнанадыла. Тамата къызчыкъ Зубай, хар затны ангылап башлагъанында, жюрегин арсарлыкъ бийлегенди, башына къаллай ауара келгенин да сезгенди. Болсада, гитче эгешчигин къоркъутмазгъа, кёлюн жапсарыргъа, иесиз къалгъан жаныуарланы бла малланы да амалына кёре кечиндирирге кюрешгенди. Ол кюнден башлап ала сабийликлерин тас этгендиле.

Сабий акъылгъа ангылашыныусуз болумладыла ала, сабий жюрек кётюралмазлыкъ къыйынлыкъ. Халкъда жюрюген сёз кертиди: «къууанч бла бушуу туугъан къарындашладыла» демеклик.

Жазыучу, бушуулу тарых болумланы ачыкълар муратда, кёп тюрлю суратлау мадарла бла белгилени хайырланады. Повестьни быллай сёзле бла башланыуу да суратлау жаны бла айырмалыды: «Танг аласында жер бир аман титиреди да, тёгерекни къара туман басып, дуния жарыгъы арталлыда ёчюлюп къалгъанча, хар зат да – жаны болгъан, болмагъан да жерни жети къатысына батып кетгенча кёрюндю» [157:241]. *Къара* тюрсюн, халкъ сынарыкъ къыйынлыкъны белгисича ангыланады, ол чыгъарманы бушуулу макъамын бютюнда кючлендиреди.

«Таулача кючлю, тёзюмлю халкъны бюгюнча абызырап ким кёргенди», – дейди жазыучу. «Сиз бандитлесиз!», «Сизни Ата журтугъуз жокъду» деген сёзле аны намысын сындырыргъа буюрулгъандыла. Бу кюйсюз жумушну толтургъан къызыл аскерчилени гитлерчиледен бир башхалыкълары болмагъанын жамауат ачыкъ айтады. Депутат тиширыу Забийданы сёзлери: «Халкъны барын да бир кепге къуяргъа жараймыды?...Терсни, тюзню нек айырмайсыз? ...Эрим, эки къарындашым да урушда, атам Мухаммат акъланы къолларындан жоюлгъандыла. Сора мени бандитлеге тенг этип туугъан жеримден нек кёчюресе?!» [151:249]. Жалгъан дауну хатасындан уруш аулакълада тёгюлген халал къанны магъанасы учузланнганы неден да бек ачыу тие эди халкъгъа.

«Адети, тёреси да, тарых ызы да *къара* топуракъ бла къатыш болдула – адамы, жери да тюп болдула ариу тау элни. Кечеден тангнга чыпчыкъла окъуна учуп кетгендиле бу тийреден. Жаланда къара къаргъаладыла тёгерекни сакълагъан. Аланы ачы къычырыкълары аркъа жиликлени къалтыратадыла. Бирде чалы, хуна башлагъа къонуп, тёгерекни марайдыла, – мыллыкъ ийис къайсы жанындан чыгъады деп» [157:251]. Бу тюрлю суратлау амалланы себеплиги бла жазыучу халкъыбызгъа сынаргъа тюшген азаплыкъны ачыулугъун ачыкълайды. *Къаргъа* неда *къузгъун,* миф оюмлаугъа кёре, аман хапарны келечисиди, аны *къара* тюрсюню да иги къууум туудурмайды.

Аллай къайгъылы суратла бла бушуулу белгиле чыгъарманы хапарлауунда азлыкъ этмейдиле: «Итле да юйлерини босагъаларында жатып, башларын жерге салып, тохтамай сынсыгъанлай турадыла. Халжарлада къойланы макъыргъанлары, тууарланы ёкюргенлери ташланы, тауланы жилятадыла…Жер да, тау да сарын этген сагъатда аланы жарсымагъанларына сары парий да чамланады».

Къуругъан элде кеслери жангыз къалгъан къызчыкъланы къадарларына жарсыуун белгилей, аланы амалсызлыкъларын суратлай, Шауа

улу аланы «тузакъгъа тюшген къанатлыча» адыргы болгъанларын ачыкълайды. Башха амаллары къалмай, бир бирлерин, тюш кёре болурбуз ансы, сау элни жамауаты бирден кечеден тангнга къайры думп боллукъ эди, деп, жапсарыргъа кюрешедиле. Быллай къыяма келген кезиуде, сабий акъылгъа сыйынмагъан, уллайгъан кишиле да чыдаялмазлыкъ къыйынлыкъгъа тёзерге тюшгенди. Зубайгъа уа бютюнда къыйынды. Гитче эгешчигини тёгерегинде бола тургъан ишледен хапары болмагъаны окъуна къууандырады. Битеу ауара Зубайны юсюндеди. Къыйын сагъатда эслилик, тёзюмлюк да анга къайдан чыкъгъанды. Барысын да къутхарыр мадар излей, кесин да унутхан эди. Хар озгъан кюнюн санап, юйюню къабыргъасында таякъчыкъ ызлап тургъанды, ол кюйсюз кюнден бери аны жашауу тохтап къалгъанча. Сабырланып, къадары буюргъан къыйынлыкъгъа чыдаргъа кюрешсе да, аллай уллу жюкню ол кёпге дери элталмазы баямды.

Зубай ёлгенден сора «эл арталлыда ёксюз болду». Бёрю жыйын (бу сыфатны да жазыучу хапарлаугъа бошдан кийирмегенди) элни къатына келип тохтагъанды. Ол тийрени иеси бусагъатда къарт парийди. Къой орунну ичинде бегитилип къалгъан къадауну ачып, малланы иерге амал излейди, алай къолундан зат келмейди. Не сейир эсе да, бёрюле къойлагъа хата этмедиле. «Мыллык ийисден жийиргеннген кибик» кетип къалгъан эдиле. Повестьни бу сураты да белги орунунда хайырланылады.

Жангызлыкъ сынагъан сабийлени къадарлары жерни да сарнатханды. Зубай бла Лиза чекген азабы битеудуния жарасыча ангыланады. Фаризат да, кеси айтханлай, къызларындан айырылгъан сагъатдан башлап, «ичинде жаны болмагъан ауанагъа» санайды кесин. «Хар зат да – жаны болгъан, болмагъан да тузакъгъа тюшюп, жашаудан умутун юзюп, ахыр сагъатларын сакълагъанчадыла» [157:256]. Фаризатны баш иеси Рамазан, урушдан Къыргъызгъа къайтып, къызлары сау къалгъанларына ишексиз болуп, излеп башлайды. Повестьни ахырында Лиза да атасы бла тюбешеди.

Чыгъарманы хапарлау ызы бушуулу макъамдан толуду, алай, ол ахшы къуум туудурады, эртте-кеч болса да тюзлюк хорларына ийнандыра. Шауа улуну чыгъармасы, заманны излемлерин толтура, халкъны тарых жашауун айырмалы суратлау белгилени болушлукълары бла ачыкълайды. «Повестьни баш жигитлерини ич сагъышларында, жазыучуну философия оюмлауунда, лирикалыкъ жанлауда, хапарлауну айныу халында да мифо-эпикалыкъ тёреле эсленедиле» [101:714]. Бу оюмну эсге ала, Шауаланы Х. чыгъармачылыгъында суратлау шартлылыкъ энчи жерни алгъанын чертирге тийишлиди. Ол амал бла хайырланыу-

лукъну юлгюлерин биз жазыучуну «Ит жыйын» деген романында да кёрюрге боллукъбуз.

Эки чыгъармада да мифо-эпикалы белгиле уллу магъананы тутханларын энчи белгилерчады. Алада артыгъыракъда жыйышдырыу суратлау амал хайырланыулуду.

«Ит жыйын» деген романны жангылыгъы жангызда тематика жаны бла тюйюлдю. Чыгъарма баш жигитини сыфаты экили болгъаны бла (мотив двойничества) айырмалыды. Бу тюрлю суратлау амал орус адабиятда тири айныгъанын чертирчады. Малкъар жазыучу артыгъыракъда адеп-къылыкъ соруулагъа эс бурады. Адам улу менсиниулюгю (свое «Я») не хыйсапдан тас этеди деген соруну юсюнден сагъышландырады. Шауа улу, баш жигитини ниетинде бла къылыгъында жамауат жашауну болумлары жорукълагъан тюрлениулени эслеп, аланы окъуучугъа тюз ангылатыргъа итинеди.

Солманны сыфаты экиленнгенин биз неде кёребиз? Биринчиден, аны эки ат жюрютгенинде (бирде Солман, бирде Сахай), анга кёре уа, эки къаршчы ниетни жыйышдыргъанында. Бир жаны бла аны огъурлулугъун, жумушакълыгъын, ачыкъ жюрекли бола билгенин кёчгюнчюлюкню кезиуюнде кёребиз. Атасындан жетген шарайыплары уа – зарлыкъ, къызгъанчлыкъ, менсиниулюк сезим, адамгъа жалгъан дау этерге ёчлюк. Ол халда жазыучу жамауат жашауда эсленнген келишимсизликни ачыкъ этерге жетишгенди. Адамла арасында тенглик болмагъаныны сылтауу бирлени жюреклерин такъырландырады, кюйсюз ишлеге тюртеди демеклик романны баш ниет магъанасыды.

Аны хапарлау ёзеги кёбюсюнде баш жигити Солманны эсгериулеринден къуралады. Анга кёре озгъан заманны бла бюгюннгю кюнню болумлары байламлыкъда бериледиле. Жазыучу чыгъармасында ачыкъларгъа итиннген магъаналы ниет соруладан бири – адам улу кеси жашауунда къайсы жолну айыргъаныды. Романны окъуй баргъанда, Солманны ниет такъырлыгъыны сылтауу атасы Хажини къадары бла къысха байламлыды деген оюмгъа келебиз. Экиси да бир адамны эки бети кибикдиле. «Халкъны башындан къарап, хар кимни да кесини аякъ тюбюнде айланнган гумулжукга санай келген жаш», «…халкъ тёгерегине чабып айланыучу, ырысхы къытлыгъы не болгъанын билмеучю» Солман, «алгъын олтанына санамаучу» адамланы тузакъларына тюшюп къалгъанды.

Аны тюз аты Сахай болгъанды. Къуллугъу бла хайырланып, къыралны мюлк-ахчасын жойгъаны ючюн соруугъа тыйгъан эдиле. Атасы – Таулуланы Хажи да «аманлыкъны боюнса тюбюне» тюшгенледенди. Ол Зауурбекни жалгъан дау бла тутдуруп, кече белинде юйюнден

алып кетген эди. Аны къатыны Азинат бла Хажи – эгеч бла къарындаш эдиле. Хажи «Зауурбек кибик таза адамланы тайдырыуну жолун излеп» айланады. Ол аны юйюрюн кёп инжилтгенди, совет власть ючюн кюреш бардыргъан сылтау бла аладан сора да кёплени жойгъанды. «Бёрюден бёрю тууады», «къан бла кирген, жан бла чыгъады» деген сёзлеге Солманны жашауу да толу шагъатды. Аллай, адамлыкъларын тас этген, намыссыз, адепсиз, зар ниетли къауумгъа жамауат «ит жыйын» деп атагъанды.

Солман гитчелигинден бери атасыны жангылычлары, терс ишлери ючюн азап чекгенине анга дау этгенлей, атасындан ыйлыгъып жашайды. Анасы, эгешчиклери, кеси да сынагъан къыйынлыкъларын эсге тюшюре, ёлген этги эди андан эсе, деп тургъанды. Майрусхан да тюнгюлгенди эринден, чамланнган да этмейди энди. Хажи кюйсюз ишлери ючюн тутулгъанда, айтханды: «Таулу улу ит къылыгъын сынатды бизге. … Эртте-кеч болса да быллай кюннге къаллыгъыбызны биле эдим. Айтханымы этдиралмадым, юйреннген жолундан тайдыралмадым» [157:118]. Хажи тутмакълыкъдан къутулуп, юйге къайтханында, тюнене атларгъа эркинлиги болмагъан адамны жангыдан партиягъа къайтарып, къуллукъ берип, намысы таулагъа тенг болуп къаллыкъды деп кимни эсинде бар эди. Аны кесин жюрютюу халы, тюнене кёрген къыйынлыкъланы унутуп, алгъыннгы къылыгъын къоймагъаны сейирди.

Атасы этген гюняхлы ишлери ючюн Солман гитчелигинден уялып жашагъанды. Адрахманны школдан да, комсомолдан да къыстайбыз дегенлеринде, ол, атасы бла даулашып, анга болушурун излегенди. Хажини кир ниетлилиги бу сёзлеринде ачыкъ белгиленеди: «Адрахманчаланы окъугъанларындан эсе, къарангылай къалгъанлары игиди бизге» дегени [157:194]. Солман бирде атасыны Адрахманны юсюнде этген адамсызлыгъына чамланады, бирде уа аны ачыгъанына кёл кенгдиреди, кесине айтхан ачы сёзлерин эсге тюшюре.

Роман хапарлауда жангызда бир юйюрню къадары угъай, битеу халкъны тарых болумлары ачыкъланадыла. Кёчгюнчюле сынагъан зарауатлыкъ Солманны эсгериулеринде кёргюзтюлюнеди. Жашауну кюйсюз бети, ачы болумлары, къыйын дерслери да. Жазыучу метафоралыкъ тенглешдириу бла тири хайырланады. «Кёчер кюнюбюзню кечесинде бир татлы жукъладыкъ…Жаз башында жел терк-терк урса, жерни кепчитген этеди деп эшитгенме къартладан…Алай бюгюннгю *жел* а аллайгъа ушамай эди; ол эрттенликде эртте элге къуугъун киргенча кирди, жиляу-сыйыты бла» [157:144]. Табийгъатны таулу халкъгъа келген къыйынлыкъгъа жарсыуун белгилей, Шауа улу былай жазады: «Машиналада баргъанла уа тынгылай эдиле, жилягъандан,

сытылгъандан арып. Энди аланы орунларына кёк жиляйды – жауун тохтамайды» [157:148].

Жашау болумла халкъны эсинде бла кёлюнде къырал бегимлеге даулукъ къозгъайдыла. Алай, киши ачыкъ айтыргъа базынмайды. Совет солдатла таулулагъа аллай учузлукъ сынатырла деп кимни эсинде бар эди. Къужон айтханлай: «Тышында Гитлер къырып, мында кесибизникиле къырып, быланы бизге не дертлери барды?» [157:139]. Акъбелланы Мухаммат да кеси ёмюрюнде бир кишиге хатасы тиймеген, огъурлу адам, коммунист, алай ыспассыз жоюлгъанладан бириди. «Ол тамбла дунияда бир инсан сынамагъан къыйынлыкъны – кёчгюнчюлюкню азабын сынаргъа тюшеригин ангыласа, топуракъ юлюшюн туугъан журтунда тапханына къууанып къоярыкъ болур эди. Алай, ол турду арба жолда бауурундан тюшгенлей, асыраргъа адам табылмай, – къаргъышда айтылгъанча, «игини ёлюмю – амандан» дегенлей…» [157:144].

Сюргюнде кёпле учузлукъну сынап жашагъандыла. «Саусуз ауруууна юйреннгенча» битеу жамауат ёз къадарыны къыйынлыгъына юйренип къалгъанды, кёл басып. Къыйынлыкъ ууатхан эсе да, намысын сындырыргъа кюрешген эселе да, кеси кесине таукеллик этдире жашайды. «Къыйынлыкъ сынаргъа юйренип къалгъанбыз да, тынгылайбыз ансы, жашау бизни талкъыгъа салып ийлегенча этгенди», – дейди Солманны анасы Майрусхан.

Романны суратлау къурамыны дагъыда бир къыйматлы шарты барды: чыгъармада Кязим хажини, бирде уа Къайсынны акъылман сёзлери терк-терк къайтарылып айтыладыла. Ала жазыучуну сагъышларына, жашауну юсюнден оюмларына терен магъана бередиле. Чыгъармада аллай юлгюле кёпдюле. Болсада, Шауа улуну романында идеология мардалагъан шартла да эсленнгенин чертирчады. Солманны эсгериулери айтхан оюмубузгъа ишексиз этдиредиле.

Юйюрю сынагъан къыйынлыкъланы санай, ол анга соруу этгенлени жюреклеринде жазыкъсыныулукъ туудурургъа кюрешеди. Кесинде не терслик, не бузукълукъ кёрмейди, башхаланы аманлайды. Солман ишлеген жеринде окъуна ангылагъанды: хар зат да улутха бла этиледи. Башында оноучуланы айтханларын этмей болмайды, тамырлары бек тереннге кетгендиле. Аны себепли «башын ушатып» ишлегенден игиси жокъду. Болсада, «тойгъанын кётюрмегенклик» къыйынды. Атасы аман адамланы хаталарындан сынагъанды тутмакълыкъны, Солман кеси да башхаланы (Чолпанны, Юсюпню, Ильясны) аманлыкъларындан жунчугъан сунады кесин. Ала аны алдап, терс жолгъа салгъанларын айтады. «Къыралны, властьны да мени атам кибикле келтиргендиле, не сюйсек да, аны этерикбиз» дегенни айтады соруу этгенлеринде

да. Бирде уа ол кеси кеси бла даулашады. Ишни тюзюн айтып, аны ол тапсыз ишлеге къошханланы кеслерине ачыкъ сюелирге керекди деп.

Къыралны ырысхысына сугъанакълыкъ этгенле кеслерин терсге санамайдыла, тобагъа къайтыргъа да ашыкъмайдыла. «Битеудуния ма алай жашайды. Башына мадар эте билмегенлей, ач-жаланнгач болгъан айыпды ансы, туугъанлы да башын тутханны намысы жюрюй келгенди. Ол заманынгы аралары кёк бла жер кибикдиле. Бусагъатда сен Сахай Хажиевичсе, алгъын а Солмандан башха атынгы киши билмегенди», – дегенди анга Чолпан. Менсиниулюк сезимлери хорлагъан «ит жыйынны» оюмлауу олду. Ахырда кёбюсюне сюд этип, бир талай жылны тюрмеде олтурургъа бегим этилгенди. Алай, уллу къуллукъчулагъа уа этген хаталары ючюн тиймегендиле. Аланы юслеринден айтханда, жазыучу тенглешдириуле бла тири хайырланады: «адам къанындан тоймагъанла», «къандан кёпген губула» эм д.а.к. Хажича, Солманча, кеслеринден уллу къуллукъда тургъанлагъа жакъ басханла «башындагъыла адамны тут деселе тутхандыла, жой деселе – жойгъандыла. Башсызла, башкесле», – деп жазады автор.

Чыгъармада следователь жаш Ахматны сыфаты да тынгылы ачыкъланады. Ол эсли, тюзлюк ючюн кюрешген, кеси ишине бир кир къондурмагъан, базыныулу адамды. Хар сёзюн ойлап айтхан, хар атламыны магъанасын ангылагъан. Ол Солманчалагъа къаршчы сюелгенледенди, аланы шарайыпларын ачыкъ этерге итинеди. Тюзлюк ючюн районну прокурору этген шарайыплы ишлени юсюнден ачыкъ айтыргъа базыннганды, халкъгъа туура этерге къолундан келгенди. Ахмат оноучуланы кёбюсю «кёзбаулукъну къуллары» болуп къалгъанларына жарсыйды. «Айтханы бла этгени бири бирин тутмай жашамакълыкъ – жазыкълыкъды», – дейди. Ол сёзле романны баш жигитини къылыкъ илишанларын неден да бек баям этедиле.

Къыралны, халкъны да алдап жашагъан, ишчи адамланы хайырларындан жыйышдырылгъан ырысхыны «аякъ тюплерине салып», ашап тургъанланы ишлерин ачыкъ этергеди акъылы. Алай, анга чурум табып, чырмаулукъ этген къуллукъчула аз тюйюлдюле. «Не бек аякъ тиресенг да, биз айтхан боллукъду» деп. «Аланла, бу ит жыйынны бедишлик ишлерин ачыкъларгъа башхаладан артыкъ мен нек кюреширге керекме», – деп да бир айтады Ахмат. Аны къатылыгъыны хайырындан ахырда Солманча эки бетлилеге тийишли бегим этилгенди.

1980–90-чы жыллада малкъар проза, заманны излемлерине келише, жангы тематика ызланы излеу жолунда айныйды. Миллет адабиятны реалист прозасыны айныуу да жангы жорукълагъа кёре болгъанды. Малкъар адабиятчыла, суратлау хунерлерин, сынамларын ёсдюре,

тарых сезимге таянып, жангы суратлау амалланы болушлукълары бла магъаналы жашау соруулагъа жуап излейдиле. Ала жамауат жашауда бола тургъан тюрлениулеге ёз къарамларын ачыкъларгъа итинедиле. Адабият чыгъармаланы магъана жаны бла байыкъдырыуну миллет жазыучула кеслерини баш борчларына санайдыла.

Заманнга кёре баш жигитни сыфаты, къылыкъ илишанлары, дуниягъа къарамы да тюрлене баргъанын чертирчады. Инсанны ич дуниясын терен тинтиу бла суратлау оюмну кючлендирир муратда, малкъар жазыучула адам улуну жюрегинде баямланнган чюйрели шартланы, экили сезимлени ачыкъларгъа, аны психологиясын энчилеген къылыкъ илишанларын туурагъа чыгъарыргъа базынадыла. Жашау кертиликден таймай, энчи айырылгъан инсанны къадарыны юлгюсюнде халкъны тарых жолун жангы, тюз къарамдан суратларгъа жетишгендиле.

Белгиленнген кезиуде миллет прозада суратлау чюйреликни жютюлендириуге итинмеклик да шарт кёрюнеди. Уллу эпикалы чыгъармалада кёпмагъаналыкъ, суратлау сыфат бла суратлау оюмну биригиулери, роман бла повестьни къурамларыны тынгылылыкълары жетишимли болгъанды.

1980–90-чы жылланы битеуадабият кёрюмдюсюнде Толгъурланы З. бла Тёппеланы А. эпикалы чыгъармачылыкълары энчи жерни аладыла. Аланы алай айырмалы этген жангы жазыу хатды. Ол ызны «суратлау белгилеге таяннган реализм» деген ангылам бла ачыкъларгъа боллукъду. Эки жазыучу да малкъар прозаны ниет магъанасы бла суратлау къурамын жангыртыу эм байыкъдырыу жолну сайлайдыла. Алгъаракълада миллет авторланы энчи чыгъармаларында эслене башлагъан тенглешдириулю суратлау оюм сагъынылгъан жазыучуланы прозаларында тынгылы орналып, тири айынылгъанын да чертирге тийишлиди.

1993-чю жылда Тёппеланы А. «Сыйрат кёпюр» деген жангы романы басмадан чыкъгъанды. Ол фахмулу малкъар жазыучуну философия фикири бийик даражагъа жетгенине шагъатлыкъ этген юлгюдю. «Сыйрат кёпюр» – кенг эпикалы чыгъармады, халкъыбызны къадары бла тарых сынамыны кюзгюсю. Аны магъаналы ниет ызы – адам улугъа сакълыкъды. Тёппе улу къурагъан айырмалы суратладан бири – Жамауатны сыфаты – жазыучуну бир чыгъармасындан башхасына кёче, озгъан ёмюрню къайгъылы, бушуулу болумларыны юслеринден эсгериулени къозгъайды. Мында авторну жазыу хатын энчилеген бир айырмалы шарт барды – аны мифологемала эм тынгылы жарашдырылгъан суратлау белгиле бла тири хайырланыуу.

«Сыйрат кёпюрню» хапарлау кенглигинде мифология магъана жыйышдырылгъанды. Къарт Атто халкъын сюргюннге ашырырны юлгю

орнуна аллында жолгъа атлана туруп эшекни жюгенин тигип олтургъанын келтирирге боллукъду. Бу сурат Алауганны юсюнден хапарлагъан Нарт таурухда эмеген къатын жерни жарылгъанларын тикгенине ушашдырылгъанды. Романда дагъыда эки дунияны арасында кёпюр орунуна хайырланылгъан дементи къарт Нарат терекни сыфаты суратланады. Бу юлгюлени тинтгенде, Тёппе улуну романында тюбеген суратлау белгиле миф поэтиканы мурдорунда къуралгъанларын кёребиз.

Аллай юлгюле жазыучуну арт жыллада басмаланнган чыгъармаларында да кенг хайырланыладыла (сёз ючюн, «Баязир» деген романында жайылып ачылгъан къаяланы сураты, «Ас-Тах» бла «Алтын хардарда» суратланнган маралны сыфаты дегенча). Алай бла, Тёппе улуну жазыу хатын энчилеген белгиле бир ненча чыгъармада къайтарылып кёргюзтюлюнедиле, хар жолдан жангы ниет магъананы жыйышдыра. Жамауат элни неда кёпюрню сыфатлары ачыкълагъан оюмубузгъа шагъатдыла.

Романны къуралыу жаны бла тинтгенде, эс бурургъа тийишли жерлери кёпдюле. Бек алгъа чыгъарманы юч китапха бёлюннгени. Биринчиси сюргюннге атланнган Жамауатны суратлайды, экинчиси – кёчгюнчюлени жолоучулукъда сынагъан болумларыны юслеринденди, ючюнчюсю таулу халкъны Орта Азиягъа келген кюнлеринден башлап хапарлайды. Жазыучу Жамауат элде жашагъан юйюрлени хар бири энчи азап чекгенин суратлайды. Романда эки огъурлу къартны сыфатлары ачыкъланадыла: Хамзат бла Биясланны. Экиси да таулу миллетни чынтты келечилеридиле, акъылын, эс къудуретин, ариу халын да жыйышдыргъан.

Хамзатны эки баласы (Арийпа бла Муса) урушну кезиуюнде ажымлы жоюлгъандыла. Кеси да кёпню сынагъан, ёз къадарында кёпню кёрген адамды. Аны эслилиги, жашау кёллюлюгю да хурмет этерчадыла. Къарт Биясланда жети уланын урушха ашыргъан эди. Аллах Биясланны жашларына къарыу, адеплик, хунер да бергенди. Барысы бла да ёхтемленеди: ала «сыртны башындан, зурнук жыйынча, бирден кирип, чалгъы тартсала», ырыслагъан окъуна этиучю эди, «къадар бу чомарт саугъаларына» бир тюрлю тёлеу, жасакъ излер деп. «Сегиз кюн тыягъы тие эди сегиз чалгъычыгъа, сегиз къылыч жылтырай эди кюнде» (Тёппе улу чыгъармасына санны символика магъанасын бергени ишексизди) [17:128].

Эки огъурлу юйюрню сабыр жашауларын уруш бузгъанды. Жашларын уруш аулакълагъа ашыргъан ата бирин да тюшюнде кёрмегенине сейир этеди. Жаланда эгиз жашлары ёлгенлеринден сора келген эдиле тюшюне, юслерине да къара жамычы атылгъанча. Артда эки ачы ёлюмню хапарын билдирген къагъытла келгендиле. Ол, Ажокъ бла

Азнорну жиляуун этип бошагъынчы, аланы кюйлери «адам ёлюмден кёп да уллу, ёмюрлюк бушууну жиляууча эшитилди» [148:17]. Кёчгюнчюлюкню «къара ауанасы» Жамауат элге жуукъулашханды.

Къарт Хамзат халкъны кёчюрюрню аллында туудугъу Музафар бла Тагылы къолгъа чыкъгъанды. Туугъан журтуну жер гулмагын къол аязына алып, аны сахтиян журунчукъгъа чёргеп, биргесине алгъанды. Туугъан жерин дууа орунуна жашындан туугъанны боюнуна тагъып, биргесине сюргюннге элтип, ёмюрню айланч жолларында ажашмай, тансыкълай турурча, алай эди умуту. Къачан болса да, артха къайтырына ийнаныулугъун юзмейди. Туудугъуна андан айтханды: «Ол дууа санга къарыу, ийнаныу бергенлей турур. Хар палахдан сакълар», – деп. Кёп жыл озгъандан сора, Музафар, артха Ата журтуна къайтып, Тагылы Къолда жерге жатып, къучагъын керип, былайда кёз жашларын тёге, аппасыны мудах къарамын, сабыр ауазын да эсине тюшюрлюкдю. Туугъан жерини топурагъындан дууа этип бергени бошдан болмагъанын да ангыларыкъды.

Кесигиз кёргенликден, жазыучу быллай жарашыулу белгилени кючю бла миллетибизни туугъан жерге таза сюймеклигин, жарыкъ къууумларын, игиге ийнаныулугъун ачыкъларгъа жетишгенди. Хамзат ол кюн туудугъуна битеудунияны тарыхын ангылатхан эди. Къачан келсе да, хар терекни, хар ташны сыйлай билирге, алагъа жолну унутмазгъа, танып, къаяла бла, жер бла, суу бла да ушакъ этерге, табийгъатны сейир тилин ангыларгъа юйретгенди. «Къоркъма, бала. Биз кюл болуп къалмазбыз! Биз адамлабыз, барына да тёзербиз!» деген оюмгъа сабий акъылны тюшюндюргенди. Ол сёзле Музафаргъа «къушкъанат таукеллик» бергендиле. Аппасыны ёмюрлюк дерслери, «унутулмазлыкъ жомакъ» болуп, къанына сингнгендиле. «Хау, балачыгъым, бек уллу палах уруш тюйюлдю, адам ёз жеринде, къыралында терслик сынаса, олду ууатхан», – дей эди.

Къарт Хамзат Тагылы къолда хар ташны, хар терекни да тансыкълайды, аланы къоюп кетерге кёзю къыймай. Ол жашчыкъгъа таза шауданладан юлгю алыргъа юйретеди: «Боран улугъан, жер кёчген заманлада - кюйсюз жел аланы бетлерине тауну-ташны да келтирип къуяды, жолларын кеседи, тунчукъдурады. …Алай, танам, къышны ызындан жаз келеди, шауданла да, уянып, жарыкъ дуниягъа жан атадыла. Адам да алайды, бала. …Не къыйын болса да, кесине жол табады, не тюрлю кирден-кипчикден, тузакъдан да къутулады» [148:46]. Аны акъылман сёзлеринде магъаналы жашау дерслери жыйышдырылгъандыла. Хамзат шауданланы туудугъуна аманат этгенди. «Тагылы къолну кёзлерин», таза шауданланы бетлерин дуниягъа ачхан – аны борчуду энди.

Эс буруп окъугъан жазыучуну мифо-эпика оюмлауна тюшюнюрге боллукъду. *Шаудан* халкъыбызны къадарын ачыкълагъан тенглешдириулю сыфатды, терен философия магъананы жыйышдыргъан айырмалы белгиди.

Ата къарындашын урушха ашыргъанларында, Музафар анга ашыкъларын саугъагъа берген эди. Ол а жашчыкъгъа: «Эсингде болсун, урушда мен сау къалсам, жанымы сени ашыкъларынг сакъларыкъдыла. Унутмай тур, къайтып келсем, экибиз да ашыкъ ойнарыкъбыз», – дегенди. Бу сурат да белги орунунда жюрютюлгени ишексизди.

Чыгъарманы хапарлауунда мифологемала къаллай магъанада хайырланылгъанларына да энчи эс бурурчады. Сёз ючюн, кёчгюнчю халкъ, гузабагъа къалып, жолгъа хазырланнган заманда, жюзжыллыкъ Атто, жерни жарылгъанларын жамагъан эмегеннге ушаш, тиккич алып олтургъанды. Тёгерегинде бола тургъан къазауатны сан этмей, гуппур болуп, тобукъларына да эшек жауурунлукъну салып жамайды. Алай эте, жашаулу къарт жан алгъан эди. Башда сагъынылгъан юлгюге кёре, къыйынлыкъ келген кезиуде адам улу эрттегили мажюсю тёреледе кесине къорууламакълыкъ излегени кертиди.

Халкъ кёчюрюлюр кечесинде Хамзат да, кеси эрттеден хазырлагъан къангаларын чыгъарып, юйюню ал жаныны ишленир жерин бошагъандан сора, «Адам юйюн ишлеп, битдирип кетмесе, иги тюйюлдю»[148:51], – деген эди. Жамауат да, аны сейирине къарап, энди эсине не зат тюшген болур деп. Битеуюн да машиналагъа жюклеп, кёчгюнчюле элден узая баргъанда, Хамзатны сёзлери: «Энди Жандар ёзенинде бир жан да къалмагъаннга ушайды. Атто ёлгенича, Жамауат да ёлдю!» Аллай шургулу сагъышла аны жюрегин инжилтедиле.

Баш жигитини ич сезимин, къайгъысын да жазыучу метафора тенглешдириуледе кёргюзтеди: Кеси да эслемей, кёкге къарады. – ол булутсуз, чексиз эди! Хамзат аны жуукълугъуна сейир этди, – къолун узатса, жетип къаллыкъды! Бусагъатда ол халкъына азатлыкъ излеген, анга кёкде болмаса, жерде жол кёрмеген Муса (христиан динни Таурат китабында – Моисей) файгъамбар кибикди. Таулу къарт, ёз миллетине себеплик этерин излей, Аллахха бурулуп тилек этеди: «Аллах, бар эсенг сен, бир мадар эт бу жарлы халкъгъа! Элт кёкге да, андан сора барыр жери къалмагъанды!» [148:76]. Ызы бла ол сеийр тюш кёреди. Кесин тенгизни аллында сюелгенча, суу эки айырылып, кёчгюнчюлеге азатлыкъ жол ачханча. Сора, «шукур Аллахха, мен да халкъымы жесирликден къутхардым» дегенлей, элгенип уянады.

Миллетибизни тарых къадарыны бушуулу суратларын Тёппе улу тенглешдириу халда ачыкъларгъа итинеди («Эшелон, макъа жутуп,

керилген жилянлай, тартыла-созула, жолгъа хазырланады»). Бу улоу ичине жыйылгъан жамауатны элтип тенгизге къуярыкъдыла деген хапар кертими болур, деп сагъайгъанды Хамзат. Болсада, жесирле бир-бирге жапсарыу сёзлерин айтадыла: «тёзерге керекди, энди бизни юлюшюбюз – тёзюмдю», «палах келди, къая оюлду юсюбюзге, тёзмесек, амал жокъду». Ачы сагъышла Хамзатха тынчлыкъ бермейдиле: «Да неди бу?! Огъесе биз кёп жылланы игиге, тюзге санап тургъан халла бары да хыйла болуп, биз акъылданмы шашханбыз? Ичибизде бир тюрлю жандауурлукъ, бетлик къалмай, сыгъып, къуру тулукъ этипми атхандыла?» [148:101]. Хажибекирни ич оюмлары: «Андан эсе барыбыз да урушда ёлге эдик! …Урушда жоюлгъан халкъ ёхтемлей къалады. Биз а не къоярыкъбыз заманлагъа» [148:104].

Тёппе улу чыгъармасында алгъадан айыргъан суратлау амалланы къайтара да хайырлана турады. Роман хапарлауну барыуунда баш жигитлерини кёп кере тюш кёрюулери да аллай суратлау мадарладан бириди. Юлгюге Мустафаны сыфатын алайыкъ. Немецли жесирликден къачып къутулгъаны ючюн, аны жети жыл лагерьде тутаргъа бегим этилген эди. Ол бир жол тюшюнде былай кёреди: «Ол къалай эсе да бир терен къулдеге кетип бара эди; Лейля (юй бийчеси) уа анга жар эрининден къычырады, къолун да узатады, алай, Мустафа кетип баргъан болмаса, аны къолларына къолларын жетдиралмайды. Лейля, эс жыйып, жар эрининде тобукъланды да, башын энишге ийди. Олсагъатдан аны эки чач эшмеси къаядан энишге саркъдыла. Мустафа аланы сермеп, къаты тутду, сора Лейля аны акъырын ёрге тартып башлады. Ма энди ычхындым, жаным бир солуу алса, жетип аны къучакълайма дегенлей, уянды» [148:132].

Бу тюшде суратланнган болумла халкъны кёлден чыгъармачылыгъындан алыннгалары баямды. Аллай амал романда бир энчи суратлау къуллукъну толтурады – баш жигитлерини къадарларын метафора тенглешдириу халда кёргюзтюрге. Тёппе улуну чыгъармасында аллай юлгюле аз тюйюлдюле.

Мадина тюшюнде акъ жолда эки ат кишенлери бла зынгырдай баргъанларын кёрген эди. Экинчи кере уа тюшюнде къалай эсе да, сюйген жашы Мухтар сермешген жерге тюшюп, аны излей кетип, пилоткасын тапханда, онг жанында хуржунуна салып букъдургъанды. Мухтар, сермешден сау къайтмазлыгъын ангылап, къызыл байракъны тиширыугъа аманат этип, юсюне келе тургъан танкланы тыяргъа кюрешеди. Топла атылгъан таууш, букъу, хар зат къатышды. Тал терекни бутагъында Мухтарны кёлек журунчугъун, къызыл байракъны да жел тарай эди. Уруш баргъан къанлы аулакъда биягъы къарт Атто жауурунлукъну жамай турады…

Бу тюш Мадинагъа «чакъырыу измисинлей келгенди». Бир жаны бла ол сюйген адамыны энди саула арасында болмагъаныны белгиси болуп кёрюннгенди. Экинчиден а, Тёппе улу аны тенглешдириу магъанада береди. Ол айтханнга кёре, Жамауат элни адамлары къыйынлыкъ келген кезиуде хар бири энчи урушун бардыра эдиле. Ала ёз къадарлары ачхан урушда хорларгъа, неда хорланыргъа, тап ёлюрге да боллукъларын белгилейди.

Жазыучу совет властьны, неда идеологияны низамына бой салмагъан, жакъ басмагъан онгмайды деген оюмну ангылатыргъа итинеди. Къайбергенланы Биясланны жашы Абу халкъын жалгъан дау бла кёчюрюлгенин фронтда болгъанда билген эди. Къыралгъа къуллукъ этип, аны душмандан азатлар ючюн кёп таулу улан къанларын тёкгендиле. Бюгюнлюкде уа алагъа бандитлегеча, къыралны душманлары-нача къарагъанлары бютюнда ачыу тиеди. Ол жаны бла Абуну ич сагъышлары айырмалыдыла: «Мен кимме энди?! Мен факъырачыма!».

Кёчюрюлген халкъны келечилери болгъанлары ючюн, урушда аскерчилик этген жигит таулу жашлагъа энди ийнаныусуз къарайдыла, тасхагъа иерге да къоймайдыла. «Сизни халкъыгъыз Ата журтну сатханы ючюн, сиз эндиге дери полкдан нек къысталмай турасыз?!» – деп, сууукъ къанлы, темирбет офицерни айтхан сёзлери Абуну къанын башына чапдыргъан эдиле. Ол сагъатда жаш кесин жаны саулукъда ёлгеннге санагъанды. Аны аскер таматасы Иосиф Львович Геллер да тутулгъан эди. Айтылгъаннга кёре, ол Кавказ халкъланы кёчюрюлгенлерин терс бегимге санап, аны юсюнден ачыкъ айтханы ючюн, аскер трибунал бла беш жылгъа инсан эркинлигин сыйырып, сегиз жылгъа олтуртхан эдиле.

Абуну жюреги дыгалас этеди, ашарын, ичерин да унутханды. Юйюрюн излер амалтын Къыргъызгъа атланырдан алгъа, Жамауатны кёрлюгю асыры келгенден, Нальчик таба атланнганды. Кече белинде жолда барады. «Энди ол, бу жерледе айланыргъа эркинлиги болмагъан адам, жаланда бугъуп, кечеле бла жюрюрге тийишлиди!» [148:261]. Алай, ол ёхтем тукъумданды. Тюрклюледе, къыпчакълада Къайберген кийик жаныуарланы тейриси болгъанды. Аны себепли тукъумну Жамауат элде сыйлы кёрюучю эдиле, азат къылыгъы, сёзге бла ишге кертилиги ючюн.

Абу элге жуукълашханда, Жамауат ёлген шахарча кёрюнеди: «Аны шошлукъ элгендирди. Хар зат тохтагъанды – кюн, сууну баргъаны, жел, кёкде къанатлы да жокъ, жерде жаныуар да жокъ…» [148:263]. Хуна аллында эски томуроугъа олтуруп, къуругъан юйлеге, сюрюлмей къалгъан, ханс басхан бахчалагъа къарады. Бу кезиуде кесини къадары

анга алай къуру, къууанчсыз кёрюндю. Абуну ачы сагъышларында битеу таулу халкъны бушууу ачыкъланады: «Адамны намысы хар заманда да аны жашауундан бийикде болуп келгенди, не затха къарайса? Керекми эди бу тюп болгъан, зорлукъ кюйдюрген журтха келирге? Учуз этдиле, ууатдыла, сен а кесинги къоруулаяллыкъ тюйюлсе. Алай эсе, не болжалгъа саласа?!» [148:265].

Абу, тамата болгъаны ючюн, кесинден кичилени алларында борчлу эсе да, хорлукъну, учузлукъну кётюралмайды. Ол да алай сагъыш эте тургъанлай, бир жумушакъ зат къолуна тийгенден элгенди. «Аны аллында жабагъылары салынып, къарыуу кетген, быдыры энишге тюшген кёк эшек, гимхотун аны тобукъларына салып, ийисгей, ийнакълай тура эди. Ол бир зат тилеген факъырача кёрюнюп, Абуну къолундан керохун тюшюрдю. Эшекни боюнундан къаты къучакълады да, ёкюнюп жиляды» [148:265]. Быллай эсде къалырча, жюрексиндирген суратла бла сыфатла романны хапарлауунда эшитилген бушуулукъ макъамны кючлендирген амалладыла.

Лирикалыкъ жанлауну, ич монологланы себепликлери бла Тёппе улу хар жигитини ич сырын, жюрек тебиуюн, жарсыуларын, жашау кюйлерин биргелей ачыкъларгъа жетишгенди. Жазыучуну къыйын жашау эм тарых болумланы баш жигитлерини кёз къарамларындан суратларгъа итинмеклиги шарт кёрюнеди. Тёппе улуну романында кёп таулу юйюрню къадары кёргюзтюлюнеди. Хар бирини ёз къайгъысы, ауарасы, умуту.

Кёчюрюлгенде поездден ажашып тас болгъан жашын (Ахматны) излейме деп кетген Мисирхан, замансыз къарт болуп, акъылындан шашып, къум тюзледе кеси кеси бла ушакъ эте, тозурагъан чачын жел юйюкдюре айланады. «Былтыргъы желкъуума къаураны жел сюрюп, тёнгеретгенча» жарлы тиширыуну насыпсыз къадарын алай суратлайды жазыучу.

Кёчгюнчюлюкню къыйын жыллары кёчгюнчю жашчыкъны – Музафарны кёзюнден да ачыкъланадыла. Арбагъа къаланып тургъан мирзеу машокла ёксюз сабийни ачдан аралгъан кёзлерине – таулача кёрюнюп, алагъа сукъланнгандан борбайлары къыркъыла сюеледи [148:271]. Ол къарт аппасы Хамзат бла къыргъызлы Рыскъулну юйюнде жашай эди. Ала сютде бишген нартюх жарма ашап кечиннгендиле. Юч кюн ашамай, къарыны ачдан кёбюп, сыртындан жатып, юйню топуракъ бла сюртюлген къабыргъаларына къарап тургъан Музафарны кёз аллында будай бюртюкле къалкъыгъанларын кёрдю. Кёргенине ийнаналмай, энтта иги тюрслеп къарагъанында, къабыргъада керти да будай бюртюкле ёсюп эдиле. Битеу юйюрлери бла аланы къозгъап, бирден-бирден

жыйышдырып, аякъ чакълы бир жыйгъан эдиле. «Ол – адам ийнанмазча байлыкъ» кибик кёрюннгенди алагъа, будай бюртюкле аланы жанларын сакълагъан эселе да алайды.

Ачлыкъ амалсыз этип, адамла эрттеден асырап тургъан алтын, кюмюш затларын будайгъа, неда нартюх уннга алышып, жан сакъларгъа кюрешгендиле, аллай амаллары болмай жоюлгъанла да кёп эдиле. Ол болумлагъа жюреги чыдамай, айтханды къарт Хамзат: «Къаргъыш жетген дуния! Зулмучула, ажы-мужу къуртла хукму къургъан дуния… Бир ётюрюк сёз къалмады буруннгуладан, къара къулла баш болсала, къара отла жанарла деген». Неда: «Терслик эртте башланнган эди… Азатлыкъ излеген жарлы халкъ кесини башын элтип, ууатып чыгъалмаз чалдишге сукъгъанда» [148:307].

Аллай тенглешдириулени юсю бла жазыучу халкъ кеси кесине къалай ажым этгенин кёргюзтеди. Тюзлюкню айыргъан сунуп, коммунизмни хорламы ючюн кюреш бардыргъанла совет властьха чексизмардасыз ийнаныулукъларыны хатасындан зорлукъ сынагъандыла. Чыгъармада дагъыда бир айырмалы болум суратланады. Ачдан кючю къалмагъан Хамзатны кёрюп, къызыл аскерчи офицер аны юйюне чакъырып, азыкъ ашатып, биргесине да сау ётмекни берген эди. Ол да «Сталинчи жол» деген газетге чулгъанып эди. Жазыучу суратлагъан белги совет власть ючюн жан бергенлени юйюрлери ачлыкъдан къырылгъанлары ючюн налат бергенча, терслиги болмагъан халкъны къумгъа кёмюлген ийнаныулугъуча кёрюнеди.

Аны ючюн айтады къарт Хамзат: «Не сёз, ит жашау эди жашауубуз! Кюрешгенибиз да бош эди!» – деп. Кёчгюнчюлеге оноу этиучю болуп салыннган комендант Юдинни кюйсюз ишлери ючюн адамла анга «ит къанлы», «фашист», «жюреги, бети болмагъан мурдар» деген болмаса, башхача айтмайдыла. Властьны бла идеологияны бегеуюллери, не да этип, «кёчгюнчюле кеслерин тутмакълыла болгъанларын» унутдурмазгъа кюрешгендиле.

Хамзат къырал бачамаланы юслеринден былай айтады: «Сталин бла Ленин бир эдиле. Берияны тутдула, ёлтюрдюле…Ёлтюрюрге уста болгъандыла. Ленин ёлгенден сора уа азмы къыргъан эдиле? Орунуна башха бачама келир…Кёчюрюлген жарлы халкъны ким эсгерликди? Бачама, халкъ табына тургъанлай ёлсе, аны ызындан келген аныча аллах болургъа кюрешеди ансы, ишин бузмайды. Сталин ёлгенли эки жыл, алай ол этген зулмуланы юсюнден киши зат айтмайды» [148:465–466].

Ол къайгъылы заманлада тюзню-терсни айырыргъа къыйын болгъанды. Власть, кимни аркъасындан къайишлик алыргъа билмей тургъанча, хар адамгъа бир тюрлю чурум излей эди. Жалгъан даула

жамауатны жюрегине ачыу тырмыла салгъандыла. Тёзюмю къалмагъанды. Халкъда бу болумла бла байламлы кёп тюрлю даулашла жюрюгендиле. «Ленин окъутады, Сталин къоркъутады», «Террор адамланы ийнандырыуну аламат амалыды деп биринчи Ленин айтханды, Сталин а битеу къыралны бир уллу лагерьге айландыргъанды» [148:347].

Билимли таулу жашла – Рачыкъау, Гезох, Ерту эм дагъыда башхала бирге жыйылгъанда аллай къоркъуулу ушакъла бардыргъандыла. Арада «мыйыкълы» деген сёз терк-терк къайтарыла эди. Ол жаны бла жырчы Гезохну сёзлерине эс бурурчады: «Хыйла тузакъла бек уста, бек ууакъ эшиледиле, – ай, тоба, аны губу эшеди да!» [148:353]. Неда: «Чалдишге тюшген къанатлы жырламайды, жырчы да киши жеринде ёнсюздю. Мен табу салгъанма. Мени юйюмден сюрюп чыгъып, машинагъа миндирген сагъатда, мени жырым ёлгенди. Ол жангыдан жаланда мен юйюме къайтсам тирилликди» [148:344], – дегенди.

Жазыучу таулу халкъны къадарын чалдишге тюшген къанатлы бла, къыраллыкъ низамны уа губу ау бла тенглешдиргени бошдан тюйюлдю. Кесини ахшы умутларын да жыргъа ушатады. Аллай айырмалы суратлау белгилени, метафора тенглешдириулени болушлукълары бла автор азатлыгъын тас этген къанатлы жырламайды демекликни ангылатады.

Рачыкъауну сагъышлары: «Бурун заманлада хар зат ачыкъ эди: бири хорлайды, бири хорланады; хорлагъан хорланнганны тонайды. Мында уа, къарасакъ, урушну сылтауу бла Кавказда жер бошатырдан болгъандыла…Келир заманнга «жарыкъ» жол салыр ючюн!» [148:351].

Тёппеланы А. суратлагъан сыфатла халкъны чынтты келечилеридиле, ала саясат салгъан ёлчемле терс болгъанларын ачыкъ айтыргъа базынадыла. Идеология къурагъан низам быллай зулмучу ишле эте эсе, тюзлюк жокъну орунундады, кёчюрген да ёлтюргенден башха тюйюлдю деген оюмгъа келедиле. Къыралны да «концлагерьден» башхалыгъы болмай, халкъла кеси жерлеринде терслик сынасала, андан ачы зат жокъду.

Тёппе улу, заманны кюйсюз бетин ачыкълар муратда, Кязим хажини айтхан сёзлерин юлгюге келтиреди: «дунияны бар жолларына ырхы болуп жайылгъанды къыйынлыкъ». Къыйын сагъатда назмучуну акъылман сёзлери, терен философия фикирни жыйышдыргъан назму тизгинлери, тозурагъан халкъны ёкюлю болуп, таукелликге, тёзюмлюкге юйретгендиле.

Таулу жашла, Ертууну юйюнде жыйылып, аллай къоркъуулу ушакъла бардыргъанларына арада ким эсе да «Тайная вечеря» деп атагъан эди. Тенгле – Гезох, Абу, Итлукъ, Ерту, Рачыкъау эм дагъыда

бир къауум жашны жыйылыулары Таурат китапда айтылгъан хапаргъа ушайды. Исса файгъамбар онюч сохтасын тёгерегине жыйып, акъыл юйретгени эсге тюшеди. Быланы да араларында сатхыч (Иуда) болгъанына бары да ишексиздиле. Ол да Итлукъ болгъанды, кеси жашауунда кёп кюйсюз иш этгенди. Ол къыйнагъан адамла, аны къолундан инжилгенле кёз аллында къара ауаналача бирем-бирем ётедиле.

Тёппеланы А. чыгъармасында жамауат арасында адамланы бир бирлери бла келишимликлерине да энчи эс бурады. Айтхан оюмубузгъа Хамзат бла Шоштарны сыфатлары шагъатдыла. Ала бир тийреде жашагъан къоншула эдиле. Шоштар, немецлиле элге киргенде, жанын сакълар амал излей, полицай болуп, алагъа къуллукъ этип тургъанды. Ол замандан башлап, экисини аралары аманнга кетгенди, энди аланы жоллары да башха болгъандыла.

Шоштарны битеу юйюрю кесине ушагъанды, жаланда кичи къызы Лена кеси юйюнде тыш адам кибик жашагъанды. Ич азабын кишиге билдирмезге кюрешгенди, атасыны бла жууукъларыны къылыкъларын ачыкъ терслегенди. Инжилгенден кеси кесин асханда, аны ажымлы ёлюмюне халкъ андан жарсыгъанды, жаш тиширыуну аллай тёзюмлюгюне сейир эте.

Хамзат Шоштаргъа сатхычлыгъы ючюн алгъынча кесин бермей тохтагъанда, анга даулайды: «Манга бар ишлени да зор бла этдире эдиле… Экибиз сууну эки жагъасында аман сагъатлы болуп айланнганбыз. Мен бир жанында, сен – бирси жанында. Биз экибиз да хорланнганбыз…Кесибизни киши жеринде ажашхан юйлерибизге къайтып келебиз», – дегенни айтып. «Угъай, Шоштар! Хорланнган эсенг, сен хорланнган болурса, мен хорланмагъанма! Мен тюзлюгюме арсар тюйюлме», – деп жууаплагъанды. «Хамзат бла Шоштарны ачыкъ да, жашырын да сермешлери чыгъарманы аллындан ахырына дери селеймейди, акъ ниет бла къара ниетни кюрешлери тохташмагъаныча» [110:282].

Шоштарны кеч ийлыгъыууна Хамзат ийнанмайды. Сатхычны буунунда алтын сагъатын немецли Фон Гельмут саугъагъа берген эди. Шоштар кеси айтханнга кёре, буунунда тагъылгъан «сагъат тюйюлдю, бугъоуду». Заман кезиудю. Халкъгъа зорлукъ этип тургъан зулмучулагъа этген гюняхлары ючюн хакъ берир кюн келген эди. Кюйсюз комендант Юдинни ёз жашы, ойнайма деп, атасыны тюз мангылайына кероху бла уруп ёлтюргенди. Артда сюдде комендантны Шоштар ёлтюргенди, деп терс дау бла тутхан эдиле.

«Къыралны жахил идеологиясы» адамны намысын сындырыргъа кюрешгенликге, ол Хамзатча жашауну багъасын билген, басымлы, тергеулю, терен оюмлу инсанлагъа кесини миллет ёхтемлигин, игиликге

итиниуюн, тюзлюкге табыныулугъун сыйыралмагъанын ангылатады Тёппе улу. Аны ниети ачыкъды, тазады. Хамзатны сыфатында жазыучу халкъны махтаулу илишанларын жыйышдырып, миллетни намысын, даражасын да бийикге кётюре билгенди.

«Сыйрат кёпюр» деген романда мифологемаланы неда дин бла байламлы таурухланы хайырланыу эсленеди. Андан тышында санны (Жамауат элни адамларын онючюнчю эшелоннга тюшгени, онюч жашны ташада жыйылып, ушакъ этиулери), тюрсюнню белгилеген ангыламла (артыгъыракъда къара бояу), сора энчи табийгъат болумла (терек, шаудан), суратлау белгини къуллугъун толтуруп, жазыучуну мифо-эпика оюмлауна бойсуннганларын чертирчады. Аланы айырыу жазыучуну суратлау шартлылыкъгъа тартыннганына шагъатлыкъ этеди.

Тёппе улуну чыгъармасына багъа биче, Толгъурланы З. былай жазады: «Романны сыфат къаууму, ниет тизмеси, философия фикири да, биригип, жашауну тутуругъу не болгъанын бла аны къыяргъа кюрешгенлени амалсызлыкъларын кёргюзтедиле. Романда, малкъар халкъны жашау терегин аудурургъа итиннгенле бла аны сакълагъанла бетденбетге сюелип сермешедиле. Ол сермешде сталинчи аскерчиле саутсабалы эселе да, къарыусуздула, жазыкъдыла, бардыргъан ишлери да, анга кёре тутурукъсузду, кишиге керек болмагъан, тарых черегинде кёмюлюп къаллыкъ» [110:233]. Жазыучуну совет власть къурагъан къыраллыкъ низамда кемчиликлени бла чюйреликлени эслей билгени, аны тюз бетин ачыкъларгъа базыннганы эпика чыгъармачылыгъыны бийик жетишими болгъанын чертирчады.

Ол халда романны хапарлау ёзегинде деменгили Нарат терекни сыфаты суратланады. Бийик сыртда ёсген Нарат терекни кёрюп, ёмюрюн агъач бла, таш бла ётдюрген къарт Хамзат кесине борч салады – аны аудурургъа. Терекни кёрсе, ол бар къыйынлыгъын да унута эди. Аны кесип, жарып, эшик, терезе, къанга этип, жангы юй ишлергеди умуту. Хамзатча адамла эдиле халкъны эс къудуретин сакълагъан, намысын, даражасын да тутхан. Хамзат деменгили Наратны нюзюр этгенли кёп заман ётген эди. Кючю алгъынча тюйюлдю, болсада, умутун юзмей, терекни кесерге келгенди.

«Уллу Нарат, кёп жашадынг, алай бюгюн ауарыкъса! Не сёз, бек деменгилисе! Манга бийикден къарайса. Къулачым жетмейди санга, алай а ауарыкъса!» – деп жумушун башлады. Хар балтаны кётюргени сайын, анга бир сейир ауаз эшитилгенлей тургъанды. Аны таукеллигин ёчюреме деп, кёл кенгдирип сёлешеди. Нарат тынгылай эди. «Аугъандан сора сен жангыдан тууарса, жангы жашау башларса – эшикле болурса, терезеле; адамлагъа зауукълукъ берген ариу затла. Мен да бек

дементили киши эдим, боранлагъа, къыйынлыкълагъа бой бермей келдим. Кёпле сюелген эдиле мени бюгерге, тамырларым бла чыгъарып алыргъа…Бюгече уа юсюме къара жамычы атдыла» [148:486].

Ол кесин тюшюнде жарыкъ тауларыны башы бла, Тагылы къолну юсю бла учуп баргъанча сунады. Туугъан жерини ариулугъуна сукълана, кесини юй бийчесин, сора ёлген жашлары бла танышларын кёреди. Мустафаны белинде бел бау орунуна бир сынжыр тагъылып эди (жесирликни белгиси). Аны биргесине тепсеген къыз (буруннгулу таурухладача) къанатлы болуп учуп кетген эди. Сора Хамзат кесини тирмен ташларын кёрдю. Тирменнге киргенде, ичи мирзеуден толу. «Тоба, тоба, не къадар мирзеу тартылмай турады. Аллах, мени тирменим нек тохтагъанды?», – деп, амалсыз болду. Тирмен ташланы тюбюнден жашы Мусаны ауазы: «Тирменлик жокъду сора уа!» – деди. «Бу къапчыкъла уа? – Юзмезди, ата!»

Белгиленнген суратланы барысы да метафора тенглешдириуледиле. Хамзат, тыш жерге кете туруп, тирменни эшиклерин ачыкъ къоюп кетгени да – белгиди. Андан жангы тартылгъан унну ийиси урады (кеси айтыучу таурухдагъы кырдыклай). Ол миллетге туугъан жерине жол кёргюзтюп, хорларгъа онг бергенди. Хамзатны сейир тюшюнде ёлген жашлары аны юсюне къара жамычыны атабыз дегенлей уяннган эди. Ол да къысха заманда бушуу болуруну белгиси эди [20:101].

Къарт таулу ёлюм жуукълаша келгенин сезеди. Кесини жашауун уллу Наратны къадарына ушатады. Ёмюрлюк сыртда «бийча», «тепмез къаяча» сюелген Нарат терек «тукъум берген юч тамырындан экиси кесилгенде да, киши жеринде ёлмей жашагъан» къарт Хамзатны тарыгъыуларына тынгылайды. Балта урумундан тепген да этмейди. Кёп кюрешген эди, ахырда балтасы сынып, кесини да кючю таркъайып аугъанды. Ол сагъатда дементили Нарат къая таба аууп башлагъанын кёрдю. Энди къарт не арыгъанын, не ауруп онгсуз болгъанын сезмей эди. Тёгерек да сейир шошду. Бир заманда уллу Нарат аны жеринден ёрге кётюрюп алып, бийикден-бийикге элтип башлады. Жюреги ырахатды. Борчун толтургъанды.

Туудугъу Музафар да, Ата журтха къайтып, аппасы этген осуятын унутмай, ёлгенлерине кешене саллыкъды, жангы юй да ишлерикди. Бахча ортасында тобукъланып, Хамзат боюнуна такъгъан дууасын тешип, ичинде тырнакъ тенгли бир топуракъ тугулчукъну чыгъарлыкъды. Аппасы бла Тагылы къолда шауданланы кёзлерин ачханын, ол айтхан таурухну, 13-чю вагонда болгъан ишлени барын да эсге тюшюрлюкдю. Хамзат бла туудугъуну араларында келишимлик тёлюлени байламлыкъларын кёргюзтеди, жашауну ёчюлмезине шагъатлыкъ

этген белгича ангыланады. Быллай тынгылы жарашдырылгъан сыфатланы къурау, эсде къалырча белгилени айырыу жазыучуну фахму жютюлюгюню илишанларыдыла.

Башда тинтиле келген суратлау шартла Тёппеланы А. «Сыйрат кёпюр» деген романын башха миллет жазыучуланы белгиленнген кезиуде басмаланнган эпикалы чыгъармаларыны тизмесинде къуралыумагъана жаны бла да айырмалы этедиле. Миллетибизни маданият энчилигин кёргюзте, аны ниет-сезим тутхучун, мифология оюмлаун бир энчи чыгъармада ачыкъларгъа итинмеклик Тёппеланы Алимни битеу эпикалы прозасына келишген шартды. Жазыучуну чыгъармачылыкъ иши ёз заманындан алгъа баргъанын черте, аны жашау жолун, къадарын да Толгъурланы З. терек бла тенглешдиргенди. «Ол метафора Тёппе улуну жазыучулукъ жолун белгилейди дерге тийишлиди», деп [110:224].

1980–90-чы жыллада малкъар прозаны суратлау къурамыны энчиликлерин тинтгенде, аны айныу халы бла байламлы быллай оюмлагъа келирге боллукъду. Ол кезиуде малкъар жазыучула жашау болумланы тинтиу, алагъа багъа бичиу бла чекленип да къалмай, миллет жашауну ниет жанындан терен оюмлауну баш борчларына айыргъандыла. Адамны заманны аллында ниет жууаплылыгъы суратлау чыгъармаланы магъаналы соруу болады. Айтылгъаннга кёре, Толгъурланы З., Теппеланы А., Шауаланы Х. повестьлеринде бла романларында ачыкъланнган тема заманны излемлерине болмагъанча тап келишедиле. Жазыучуланы эпика оюмлауларыны теренлениую, тарых болумланы сылтауларын тюз ангылагъанлары эм ачыкълаялгъанлары, миллет жашаугъа чырмаулукъ этип, аны айныуун тыйгъан болумланы ачыкъ эте билгенлери бу авторланы башха сёз усталаны тизгининде алчы этгендиле. Аллай кенг эпикалы чыгъармала миллет адабиятха жангылыкъ кийиргендиле, суратлауэстетика жаны бла да уллу магъананы тутхандыла.

Типология жаны бла алып къарагъанда, 1980–90-чы жылладагъы повестьни бла романны баш шартына жазыучуланы бирчалыкъдан, ушатыулукъдан азатланыуларын санаргъа боллукъду. Хар автор айыргъан соруун ёз оюмлауна кёре ачыкълайды. Бу кезиуде малкъар прозада роман жанрны айныуу жангы ызгъа чыкъгъанды дерге боллукъду. Миллет жазыучуланы чыгъармачылыкъ сынамларыны онглулугъу заманны магъаналы соруларына тюз кёзден, ангылашыныулу жуап бериулеринде белгиленеди. Тарыхны суратлауда саясат жорукълаулукъдан азат болуп, халкъны къадарыны, алгъыннгы жашауну керти суратын, баш жигитлерини да къылыкъ-ылыгъын терен ачыкълау Шауаланы Х., Толгъурланы З., Теппеланы А. чыгъармаларында шарт эсленеди.

Миллет жазыучуланы XX ёмюрню ахыр жылларындагъы чыгъармачылыкъларыны юлгюсюнде малкъар романны жетишимли ёсюую ачыкъ кёрюнеди. Адабиятха «роман-къадар» деген ангылам киреди. Къара сёз бла жазылгъан чыгъармалада ал сатыргъа энчи адамны, инсанны къадары чыгъады. Малкъар прозаны баш шарты – жангы эпикалыкъ оюмлауду дерге боллукъду. Ол жумушну тамамлаугъа тарых сезимни теренлениую, психологиялыкъ тинтиу, суратлау оюмну реализмге жуукълашыныуу болушхандыла. Белгиленнген шартла чыгъармачылыкъ ишде бири бирин толтурадыла, миллет адабиятха да жангылыкъ кийиредиле.

Къылыкъ къурауну айныу жолу да малкъар романда артыкъ тынч болмагъанды. Жорукълау эстетика анга чырмаулукъ этгенди. Алгъадан тамырланнган тёрели адет баш жигитлени тюз неда терс сыфатлагъа юлешдиргенди. Жаланда 1960–70-чи жылладан башлап миллет жазыучула, суратлау къылыкъны тынгылы къураргъа итине, баш жигитни ич дуниясын ачыкълаугъа энчи эс бурадыла. Ала суратлау чюйреликни кёп тюрлюсюн белгилерге жетишгендиле. Ёз чыгъармачылыкъларында сынамларын ёсдюре, малкъар прозаикле роман жанрны магъанасын кенгертиу бла чекленмей, аны къурамын, кёрюмдюсюн жангыртыу жол бла барадыла. Чыгъармаларыны тёрюне ниет чюйреликни, жамауат бла инсанны араларында келишимликни саладыла.

Алай бла, 1980–90-чы жылладагъы малкъар проза жетишимли айныгъанды, жангы магъана, жангы жигит ал сатыргъа чыгъып, эпикалы чыгъармалада тарых сезимни, суратлау чюйрекликни ачыкъланыуу иги да тынгылы болгъанды дерчады. Проза жанр бийик даражагъа кётюрюлюп, эпикалы чыгъармаланы саны кёбейтилгенди, магъаналары да къош эм терен болгъанды. Роман жанрда жангы жазыу ызла шарт белгилене башлайдыла, ол проблематика жаны бла да кенгереди. Заманны келечиси проза чыгъармалада тёрге чыгъады, аны адеп-къылыкъ излемлери, тамата тёлю бла байламлыгъы да. Тёлюлени араларында байламлыкъ адабиятда магъаналы тематика ызгъа саналып башлайды.

АХЫР СЁЗ

Башда тинтиле келген суратлау юлгюлеге кёре, битеудуния адабиятда, орус литературада, малкъар прозада да мифология, суратлау шартлылыкъ эм суратлау белгиле бла хайырланыуну типология жуукълукълары ачыкъ эсленеди. Болсада, символист жазыу ызны айыргъан миллет жазыучуланы чыгъармалары аны ючюн бирча болуп бармайдыла. Аланы хар бири кесини энчи жазыу хаты бла, къурагъан суратлау сыфатларыны къаууму бла, дуниягъа ёз къарамы бла, энчи философия фикири бла айырмалыды.

Алай бла, миллет адабиятда аз-аздан жангы суратлау амал тохташханды – белгилени мурдоруна таяннган реализм. Аны онглулугъуна шагъатлыкъ этген юлгюле малкъар прозада кёпдюле, магъана ауурлугъу бла эстетика кючлери да чексиздиле дерчады. Ол себепден, битеудуния адабиятны кенг кёрюмдюсюнде, миллет литературабызда да эрттеден ачыкълана келген, кесини энчи орунун тапхан суратлау белгини айныу жолун тинтиуге жораланнган илму ишлени даражалары да заманнга кёре магъаналы бола барадыла.

Мифология оюмлау деп неге айтылгъанын, ол кеси да жамауат сезимни эрттегили мурдору болгъаны илму ишибизде ачыкъ чертиледи. Суратлау адабиятда белги, архетип, мифологема ёлчемге алынып, дуния къурулушну юлгюсю болуп, жазыучуну энчи кърамын ачыкълап, жашауну басымлы соруларына жуап табаргъа амал бередиле. Аланы ол шартларын миллет адабиятчыла ёз чыгъармаларында хайырланып, бир тюрлю ниетни неда энчи философия фикирни ангылатыугъа бойсундурадыла. Эрттегили, тёрели сыфатланы болушлукълары бла бир магъаналы оюмну ачыкъларгъа итинмеклик мифология чыгъармачылыкъды дегенни ангылатабыз.

Символизмни къара сёз бла жазылгъан суратлау чыгъармалада ачыкъланыу юлгюлерин айырыу илму ишибизни муратларындан бири эди. Тинтиуге кёре, белгиле жаланда бир энчи жазыучуну прозасында хайырланылып турмайдыла. Символист чыгъармалада табийгъат

болумланы, санны, тюрсюнню ачыкълагъан сёзле, белги орунунда жюрютюлюп, малкъар роман бла повестьни поэтика энчилигин къурагъан шартла болуп келедиле. Ол болумгъа да илму ишибизде энчи эс бурулады. Аланы суратлау къурамларында, хапарлау ёзеклеринде къайтарыула, неда бир сёзню эпикалы текстде къатланыуу магъаналы болгъанын черте келип, бу оюмну жарашыулу юлгюледе кёргюзтгенбиз.

Реализмни жорукъларына бойсуннган, суратлау шартлылыкъны излемлерине келишген талай проза чыгъарманы къуралыу эм ниет магъана жаны бла тынгылы тинтирге итиннгенбиз. Уллу кёрюмдюлю адабият чыгъармалада суратлау шартлылыкъ айырмалы жерни алады демекликге тюшюнюрча, анга шагъатлыкъ этген белгилени тизмесин къурагъанбыз.

Къара сёз бла жазылгъан чыгъармалада суратлау бирикдириу неда жыйышдырыулу сыфат дегенча ангыламланы магъаналарын ангылашындырыргъа кюрешгенбиз. Реалист суратлау ызны айыргъан миллет жазыучула мифоэпикалыкъ оюмлаугъа таяндыла. Анга кёре, кёрюмдюсю кенг эм онглу болгъаны себепли, къайсы жанрдан да бек хайырланыулу роман формады деген оюмгъа келгенбиз. Повесть жанрны кёрюмдюсю да терен магъананы жыйышдыргъаны ючюн жазыучуну философия фикирин тынгылы ачыкъларгъа онг бергенин белгилегенбиз.

Суратлау белги бир тюрлю ангыланырча тюйюлдю, аны магъана кенглиги чексизди деген оюмгъа тюшюндюрюр амалны излегенбиз. Миллет адабиятчыланы чыгъармаларында суратлау белгиле бла хайырланыу хар заманда да бирча болмагъанды. Мифологиядан, фольклордан, динден алыннган буруннгулу сыфатла суратлау адабиятха иги да тюрлендирилип киргендиле. Ала жазыучуну дуниягъа къарамына, философия оюмлууна, фахму даражасына кёре жангырып, бир талай ниет магъананы кеслеринде жыйышдырып, энчи суратлау къуллукъну толтурадыла. Белгилени кёпмагъаналыкълары да ол сылтаудан болады.

Аланы болушлукълары бла миллет жазыучула философия фикирлерин толу ачыкъларгъа онг табадыла, жашау эм тарых болумланы тюз кёзден кёргюзтюп, тийишли багъа бичедиле. Фахмулу авторну чыгъармасында дунияны ёмюрлюк турмушуна тюшюндюрген айырмалы сыфатла къураладыла.

«Заманны хар ёлчемини ёз жюрюшю, къайгъы этдирген шартлары, эстетика сайлауу да болгъаны кертиди» [113:204]. Анга кёре хар адабиятны кесини энчи тарых жолу болгъаны да. Ол ёсюу-айныу жолда ышыкъла, чырмаула да кёпдюле. Болсада, бизни миллет литературабызны бюгюнлюкде бийик суратлау даражагъа жетишгени ишексизди.

Аны алайлыгъына фахмулу жазыучуларыбызны айырмалы чыгъармаларыны кенг тизмеси да шагъатды.

Малкъар прозаны энди тириле башлагъан кезиуюнде адабиятха къошулгъан жаш тёлю, жазыу усталыкъларын, суратлау хунерлерин айнытыр муратда, халкъда алгъадан сакъланнган кёлден чыгъармачылыкъны юлгюлерине бла орус литератураны дерслерине таяннганлары кимге да белгилиди. Миллетни маданият хазнасын сакълауда, жаш адабиятыбызны тамырландырыу ишде жазыучуланы жууаплылыкълары уллу эди.

1960–70-чи жылланы битеулитературалыкъ кёрюмдюсюнде (башхача айтханда, миллет адабиятны бу кезиудеги айныуунда) Толгъурланы Зейтунну бла Тёппеланы Алимни эпикалы чыгъармачылыкълары энчидиле. Эки жазыучу да малкъар прозаны ниет магъанасын жангыртыу эм байыкъдырыу жолну сайлагъандыла. Аланы алай айырмалы этген – жангы жазыу хатды. Ол ызны «суратлау белгилеге таяннган реализм» деген сёз бирлеш бла ачыкъларгъа боллукъду.

Бу кезиуде миллет адабиятда суратлау белгиле бла хайырланыу усталыкъ бийик даражагъа жетишгенин чертирге керекди. Ол чыгъармачылыкъ ызны айырып, андан ары айнытханла Тёппеланы Алим («Ташыуул», «Сыйрат кёпюр»), Толгъурланы Зейтун («Жетегейле», «Кызгъыл кырдыкла»), Шауаланы Хасан («Ит жыйын», «Тузакъ»), Гадийланы Ибрагим («Нарт уя»), Гуртуланы Эльдар («Шамсудин къала») болгъандыла.

Алайды да, 1960–70-чи жылладагъы малкъар прозада шарт ачыкъланып башлагъан магъаналы суратлау ызладан бири – кёпмагъаналы белгилени болушлукълары бла жаз тилде, жашырын халда халкъны тарых жолунда неда жамауат жашауда эсленнген чюйреликлени кёргюзтюрге итиниулюкдю. Миллет жазыучуланы да ёз чыгъармачылыкъларында инсанны ич дуниясын (жюрек тебиуюн, жарсыуларын, ниетин, сагъышларын, дуниягъа энчи кёз къарамын, кёп тюрлю сезимлерин) терен ачыкъларгъа, жашауну да кенг, кёп тюрсюнлю суратын къураргъа итинмекликлери кючленеди.

Суратлау шартлылыкъны ышанлары аз да белгиленнген чыгъармала миллет прозада, башда айта келгенибизча, кёп тюйюл эдиле. Алгъаракълада белгиле бла хайырланыу юлгюле миллет жазыучуланы чыгъармаларында тёрели болмай, жаланда бир-бир повестьледе неда романлада тюбей тургъан эселе, белгиленнген тарых кезиуде уа аслам санда эсленедиле. Аллай чыгъармаланы поэтика жаны бла тинтгенде, бир ненча айырмалы шартны белгилерчады: аланы къуралыу халлары халкъны кёлден чыгъармачылыгъына бла мифологиягъа жуукъулугъун, суратлау шартлылыкъгъа женгдиргенлерин, хапарлауну барыуунда бир ненча къаршы

ызны ачыкъланыуун, чыгъармада суратланнган сыфатланы кёп магъаналылыкъларын, белгилени да жайма ангыламлагъа ётерге ёчлюклерин.

Мифологиягъа, суратлау шартлылыкъгъа тартыннган, белгиле бла хайырланыргъа юйреннген жазыучуну чыгъармачылыгъы энчи суратлау дунияны къурайды. Ол дуния суратлаучуну сезимлерине, ёз оюмлауна бойсунады.

Малкъар адабиятны реалист прозасыны айныу жолунда жангы жорукълагъа кёре энчи тематика ызла да белгилене башлайдыла. Инсанны ич дуниясын тинтиу бла суратлау оюмну кючлендирир муратда, миллет жазыучула адам улуну жюрегинде жашырылгъан чюйрели шартланы, экили сезимлени ачыкъларгъа, аны къылыкъ илишанларын эсеплеген сылтауланы кёргюзтюрге итинедиле. Жашау кертиликге таянып, энчи инсан къадарны юлгюсюнде халкъны тарых жолун жангы къарамдан суратларгъа жетишгендиле.

Аллай адабият чыгъармала кёпмагъаналылыкълары бла айырмалыдыла. Аланы къурамларында суратлау сыфат бла суратлау оюмну биригиулерин да чертирчады. Эпикалы проза чыгъармаланы къурамларыны тынгылылыгъы да уллу жетишимледен бириди.

1980–90-чы жыллада малкъар адабиятда повесть бла роман жанрла андан ары жетишимли айныгъандыла. Кенг кёрюмдюлю проза чыгъармаланы жарашдырыу иш миллет жазыучуладан тарых сезимлерини тюрлениуюн излегенди. Аллай чыгъармалада мифо-эпикалы белгиле уллу магъананы тутханларын энчи айтырчады. Алада артыгъыракъда суратлау жыйышдырыу деген амал хайырланылады.

Белгиленнген кезиудеги малкъар прозаны суратлау къурамыны энчиликлерин тинтгенде, аны айныу халы бла байламлы быллай оюмлагъа келирге боллукъду. Ахыр жыллада малкъар жазыучула жашау болумланы тинтиу, алагъа багъа бичиу бла чекленип да къалмай, миллет жашауну ниет жанындан терен оюмлауну баш борчларына айыргъандыла. Адамны заманны аллында ниет жууаплылыгъы суратлау чыгъармаланы магъаналы соруу болады. Айтылгъаннга кёре Толгъурланы З., Теппеланы А., Шауаланы Х. повестьлеринде бла романларында ачыкъланнган темала заманны излемлерине болмагъанча келишедиле.

Жазыучуланы эпика оюмлауларыны теренлениую, тарых болумланы сылтауларын тюз ангылагъанлары эм ачыкълаялгъанлары, миллет жашаугъа чырмаулукъ этип, аны айныуун тыйгъан болумланы ачыкъ эте билгенлери бу авторланы башха сёз усталаны арасында алчы этгендиле. Аллай кенг эпикалы чыгъармала миллет адабиятха жангылыкъ кийиргендиле, уллу суратлау-эстетика магъананы тутхандыла.

Типология жаны бла алып къарагъанда, 1980–90-чы жылладагъы повестьни бла романны къыйматлы шартына жазыучуланы бирчалыкъдан, ушатыулукъдан азатланыуларын санаргъа боллукъду. Хар автор кеси айыргъан соруууна ёз оюмлауна кёре ачыкълайды. Малкъар адабиятда роман жанрны айныуу жангы ызгъа чыкъгъанды дерге боллукъду. Миллет жазыучуланы чыгъармачылыкъ сынамларыны онглулугъу заманны магъаналы соруулларына тюз кёзден, ангылашыныулу жууап бериулеринде белгиленеди. Тарыхны суратлауда саясат жорукълагъан чекледен чыгъып, халкъны къадарыны, алгъыннгы жашаууну керти суратын, баш жигитни къылыкъ-ылыгъын да терен ачыкълау Шауаланы Х., Толгъурланы З., Теппеланы А. чыгъармаларында толу эсленеди.

Малкъар прозаны баш шарты – жангы эпикалыкъ оюмлауду дерге боллукъду. Ол жууаплы жумушну тамамлаугъа уа инсанны ич дуниясын тинтиу, тарых сезимни кючлендириу, суратлау оюмну да реализмге бойсундуруу болушхандыла. Белгиленнген шартла чыгъармачылыкъ ишде бири бирин толтуруп, миллет адабиятха да магъана жангылыкъ кийиргендиле.

Алай бла, ХХ-чы ёмюрню ахыр жылларында малкъар адабият жетишимли айныгъанды, суратлау чыгъармалада чюйрекликни ачыкъланыуу иги да тынгылы болгъанды дерчады. Энчи инсан къылыкъ, жангы жигит миллет адабият чыгъармаланы тёрюндедиле. Айырмалы суратлау белгилени тизмеси да кенгнгергенди. Проза жанр бийик даражагъа кётюрюлюп, эпикалы чыгъармаланы саны кёбейтилгенди, магъаналары да къош, терен, онглу болгъанды. Роман формада жангы жазыу ызла шарт белгилене башлагъандыла. Ол жаны бла Толгъурланы З. «Жашау айный баргъаны бла байламлы миллетни кёз къарамы, умутлары да айныйдыла» [113:131] деген оюму башда айтханыбызгъа толу келишеди.

СЁЗЛЮК

Анг – интуиция

Ажайып – магия

Айныу чакъ – стадия

Айры – расколотый, раздвоенный

Адамны ич дуниясын ачыкълаугъа артыкъ эс буруу – психологизм

Баш жигитни суратлау белги орунунда берилиую – персонаж-символ

Башланнгыч белгиле – первичные символы

Белги – знак

Биреуленни ич сагъышлары – монолог

Бирлиги бузулгъан, ичинден ууалгъан – расколотый изнутри

Битеуадабиятлыкъ кёрюмдюсю – общелитературный контекст

Битеудуния маданиятха алгъадан кирген буруннгулу юлгюле – архетипы

Битеудуниялыкъ – общечеловеческое

Бийик даражалы юлгю – идеал

Дин бла байламлы ниет дуния – духовный уровень

Дин оюмлау – мистика

Дуния Тау – Мировая Гора

Дуния Тереги – Мировое Древо

Дунияны эрттегили суратын жазыучу кеси къарамындан, энчи кёзден ёз чыгъармачылыгъында кёргюзтюу – мифотворчество

Ёз сыфатларында тюрлениуле чегиу – метаморфозы

Жаз тил бла суратлау – иносказание

Жаз тил бла философия оюмну ачыкълау – философское иносказание

Жайма ангыламла – обобщения

Жамауатны ёмюрлюк маданият жашау сынамы – мифология

Жамауат сезимни эртте заманладагъы дуния турмушну ангылатхан мурдору – миф

Жангылыкъ кийирген – новатор

Жашырын магъана – подтекст
Жыйышдырыулу тинтиу – синтез
Жюрек сезиу – восприятие
Илкич – коновязь
Ниет – идея
Ниет белги – идея-символ
Келишдириуле – параллели
Кёзге кёрюннген хакъ дуния – реальность
Кёнделен жер кенглиги – пространство по диагонали
Кёпмагъаналыкъ – многозначность
Кёчгюнчю халкъланы жашагъан юйлери – юрта
Кёчюрюу халда берилген сыфат – метонимия
Кюбе – щит
Къаршчы тенглешдириу – контрастная антитеза
Къаршчы тюрсюнлюк – контрастная колористика
Къаршчылыкъ амал – прием антитезы
Къатлам – пласт
Къатлаула – повторы
Къатышлыкъ – хаос
Къачан болса да хар затны кеси орунуна келиую – восстановление, возрождение
Къыйдырыу – аллегория
Къылыкъ эм сезим энчилик – психология
Къыраллыкъ низам – идеология
Къужур – странный, парадоксальный
Мажюсю заманлада Тейриге ийнанмакълыкъ – тенгрианство
Мажюсю заманлада табийгъат болумгъа неда жаныуаргъа табыныулукъ – тотемизм
Мажюсю дин тёреле – обряд, культ, ритуал
Менсиниу сезим – эгоизм
Менсиниулюк – Своё «Я»
Миллет эсде дуниягъа кёз къарам бла байламлы алгъадан тохташхан сыфат – мифологема
Мифологиялыкъ оюмлау – мифологическое мышление
Мифологиялыкъ сезим – мифологическое сознание
Мифология сюжетле бла хайырланыу – мифологизация
Ниет эсенлик – нравственное здоровье
Ниет суратлаучулукъ – идейная образность
Оздурма – гротеск
Саясат жорукълау – идеологический схематизм
Семиртиу халда суратлау – гипербола

Суратлау белги – символ

Суратлау белгиде бир талай ниет магъананы бирикдириу – символическое обобщение

Суратлау белгилеучюлюк – символизм

Суратлау жыйышдырыу – художественное обобщение

Суратлау къурам – композиция

Суратлау шартлылыкъ – художественная условность

Суратлау чыгъарманы хапарлауу – художественный текст

Табыныулукъ – культ

Табийгъат болумланы адамгъа ушаутыу, жан салыу – антропоморфизм

Тарых эс – историческая память

Тарых сынам – исторический опыт

Тенглешдириу сыфат – метафора

Тенглешдириу-ушатыу суратлау амалла – приёмы художественного сравнения

Тёрели сыфатла – устойчивые образы

Тик жер кенглиги – вертикальное пространство

Тюрленип тургъан жер кенглиги – динамичное пространство

Тюз жарашыу – гармония целого

Тюшде кёргенча, алдаулу болумла – сверхъестественное

Ушатыу – аналогия

Ушатыу ангыламлагъа кёре оюмлау – ассоциативное мышление

Шартлы белги – условный символ

Халкъ чыгъармачылыкъны эрттегили юлгюсю – миф

Халкъда эрттеден сакъланнган жашау неда табийгъат болумланы сыфатлары – мифологемы

Хапарлау ёзек – сюжет

Хапарлауну кёрюмдюсю – контекст

Хапарлауну бети – фон

Чалышыу – взаимопроникновение, синтез

Чарлакъ – чайка

Чемер – изощренный

Экидуниялыкъ – двоемирие

Экинчи къат белгиле – вторичные символы

Эки къатлы – двухуровневый

Эки тилде да бирча уста жазгъан – писатель-билингв

Эсеплерге – обусловить

Эсеплик – влияние

XX ёмюрню ахыр жылларында адабиятда тохташхан жангы жазыуыз – постмодернизм

Хайырланылгъан илму ишлени тизмеси

1. *Абитова С.К.* К высотам реализма. Проблема развития адыгской прозы. Черкесск: Карачаево-Черкесское отд. Ставропольского книжного издательства, 1968.

2. *Аверинцев С.* Аналитическая психология К.-Г. Юнга и закономерности творческой фантазии. Вопросы литературы. № 3. 1970.

3. *Арутюнов Л.Н.* Национальный художественный опыт и мировой литературный процесс. М., 1972.

4. Архетипы, мифологемы, символы в художественной картине мира писателя // Материалы Международной заочной научной конференции. Издательский дом «Астраханский университет». Астрахань, 2010.

5. *Аскаров, Тендик.* Эстетическая природа художественной условности. Фрунзе: «Илим», 1966.

6. *Барковская Н.В.* Поэтика символистского романа. Уральский государственный педагоический университет. Екатеринбург, 1996.

7. *Бачелис Т.И.* Заметки о символизме. М., 1998.

8. *Белый А.* Эмблематика смысла (Предпосылки к теории символизма) // *Белый А.* Символизм: Книга статей. М.: Мусагет, 1910. С. 49–143.

9. *Белый А.* Символизм как миропонимание. М., 1994.

10. *Бидерман Г.* Энциклопедия символов. М., 1996.

11. Биобиблиографический словарь // Писатели Кабардино-Балкарии XIX – конец 80-х гг. XX века. Нальчик: Издательский центр «Эль-Фа», 2003.

12. *Борисова В.В.* Синтетизм религиозно-мифологического подтекста в творчестве Ф.М. Достоевского: Библия и Коран // Творчество Ф.М. Достоевского. Искусство синтеза. Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 1991.

13. *Болатланы (Атабийланы) А.Д.* 1920–40 жыллада малкъар прозада суратлау белги бла хайырланыуну биринчи юлгюлери» // Вопросы Кавказской филологии. № 10. 2014. С. 85–95.

14. *Болатова (Атабиева) А.Д.* Символы как средство выражения философской концепции писателя (на примере повести З. Толгурова

«Алые травы») // Известия КБНЦ РАН. Нальчик, 2013. № 6 (56) Т. I. С. 207–213.

15. *Болатова (Атабиева) А.Д.* Филосовско-эстетическая основа романа З. Толгурова «Голубой типчак // Известия КБНЦ РАН. № 4. 2015. С. 189–195.

16. *Болатова (Атабиева) А.Д.* Характер употребления пространственно-временных символов в национальной прозе. Филологические науки. Вопросы теории и практики. г. Тамбов. Грамота № 7(61) Ч. 1. С. 18–20. 2016.

17. *Болатова (Атабиева) А.Д.., Гергокова Л.С.* Интерпретация числовой символики в национальном фольклоре и литературе // Филологические науки. Вопросы теории и практики. г. Тамбов. Грамота № 8. Часть 3. С. 25–29. 2015.

18. *Болатова (Атабиева) А.Д., Гергокова Л.С.* Специфика символических цветообозначений в фольклорных и художественных текстах // Филологические науки. Вопросы теории и практики. г. Тамбов. Грамота № 9(51) Ч. 3. С. 36–39. 2015.

19. *Боташева З.Ш.* Мифо-фольклорные истоки и литературные взаимодействия в карачаевской прозе второй половины XX века: автореф. дис. к.ф.н. электронный ресурс / discollection.ru./article/11012010-botasheva…С. 1–4.

20. *Бялый Г.* Русский символизм: от Тургенева к Чехову. Л., 1990.

21. *Виноградов В.В.* Избранные труды. О языке художественной прозы. М.: Наука, 1980.

22. *Владимирова Н.Г.* Формы художественной условности в современном романе Великобритании: автореф. дисс. д.ф.н. Новгород, 1999.

23. *Воротынцева Т.Л.* Образы-символы света в прозе А.М. Булгакова. Диссер.к.ф.н. М., 2000.

24. *Гаджиев А.А.* Романтизм и реализм. Теория художественных типов творчества. Баку, 1972.

25. *Гачев Г.Д.* Национальные образы мира. М., 1994.

26. *Гачев Г.Д.* Чингиз Айтматов и мировая литература. Фрунзе, 1982.

27. *Гиленсон Б.А.* История зарубежной литературы конца XIX – начала XX века. М., 2006.

28. *Гриппа С.* Категория автора в русскоязычной прозе СК XX века: этнокогнитивный аспект: автореф. дисс. к.ф.н. Нальчик, 2007.

29. *Грушевская В.Ю.* Художественная условность в русском романе 1970–80-х годов: автореф.дисс.к.ф.н. Екатеринбург, 2007.

30. *Голубович Н.В.* Динамика художественной условности в прозе М.А. Булгакова // Ученые записки УО «ВГУ им. П.М. Машерова». Филология. Т. 9. Витебск, 2010.

31. *Гулиева Ф.Х.* Карачаево-балкарская несказочная проза и ее традиции в балкарской литературе. Нальчик: КБИГИ, 2015.

32. *Гусейнов И.* Формы общности советской многонациональной литературы. М., 1978.

33. *Гусейнов М.А.* Картины эволюции кумыкской прозы 1960–1980-х годов. Махачкала, 2012.

34. *Гутов А.М.* Художественно-стилевые традиции адыгского эпоса. Нальчик: Издательский центр «Эль-Фа», 2000.

35. *Далгат У.Б.* Литература и фольклор. М., 1981.

36. *Джамбекова Т.Б.* Фольклор как источник чеченской прозы XX века. Майкоп, 2010.

37. *Джуртубаев М.Ч.* Мифология и эпос карачаево-балкарского народа. Нальчик: «Эльбрус», 2011.

38. *Дмитриев В.А.* Реализм и художественная условность. М.: Совет. писатель, 1974.

39. Европейский символизм / Отв. ред. И.Е. Светлов. СПб., 2006.

40. *Еранова Ю.И.* Художественная символика в прозе А.П. Чехова: автореф.дисс.к.ф.н. Астрахань, 2006.

41. *Есин А.Б.* Психологизм русской классической литературы. М.: Просвещение, 1988.

42. *Есин А.Б.* Время и пространство // Введение в литературоведение. Учеб.пособие. под ред. Л.В. Чернец. М.: Высшая школа, 2004.

43. *Жирмунский В.М.* Метафора в поэтике русских символистов. М., 1921.

44. *Завгородняя Г.Ю.* Стилизация и стиль в русской классической прозе. 40. Монография. М., 2010.

45. *Иббатулина Г.М.* Человек в параллельных мирах: художественная рефлексия в поэтике Чеховской прозы / Стерлита-мак (Башкортостан). Гос.пед.акад. 2006.

46. *Иванов Вяч.* О национально-исторических традициях русской государственности // Златая цепь времен. М.: Современник, 1987.

47. *Ильев С.П.* Русский символистский роман. Аспекты поэтики. Киев, 1991.

48. История национальных литератур. Перечитывая и переосмысливая. М.: Наследие, 1998.

49. История западноевропейской литературы XIX века: Франция, Италия, Испания, Бельгия / под ред. Т.В. Соколовой. М., 2003.

50. *Кармадонов О.А.* «Теория символа» Норберта Элиаса // Социологический журнал. № 4. 2006.

51. *Кассирэр Э.* Введение в философию человеческой культуры. Что такое Человек? 1945.

52. *Каширина С.В.* Роль художественного пространства в постижении художественного текста // Вестник Оренбургского педагогического университета. № 9. 2006. Ч. 1. С. 180–185.

53. *Керлот Х.* Словарь символов / Дж. Купер. М.: Ассоциация духовного единения «Золотой век», 1995.

54. *Кечерукова М.А.* Философские основы современного мифотворчества. Электронный ресурс: dom – hors.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/fik/2015-6/philosophy/kecherukova.pdf.

55. *Козлова Е.А.* Принципы художественного обобщения в прозе А. Грина: автореф. дисс. к.ф.н. Псков, 2004.

56. *Крейцер Ф.* Symbolik und Mythologie der alten Völker (Символика и мифология древних народов, в особенности греков). Лейпциг, 1843.

57. *Криницын А.Б.* О специфике визуального мира у Достоевского и семантике «видений» в романе «Идиот» // Роман Ф.М. Достоевского «Идиот»: Современное состояние изучения. М., 2001.

58. *Кулешов В.И.* Реализм Чехова и натурализм и символизм в русской литературе его времени // Кулешов В.Н. Этюды о русских писателях. М., 1982.

59. *Кучукова З.А.* Онтологический метакод как ядро этно-поэтики. Нальчик: Изд-во М. и В. Котляровых, 2005.

60. Къарачай-Малкъар мифле. Басмагъа жарашдыргъан – Джуртубайланы Махти. Нальчик: «Эльбрус», 2007.

61. *Леви-Брюль Л.* Сверхъестественное в первобытном мышлении. М., 1937.

62. *Леви-Стросс К.* Структурная антропология. М.: Наука, 1985.

63. *Лейтес Н.С.* Роман как художественная система. Пермь, 1985.

64. *Лившиц Мих.* Критические заметки к современной теории мифа. Вопросы философии. № 8, 10. 1973.

65. *Липовецкий М.Н.* Русский постмодернизм (очерки исторической поэтики). Уральский государственный педагогический университет. Екатеринбург, 1997.

66. Литературная энциклопедия терминов и понятий / под ред. А.Н. Николюкина. М.: Интелвак, 2003.

67. *Лосев А.Ф.* Знак, символ, миф. Труды по языкознанию. М.: Изд-во Московскоо университета, 1982.

68. *Лосев А.Ф.* Философия. Мифология. Культура. М.: Изд-во политической литературы, 1991.

69. *Лосев А.Ф.* Проблема символа и реалистическое искусство. М., 1995.

70. *Лосев А.Ф.* Диалектика мифа / сост.общ.ред. А.А. Тахо-Годи. М.: Мысль, 2001.

71. *Лотман Ю.М.* Символ в системе культуры // Избр. статьи. в 3 т. Т. 1. Статьи по семиотике и типологии культуры. Таллин, 1992.

72. *Лотман Ю.М.* Семиосфера. СПб.: Искусство, 2000.

73. *Люк Бенуас.* Знаки, символы и мифы. Культура. Искусство. Университетская библиотека. 2004.

74. *Малзурова С.Д.* Мифо-фольклорные истоки прозы народов Сибири и Севера. Улан-Удэ, 2015.

75. *Малкондуев Х.Х.* Обрядово-мифологическая поэзия балкарцев и карачаевцев. Нальчик: Издательский центр «Эль-Фа», 1996.

76. *Мамардашвили М.К., Пятигорский А.М.* Символ и сознание. Метафизические размышления о сознании, символике и языке. М.: Школа «Языки русской культуры», 1997.

77. *Мамиева И.В.* «Архетип дороги в современной осетинской повести» // Вестник Академии Наук Абхазии. Сухум, 2007. № 2. С. 158–163.

78. *Медведева Н.Г.* Взаимодействие мифа и романа в литературе // Современный роман: опыт исследования. Отв. ред. Е.А. Цурганова. М., 1990.

79. *Мелетинский Е.М.* Поэтика мифа. Электронная библиотека. Гумер – Литературоведение.

80. *Мелетинский Е.М.* Введение в историческую поэтику эпоса и романа. М.: Наука, 1986.

81. *Мелетинский Е.М.* Клод Леви-Стросс и структурная типология мифа. Вопросы философии. № 7. 1970.

82. *Мелетинский Е.М.* О литературных архетипах. М., 1994.

83. *Минералова И.Г.* Русская литература серебряного века. Поэтика символизма. Учебное пособие. М.: Флинта; Наука, 2003.

84. *Мискина М.С.* Фольклорно-мифологические мотивы в прозе Чингиза Айтматова: автореф. дисс. к.ф.н. Томск, 2003.

85. *Млечко А.В.* Символизация мифологемы космос в семантическом пространстве русского текста «Современных записок» // Вестник Волгоградского государственного университета. Вып. 1. 2012.

86. *Мусукаева А.Х.* Ответственность перед временем: Проблемы эволюции романа в литературах Северного Кавказа: Литературовед. ст. Нальчик: Эльбрус, 1987.

87. *Мусукаева А.Х.* Северокавказский роман. Нальчик: Эльбрус, 1993.

88. *Обломиевский Д.* Французский символизм. М., 1973.

89. *Осьминина Е.А.* Образы мировой культуры в прозе Д.С. Мережковского: автореф. дисс. д.ф.н. М., 2010.

90. Очерки истории балкарской литературы. Нальчик, 2010.

91. *Пайман Аврил.* История русского символизма: перевод с англ. В.В. Исакович. М.: Республика, 2000.

92. *Перепелицина Н.В.* Типы художественной условности в русской прозе рубежа XX–XXI вв.: автореф. дисс. к.ф.н. Улан-Удэ, 2010.

93. *Питина С.А.* Концепты мифологического мышления как составляющая концептосферы национальной картины мира // Челябинский Государственный Университет. Челябинск, 2002.

94. *Пономарева Е.В.* Поэтика художественной условности в малой прозе 1920-х годов // Вестник Томского государственного педагоического университета. Томск, 2014. Вып. 11.

95. *Пропп В.Я.* Фольклор и действительность. М., 1976.

96. *Разумный В.А.* О природе художественного обобщения. М.: СОЦЭКГИЗ, 1960.

97. *Редекер Хорст.* Отражение и действие. Диалектика реализма в художественном творчестве. М.: Прогресс, 1971.

98. Роль фольклора в развитии литератур народов СССР. М.: Наука, 1975.

99. Русские писатели XIX век: Биобиблиографический словарь: Т. 1, 2 // Под ред. П.А. Николаева, М.: Просвещение, 1996.

100. *Сарбашева А.М.* Формирование историзма мышления и балкарский роман. Нальчик, 2001.

101. *Сарбашева А.М.* Балкарская проза в 1970–90-е годы // Очерки истории балкарской литературы. Нальчик, 2010. С. 418–446.

102. *Свасьян К.А.* Проблема символа в современной философии. Ереван, 1980.

103. *Силард Л.* Поэтика символистского романа к XIX – нач. XX в. 1991.

104. Социальные и философские символы в романе Ф.М. Достоевского «Униженные и оскорбленные» // Вестник МГОУ «Русская филология». № 6. 2012.

105. *Стеблин-Каменский М.И.* Миф. Л.: Наука, 1976.

106. *Сычова С.Г.* Проблема символа в философии. Томск: Изд-во Томского технического университета, 2000.

107. *Темаева Х.Н.* Духовно-нравственный и художественный мир Чингиза Айтматова и его мотивы в Северокавказской прозе: автореф. дисс. к.ф.н. Майкоп, 2010. Электронный ресурс – www/ref.geum.ru/next/art-232182.php.

108. Теория метафоры: Сборник под редакцией Арутюновой Н.Д., Журинской М.А. М.: Прогресс, 1990.

109. *Толгуров З.Х.* В контексте духовной общности. Нальчик: Эльбрус, 1991.
110. *Толгуров З.Х.* Заман бла литература. Нальчик: Эльбрус, 1978.
111. *Толгуров З.Х.* Литератураны теориясы. Нальчик: Эльбрус, 1997.
112. *Толгъурланы З.* Миллет эс бла миллет литература. Нальчик: Эльбрус, 2008.
113. *Толгъурланы З.Х.* Эстетика кёз къарам. Нальчик, 2013.
114. *Топоров В.Н.* Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифоэпического. Избранное. М.: «Прогресс», 1995.
115. *Трессидер Дж.* Словарь символов: перевод с англ. С. Палько. М., 1999.
116. *Трыков В.* Франс // Зарубежные писатели. Биобиблиографический словарь: в 2 т. М., 1997.
117. *Трушина И.А.* Символизация аллегории в культуре Серебряного века. Автореф.дисс.канд.философ.наук. СПб., 2010.
118. *Тхагазитов Ю.М.* Эволюция художественного сознания адыгов (опыт теоретической истории: эпос, литература, роман). 2-е издание, переработанное и дополненное. Нальчик: «Эльбрус», 2006.
119. *Тэрнер В.* Символ и ритуал. Пер. с англ. 1983.
120. *Уваров Л.В.* Образ, символ, знак. Анализ современного гносеологического символизма. Минск: Наука и техника, 1967.
121. *Уваров Л.В.* Символизация в познании. Минск: Наука и техника, 1971.
122. *Узденова Ф.Т.* Этносимволы в картине мира карачаевцев и балкарцев // Филологические науки. Вопросы теории и практики. г. Тамбов. Грамота № 7(49) Ч. II. С. 178–181. 2015.
123. *Успенский Б.А.* Семиотика искусства. М., 1995.
124. *Флоренский П.А.* Обратная перспектива // Сочинения: в 2 т. М., 1990.
125. *Фрейденберг О.М.* Миф и литература древности. 1978.
126. *Хализев В.Е.* Теория литературы. М.: Высшая школа, 2000.
127. *Хакуашева М.А.* Литературныые архетипы в художественных произведениях адыгских писателей. Нальчик: Изд-во КБНЦ РАН, 2007.
128. *Храпченко М.Б.* Художественное творчество, действительность, человек. М., 1982.
129. *Ципинов А.А.* Мифо-эпическая традиция адыгов. Нальчик: Издательский центр «Эль-Фа», 2004.
130. Человек и его символы / К.Г. Юнг. Под общ. ред. С.Н. Сдоренко. М.: Серебрян.нити, 1997.
131. *Челышев Б.* Мастер художественной детали / Великий художник: А.П. Чехов, 100 лет со дня рождения 1860–1960: Сборник научных статей. Ростов н/Д., 1959.

132. *Чех А.* Символ и миф: к проблеме генезиса // Образ человека в картине мира. Новосибирск, 2003.
133. *Шатин Ю.В.* Миф и символ как семантические категории // Язык и литература. Новосибирск, 2003.
134. *Шкловский В.Б.* О теории прозы. М.: Совет. писатель, 1983.
135. *Шлегель Ф.* Эстетика. Философия. Критика. В 2 т. М., 1983.
136. *Элиаде М.* Аспекты мифа. М., 1996.
137. *Юнг К.-Г.* Архетип и символ. М., 1991.
138. *Юльметова С.Ф.* Поэтика мифа в романах Э. Золя // Поэтика реализма. Куйбышев, 1984.
139. *Юшкина Е.А.* Поэтика цвета и света в прозе М.А. Булгакова. Автореф. дисс. к.ф.н. Волгоград, 2008.

Суратлау чыгъармаланы тизмеси

140. *Гадийланы И.* Нарт уя: Роман. Нальчик, 1982.
141. *Гуртуланы Б.* Сайламала. Нальчик, 1978.
142. *Гуртуланы Э.* Шамсудин къаласы: Роман. Нальчик, 1983.
143. *Кациланы Х.* Жер жулдузлары. Хапарла. 1940.
144. *Кациланы Х.* Сайламала: повестьле, хапарла, роман. Нальчик, 1976.
145. *Къулийланы Къ.* Жазгъанларыны юч томлу жыйымдыгъы. Т. 1. Нальчик, 1982.
146. *Тёппеланы А.* Гуппур Геуузну кёпюрю: Хапарла. Нальчик, 1978.
147. *Тёппеланы А.* Сайламала: Стихи, рассказы, повести, роман. Нальчик, 1997.
148. *Тёппеланы А.* Сыйрат кёпюр: Роман. М.,1993.
149. *Толгъурланы З.* Акъ жыйрыкъ. Нальчик, 199.
150. *Толгъурланы З.* Ашыкъ оюн. Нальчик, 1983.
151. *Толгъурланы З.* Жетегейле. Нальчик, 1982.
152. *Толгъурланы З.* Кёк гелеу. Нальчик, 1993.
153. *Толгъурланы З.* Къызгъыл кырдыкла. Нальчик, 1974.
154. *Толгъурланы З.* Тёгюлген минчакъла. Нальчик, 1997.
155. Хапарла китабы. Нальчик, 1995. Составитель: Э. Гуртуев.
156. *Хочуланы С.* Хапарла. Нальчик, 1957.
157. *Шауаланы Х.* Ит жыйын: Роман бла повестьле. Нальчик, 1996.
158. *Шауаланы Х.* Кюйген тап. Нальчик, 1968.
159. *Шауаланы Х.* Сайламала. 1998.

БАШЛАРЫ

Ал сёз 7

I БЁЛЮМ. Суратлау белгини сёз искусствода тохташхан эстетика ангыламы 14

1.1. Адабият илмуда суратлау белги бла мифни энчи жерлери 14

1.2. Шимал Кавказны миллет адабиятларында суратлау белгилени магъаналары 38

II БЁЛЮМ. Миллет адабиятда символизм суратлау амалны айныуу 58

2.1. Къара сёз бла жазылгъан чыгъармалада суратлау белги бла хайырланыуну биринчи юлгюлери (1920–40-чы жж.) 58

2.2. 1960–70-чи жыллада малкъар прозада ачыкъланнган суратлау белгилени миллетлик магъаналары 67

III БЁЛЮМ. XX **ёмюрню ахыр жылларында малкъар прозаны суратлау къурамын энчилеген шартла** 97

3.1. Символист чыгъармалада инсан къылыкъ бла тарых сезим 97

3.2. Малкъар романда мифология тёрелени айырмалыкълары 111

Ахыр сёз 139

Сёзлюк 144

Хайырланылгъан иллу ишлени тизмеси 147

Научное издание

Болатова (Атабиева) Асият Даутовна

ОСОБЕННОСТИ СИСТЕМЫ СИМВОЛОВ В БАЛКАРСКОЙ ЭПИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ

Макет и техническое редактирование *З.З. Сокуровой*
Корректор *Л.Б. Кучмезова*

Подписано в печать 07.11.2016
Формат 60 x 84 $^{1}/_{16}$. Гарнитура Times
Усл. печ. л. 9. Тираж 500 экз. (1-й завод 100). Заказ № 165

Федеральное государственное бюджетное научное учреждение
«Кабардино-Балкарский институт гуманитарных исследований»
360000, г. Нальчик, ул. Пушкина, 18
Тел.: 8 (8662) 42-46-97, 42-50-94
E-mail: kbigi@mail.ru